

บทที่ ๔

วิเคราะห์แนวคิดเรื่องภพตามแนวคำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาท

จากเนื้อหาในบทที่ ๒ - ๓ เราได้ทราบแนวคิดเรื่องภพในพระพุทธศาสนาทั้งในมิติทางจักรวาลวิทยาและมิติทางจิตวิทยาจากข้อมูลในคัมภีร์พระพุทธศาสนา ซึ่งจากการศึกษาข้อมูลในพระไตรปิฎกพบว่า แนวคิดเรื่องภพในพระพุทธศาสนาตั้งอยู่บนคำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาทที่แสดงความมีอยู่โดยอิงอาศัยกันของปัจจัยธรรมทั้งหลายทำให้แนวคิดดังกล่าวไม่ยืนยันความมีอยู่อย่างเที่ยงแท้เหมือนแนวคิดในลัทธิเช็งสัสตทิฎฐิและปฏิเสศความมีอยู่เหมือนแนวคิดในลัทธิอุจเฉททิฎฐิ ในบทนี้ ผู้วิจัยจะได้ศึกษาวิเคราะห์เพื่อทำความเข้าใจแนวคิดเรื่องภพตามกรอบคำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาทที่สามารถตีความภพแบบสังสารจักร หรือ แบบข้ามภพข้ามชาติ และแบบขณะปัจจุบัน ซึ่งทำให้การอธิบายคำสอนเรื่องภพครอบคลุมมิติทางจักรวาลวิทยาและมิติทางจิตวิทยาต่อไป

๔.๑ แนวคำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาท

แนวคำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาทได้รับการกล่าวถึงอย่างมากในคัมภีร์พระไตรปิฎก^๑ เป็นธรรมที่เป็นศูนย์กลางคำสอนทั้งหมดในพระพุทธศาสนา^๒ เป็นกฎธรรมชาติที่พระพุทธเจ้าทุกๆ พระองค์ทรงค้นพบและนำมาเปิดเผย สันสารวัฏ หรือ ภาวะที่วนซ้ำด้วยการเวียนว่ายตายเกิดของสรรพสัตว์ก็อยู่ภายในกฎธรรมชาตินี้ ในมหานิทานสูตร พระพุทธเจ้าทรงชี้ว่า “เพราะไม่รู้ไม่เข้าใจปฏิจจสมุปบาทนี้ หมูสัตว์จึงยุ่งเหมือนขอด้ายของช่างหูก เป็นปมม้วนงมเหมือนกระจุกด้ายเหมือนหย้ามุงกระต่ายและหย้าปล้อง ไม่ข้ามพ้นอบาย ทุกคติ วินิบาตและสงสาร”^๓ ในพรหมชาลสูตร พระพุทธเจ้าตรัสทิฎฐิ ๖๒ ประการที่ทำให้เจ้าลัทธิหรือสำนักคิดทั้งหลายมีความเห็นไปต่างๆ กันนั้นก็เกิดจากความไม่รู้ปฏิจจสมุปบาททำให้เจ้าลัทธิทั้งหลายวนเวียนอยู่ในความทุกข์ในสังสารวัฏ ไม่อาจหลุดพ้นไปได้ ดังข้อความที่ตรัสไว้ว่า

สมณพราหมณ์ทั้งหลายประกาศวาทะแสดงทิฎฐิต่างๆ ด้วยมูลเหตุ ๖๒ อย่าง สมณพราหมณ์เหล่านั้นทุกจำพวกได้รับสัมผัส (ผัสสะ) ทางผัสสาตนะ ๖ แล้วเกิดเวทนา (ความรู้สึก)

^๑ คำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาทปรากฏอยู่ในปิฎกทั้ง ๓ เช่น วิ.ม. (ไทย) ๔/๑-๓/๑-๖, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๕/๗๕.

^๒ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า “ผู้ใดเห็นปฏิจจสมุปบาท ผู้นั้นชื่อว่าเห็นธรรม ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นชื่อว่าเห็นปฏิจจสมุปบาท” ; ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๖/๓๓๘.

^๓ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๕/๕๗.

เพราะเวทนาเป็นปัจจัยจึงเกิดมีตัณหา (ความอยาก) เพราะตัณหาเป็นปัจจัยจึงเกิดมีอุปาทาน (ความยึดมั่น ถือมั่น) เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยจึงเกิดมีภพ (ความมี ความเป็น) เพราะภพเป็นปัจจัยจึงเกิดมีชาติ (ความเกิด) เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงเกิดมีชรา (ความแก่) มรณะ (ความตาย) โสกะ (ความเศร้าโศก)ปริเทวะ (ความคร่ำครวญ) ทุกข์ (ความไม่สบายกาย) โทมนัส (ความไม่สบายใจ) และอุปายาส (ความคับแค้นใจ)^๔

นัยของพุทธพจน์นี้แสดงความสำคัญของปฏิจจสมุปบาทว่าเป็นธรรมที่เข้าใจได้ยากแต่เป็นธรรมที่ต้องทำความเข้าใจ เพราะเป็นธรรมที่เผยให้เห็นวงเวียนแห่งความทุกข์ของการเวียนเกิดและตายในภพทั้งหลายซึ่งเป็นสิ่งที่เกี่ยวข้องกับความรู้ไม่เข้าใจปฏิจจสมุปบาทนี้^๕ นอกจากนี้แล้วจะสังเกตเห็นว่า ตามข้อความในพุทธพจน์นี้ เจ้าลัทธิทั้งหลายทุกพวก “ประกาศวาทะ แสดงทฤษฎี” จากการคิดวิเคราะห์ข้อมูลทางผัสสะ ซึ่งนำไปสู่กระแสวงเวียนของเวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ ชรามรณะและความทุกข์ทั้งหลายตามกฎปฏิจจสมุปบาท พระพุทธองค์ทรง “ค้นพบ” กฎนี้จากการรู้แจ้งตามความเป็นจริงผ่านทางอายตนะทั้ง ๖ ในพรหมชาลสูตร พระพุทธองค์ทรงชี้ว่า สิ่งที่ผู้ภกษณ์พราหมณ์เจ้าลัทธิทั้งหลายไว้ในความทุกข์ในสังสารวัฏ ก็คือ ทฤษฎี หรือ ความเห็น ซึ่งตีความได้ว่า การใช้ความคิดเห็นจากการขบคิดเชิงตรรกะนั้นเป็นคนละอย่างกับความรู้ชัดตามความเป็นจริง คำสอนเรื่องความจริงในพระพุทธศาสนาเกิดจากประสบการณ์ทางอายตนะ ๖ โดยตรง ไม่ใช่การคิดในเชิงเหตุผล^๖ ดังข้อความที่ตรัสว่า “เมื่อใดภิกษุรู้ชัดถึงความเกิด ความดับ คุณ โทษแห่งผัสสาอายตนะ ๖ และอุปายเครื่องสลัดผัสสาอายตนะเหล่านั้นออกตามความเป็นจริง เมื่อนั้นเธอย่อมรู้ชัดยิ่งกว่าสมณพราหมณ์เหล่านั้น”^๗

การค้นพบปฏิจจสมุปบาทจึงเป็นการค้นพบกฎธรรมชาติที่มีการเกิดและการดับผ่านประสบการณ์ตรงจากการสังเกตผัสสะ คือ การกระทบกันระหว่างอายตนะภายในกับอายตนะภายนอกทำให้พระพุทเจ้าทรงทราบชัดความจริงที่เกี่ยวกับความเกิดขึ้นและความดับไปของความทุกข์ (สมุทัย/นิโรธ) ทำให้พระองค์แสดงธรรมในฐานะความจริงที่สามารถเห็นได้และรู้แจ้งได้เฉพาะตัว (สันติทฤษฎีโก/ปัจจัตตัง เวทิตัพโพ) และทำให้พระองค์ปฏิเสธการตอบคำถามที่เปิดช่องสู่การแสดงทฤษฎี

^๔ ที.ส. (ไทย) ๙/๑๔๔/๔๕.

^๕ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๙๕/๗๕.

^๖ ดังที่ตรัสว่า “ธรรมที่เราได้บรรลุแล้วนี้ ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบ ประณีต ไม่เป็นวิสัยแห่งตรรกะ ละเอียดย บัณฑิตจึงจะรู้ได้ ฐานะอันนี้ย่อมเป็นสิ่งที่เห็นได้ยาก กล่าวคือ หลักอทิปปัจจยตาหลักปฏิจจสมุปบาท” ; วิมहा. (ไทย) ๔/๗/๑๑.

^๗ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๔๕/๗๕.

ในสิ่งที่อยู่เหนือการรับรู้ทางอายตนะซึ่งทรงชี้ว่าไม่เป็นประโยชน์ต่อการกำหนดรู้ทุกข์และความดับทุกข์^{๘๘}

จากการศึกษาพบว่า คุณลักษณะสำคัญอย่างหนึ่งซึ่งเป็นผลจากการรู้แจ้งปฏิจจนุปบาท ก็คือ การไม่ตกไปสู่การยืนยันว่ามีอยู่ หรือการปฏิเสธว่าไม่มี ดังที่ตรัสไว้ในกัจจानโคตตสูตรว่า

กัจจานะ โดยมาก โลกนี้อาศัยที่สุด ๒ อย่าง คือ (๑) ความมี (๒) ความไม่มี ก็เมื่อบุคคลเห็นความเกิดขึ้นของโลกด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริง ความไม่มีในโลกก็ไม่มี เมื่อบุคคลเห็นความดับแห่งโลกด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริง ความมีในโลกก็ไม่มี กัจจานะ โดยมาก โลกนี้ยังพัวพันอยู่ด้วยอุบายและความยึดมั่นอันเป็นเหตุที่ใจเข้าไปตั้งมั่นถ้อยมั่นและนอนเนื่อง แต่อริยสาวกไม่เข้าไปถ้อยมั่นอุบายและความยึดมั่นอันเป็นเหตุที่ใจเข้าไปตั้งมั่นถ้อยมั่นและนอนเนื่องว่า ‘อัตตาของเรา’ ไม่เคลือบแคลงไม่สงสัยว่า ‘ทุกข์นั้นแล เมื่อเกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้น ทุกข์เมื่อดับ ย่อมดับไป’ อริยสาวกนั้นมีญาณหยั่งรู้ในเรื่องนี้โดยไม่ต้องเชื่อผู้อื่นเลย กัจจานะ ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ จักว่าเป็นสัมมาทิฐิ ที่สุดอย่างใด ๑ นี้ คือ “สิ่งทั้งปวงมีอยู่” ที่สุดอย่างใด ๒ นี้ คือ “สิ่งทั้งปวง ไม่มีอยู่” ตถาคตไม่เข้าไปใกล้ที่สุดทั้ง ๒ อย่างนี้ ย่อมแสดงธรรมโดยสายกลางว่า ‘เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี ฯลฯ ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้’ อนึ่ง เพราะอวิชชาดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับวิญญาณจึงดับ ฯลฯ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้^{๘๙}

พุทธพจน์ในพระสูตรนี้แสดงนัยว่า การยืนยันว่า มีอยู่ และการปฏิเสธว่า ไม่มีนั้นเป็นทิฐิที่เอียงสุดไปคนละด้านอันเกิดจากการไม่เห็นความเกิดขึ้นและความดับไปของโลกด้วยปัญญาอันชอบ (สัมมาทิฐิ/สัมมาปัญญา) ตามความเป็นจริง ซึ่งก็คือ ธรรมที่ว่าด้วยความจริงโดยท่ามกลาง (มัชฌิมนธรรม) หรือ ปฏิจจนุปบาทซึ่งเกี่ยวข้องกับความเกิดและความดับแห่งทุกข์ตามข้อความที่ระบุไว้ “ทุกข์นั้นแล เมื่อเกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้น ทุกข์เมื่อดับ ย่อมดับไป” ท่านพุทธทาสมองว่า คำว่า “ที่สุด” ในกรณีนี้หมายถึง ทิฐิหรือความคิดเห็นที่แล่นไปสู่ด้านใดด้านหนึ่ง มีลักษณะเป็นความสำคัญมั่นหมายในลักษณะที่เป็นตัวเป็นตน หรือตรงกันข้าม ส่วนปฏิจจนุปบาทไม่เอียงสุดหรือสุดโต่งด้านใดด้านหนึ่ง แต่เป็นธรรมที่มีลักษณะเป็นวิทยาศาสตร์ว่า “เมื่อสิ่งนี้มีสิ่งนี้จึงมี; เมื่อสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ” ในลักษณะ

^{๘๘} อภัยกตปัญหา ๑๐ ข้อที่ได้กล่าวมาแล้วก็อยู่คำถามที่เกี่ยวกับประเด็นที่ตรวจสอบด้วยอายตนะ ไม่ได้ซึ่งอาจตีความได้ว่า การพยายามทำความเข้าใจสิ่งที่อยู่เหนือการตรวจสอบด้วยอายตนะอาจนำไปสู่การถกเถียงด้วยทิฐิได้ไม่รู้จักจบ.

^{๘๙} กัจจานโคตตสูตร ส.น. (ไทย) ๑๖/๑๕/๒๔-๒๕.

ที่ทยอยๆ กันไป ไม่มีสิ่งใดเกิดหรือดับได้ โดยลำพังตัวมันเอง ดังนั้น จึงไม่มีทฤษฎีว่า “สิ่งทั้งปวงมีอยู่” หรือว่า “สิ่งทั้งปวงไม่มี”.^{๑๐}

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค พระพุทธโฆษาจารย์ได้แสดงนัยของคำว่า “ปฏิจจนุปบาท” ไว้ อย่างน่าสนใจว่า การที่พระพุทธองค์ตรัสคำว่า “ปฏิจจ” (แปลว่า อาศัย) นั้นแสดงนัยว่า พระพุทธศาสนาไม่เป็นสัสสตทฤษฎี โดยถือว่า ทุกสิ่งเกิดขึ้นเพราะอาศัยเหตุ ไม่มีสิ่งที่ดำรงอยู่โดยไม่ อาศัยเหตุ และการตรัสคำว่า “สมุปบาท” (แปลว่า ความเกิดขึ้นพร้อม) ก็แสดงนัยว่าพระพุทธศาสนา ไม่เป็นอุจเฉททฤษฎี โดยถือว่า ทุกสิ่งเกิดขึ้นโดยมีเหตุ ความเกิดขึ้นบ่งชี้ถึงเหตุ เมื่อเหตุยังมีอยู่ ความ เกิดขึ้นก็มีได้^{๑๑} นอกจากนี้แล้ว พระพุทธโฆษาจารย์ยังชี้ว่า การตรัสปฏิจจนุปบาทโดยอนุโลมหรือ สายสมุทวารที่อธิบายความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ตามลำดับนั้นแสดงถึงการแย้งลัทธิอุจเฉททฤษฎี (ลัทธิที่ เชื่อว่าขาดสูญ) ส่วนปฏิจจนุปบาทโดยปฏิโลมหรือสายนิโรธวารที่อธิบายความดับทุกข์นั้นแสดงการ แแย้งสัสสตทฤษฎี^{๑๒}

ตามการอธิบายของพระพุทธโฆษาจารย์ สัสสตทฤษฎียังแยกออกไปเป็น (๑) สัสสทวาทะ (ลัทธิที่ถือว่าอัตตาและโลกเที่ยง ไม่สูญ ตายแล้วเกิด) อเหตุวาทะ (ถือว่าเหตุปัจจัยแห่งความเศร้า หมอง และความบริสุทธิ์ ของสัตว์ทั้งหลายไม่มี ทุกสิ่งเกิดขึ้นและเป็นไปเอง) วิสมเหตุวาทะ (กล่าวว่า โลกเป็นไปด้วยอำนาจเหตุไม่เสมอกัน คือ ด้วยอำนาจประภคติ อญ และกาลเป็นต้น) วสวัตติวาทะ (ลัทธิถือว่ามิพระอิศวร อาตมัน หรือพระปชาบดี คือพรหม เป็นผู้ครอบงำสัตว์ไว้ในอำนาจ คือเป็นผู้ บันดาล) แต่พระพุทธศาสนาปฏิเสธวาทะเหล่านั้นโดยจะเห็นได้จากนัยของการใช้คำศัพท์ “ปฏิจจ” ซึ่งแสดงให้เห็นความเกิดขึ้นตามปัจจัย เพราะความเป็นไปทั้งหลายเนื่องอยู่กับปัจจัยทั้งหลาย ต่าง จากสัสสทวาทะหรืออเหตุวาทะที่ถือว่าทุกสิ่งดำเนินไปโดยไม่มีเหตุ ไม่มีเหตุปัจจัย

ส่วนการปฏิเสธอุจเฉทวาทะ (ถือว่าตายแล้วสูญ) นัตถิกวาทะ (ถือว่าอะไรๆ ไม่มี ผลของ บุญบาปก็ไม่มี) อภิริยวาทะ (ถือไม่เป็นอันทำ คือ ถือว่า การกระทำทุกอย่างไม่เป็นกรรม จึงไม่ต้องมี ผู้รับผิดชอบต่อผลที่เกิด) จะเห็นได้จากการแสดงความเกิดขึ้นแห่งธรรมทั้งหลายเพราะความพร้อม แห่งปัจจัย ด้วยคำศัพท์ว่า “สมุปบาท” ซึ่งแสดงความเกิดขึ้นแห่งธรรมทั้งหลาย ในทัศนะของ พระพุทธศาสนา เมื่อธรรมทั้งหลายเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องด้วยอำนาจความอาศัยกันและกันของปัจจัย ทั้งหมด อุจเฉทวาทะ นัตถิกวาทะและอภิริยวาทะจึงมีไม่ได้^{๑๓}

^{๑๐} พุทธทาสภิกขุ, ปฏิจจนุปบาทจากพระโอษฐ์ (กรุงเทพมหานคร: ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๒๑), หน้า ๑๕.

^{๑๑} วิสุทธิ. (บาลี) ๓/๑๐๘-๑๐๙.

^{๑๒} วิสุทธิ. (บาลี) ๓/๑๐๙-๑๑๐.

^{๑๓} วิสุทธิ. (บาลี) ๓/ ๑๑๓-๑๑๔ ; คำในวงเล็บมาจากวิสุทธิมรรค ฉบับแปลไทย ภาค ๓ ตอน ๑ หน้า ๒๓๔-๒๓๕.

จากที่กล่าวมาแสดงให้เห็นว่า ปฏิจจสมุปบาทเป็นศูนย์กลางคำสอนของพระพุทธศาสนา จะเห็นได้จากเหตุการณ์ภายหลังการตรัสรู้ พระพุทธพระองค์ทรงพิจารณาธรรมข้อนี้^{๑๔} อย่างละเอียด ทั้งสายเกิด (สมุทยวาร) และสายดับ (นิโรธวาร) โดยอนุโลมและปฏิโลมอย่างต่อเนื่องเป็นเวลา ๗ วัน ในสัปดาห์แรกของการตรัสรู้^{๑๕} และภายหลังจากที่ทรงตัดสินใจพระทัยที่จะประกาศพระศาสนาที่ทรงนำหลักปฏิจจสมุปบาทมาอธิบายเน้นย้ำแก่พระสาวกหลายครั้งในหลายสถานที่ นอกจากนี้แล้ว ยังปรากฏหลักฐานว่า ในเวลาที่พระองค์ประทับในที่หลีกเร้นก็ทรงมนสิการปฏิจจสมุปบาทซึ่งแสดงให้เห็นความสำคัญของคำสอนดังกล่าวได้เป็นอย่างดี^{๑๖}

ปฏิจจสมุปบาทเป็นธรรมว่าด้วยการเกิดขึ้นโดยอาศัยกันและกันของปัจจัย ๑๒ อย่าง เพื่อความสะดวกในการวิเคราะห์ต่อไป ผู้วิจัยจะเรียกปัจจัย ๑๒ อย่างนี้ว่า “ปัจจัยธรรม” เพื่อสื่อปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่ง และเรียกว่า “ปัจจัยธรรม ๑๒” เพื่อสื่อปัจจัยทั้ง ๑๒ อย่าง จากการศึกษาพบว่า คำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาทที่พระพุทธองค์แสดงไว้ในพระไตรปิฎก มีทั้งในแบบที่ทรงแสดงปัจจัยธรรมครบถ้วน ๑๒ อย่างโดยเริ่มจากอริขขาไปตามลำดับจน หรือแบบที่ทรงอธิบายย้อนจากชราพยาธิ เป็นต้นไปจบที่อริขขา และแบบที่ทรงเริ่มจากตรงกลางแล้วอธิบายเรียงขึ้นไปตามลำดับหรือย้อนกลับไปถึงอริขขา ลักษณะของการอธิบายเช่นนี้บ่งชี้ว่า ปฏิจจสมุปบาทสามารถอธิบายได้หลากหลายขึ้นอยู่กับว่าต้องการจะเริ่มจากปัจจัยธรรมข้อใดเพราะสามารถเชื่อมโยงเห็นปัจจัยธรรมแห่งความเกิดขึ้นและความดับไปของความทุกข์ที่เหลือได้ทั้งหมด

ในการศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องภพในกรอบคำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาท ผู้วิจัยจะเริ่มต้นด้วยการเสนอปัจจัยธรรมทั้ง ๑๒ อย่างตามแนวการพิจารณาของพระพุทธองค์ทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลม ดังนี้^{๑๗}

ตารางแสดงการพิจารณาปฏิจจสมุปบาทโดยอนุโลมและปฏิโลม

การพิจารณาโดยอนุโลม		การพิจารณาโดยปฏิโลม	
เพราะอริขขาเป็นปัจจัย	สังขารจึงมี	เพราะอริขขาดับไปไม่เหลือด้วยวิราคสังขารจึงดับ	
เพราะสังขารเป็นปัจจัย	วิญญาณจึงมี	เพราะสังขารดับ	วิญญาณจึงดับ

^{๑๔} อรรถกถาอธิบายว่า ทรงพิจารณาโดยถ้วนถี่ ใส่ใจโดยถ้วนถี่ พิจารณาโดยแยบคายซึ่งปฏิจจสมุปบาท คือธรรมที่อาศัยกันและกันแล้วยังธรรมที่เกิดร่วมกันให้เกิดขึ้น ดูใน วิ.อ. (บาลี) ๓/๑/๓.

^{๑๕} วิ.มหา. (ไทย) ๔/๑-๓/๑-๖.

^{๑๖} เรื่องพระพุทธเจ้าประทับในที่หลีกเร้นพิจารณาปฏิจจสมุปบาท ดูในอุปัสดิสฺสูตร ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๑๓/๑๒๖-๑๒๗.

^{๑๗} แนวการพิจารณาปฏิจจสมุปบาทนี้ปรากฏหลักฐานทั่วไป เช่น วิ.มหา (ไทย) ๔/๑-๒/๑-๖, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๑-๒.

เพราะวิญญูณเป็นปัจจัย	นามรูปจึงมี	เพราะวิญญูณดับ	นามรูปจึงดับ
เพราะนามรูปเป็นปัจจัย	สฬายตนะจึงมี	เพราะนามรูปเป็นปัจจัย	สฬายตนะจึงดับ
เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย	ผัสสะจึงมี	เพราะสฬายตนะดับ	ผัสสะจึงดับ
เพราะผัสสะเป็นปัจจัย	เวทนาจึงมี	เพราะผัสสะดับ	เวทนาจึงดับ
เพราะเวทนาเป็นปัจจัย	ตัณหาจึงมี	เพราะเวทนาดับ	ตัณหาจึงดับ
เพราะตัณหาเป็นปัจจัย	อุปาทานจึงมี	เพราะตัณหาเป็นปัจจัย	อุปาทานจึงดับ
เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย	ภพจึงมี	เพราะอุปาทานดับ	ภพจึงดับ
เพราะภพเป็นปัจจัย	ชาติจึงมี	เพราะภพดับ	ชาติจึงดับ
เพราะชาติเป็นปัจจัย	ชรา มรณะ โสกะ	เพราะชาติดับ	ชรา มรณะ โสกะ
ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาสจึงมี		ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส	อุปายาสจึงดับ

ในเบื้องต้น ผู้วิจัยมีข้อสังเกตว่า ในพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) นิยามคำว่า อนุโลม ไว้ว่า คล้อยตามลำดับ โดยยกตัวอย่างการพิจารณาตจปัญจกรรมฐานว่า เกสา โลมา นขา ทันตา ตโจ นอกจากนี้ คำว่า อนุโลมยังมีความหมายอื่นอีกว่า สาวออกไปตามลำดับจากเหตุไปหาผลข้างหน้า โดยท่านได้ยกตัวอย่างการพิจารณาปฏิจสงฺมุปบาทแบบอนุโลมว่า เช่น อวิชชาเป็นเหตุ สังขารเป็นผล สังขารเป็นเหตุ วิญญูณเป็นผล เป็นต้น^{๑๘} ส่วนคำว่า ปฏิโลม พจนานุกรมฯให้นิยามว่า ย้อนจากปลายมาหาต้น โดยยกตัวอย่างการพิจารณาตจปัญจกรรมฐานว่า ตโจ ทันตา นขา โลมา เกสา หรือสาวเรื่องทวนจากผลไปหาเหตุ เช่น วิญญูณเป็นผล มีเพราะสังขารเป็นเหตุ สังขารเป็นผล มีเพราะอวิชชาเป็นเหตุ^{๑๙} แต่ในการพิจารณาปฏิจสงฺมุปบาทของพระพุทธเจ้าตามข้อความในพระวินัย เราจะเห็นว่า การพิจารณาปฏิจสงฺมุปบาทสายสมุทยวารโดยคล้อยตามลำดับ จัดเป็นอนุโลม ส่วนการพิจารณาปฏิจสงฺมุปบาทสายนิโรธวารโดยคล้อยตามลำดับ จัดเป็นปฏิโลม ซึ่งอาจทำให้เข้าใจได้ว่า การพิจารณาสายสมุทยวารจัดเป็นการพิจารณาโดยอนุโลม ส่วนการพิจารณาสายนิโรธวารจัดเป็นการพิจารณาโดยปฏิโลม ซึ่งในทัศนะของผู้วิจัย การพิจารณาปฏิจสงฺมุปบาทสายสมุทยวารน่าจะพิจารณาทั้งโดยอนุโลมและโดยปฏิโลม การพิจารณาแบบคล้อยตามลำดับ หรือ แบบสาวออกไปตามลำดับ (แบบอนุโลม) จากเหตุไปหาผลข้างหน้า คือ การพิจารณาเริ่มจาก เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญูณจึงมี เป็นต้นไปตามลำดับ และการพิจารณาแบบย้อนจากปลายมาหาต้น หรือสาวเรื่องทวนจากผลไปหาเหตุ (แบบ

^{๑๘} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๓๗๕.

^{๑๙} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), เล่มเดียวหน้า, หน้า ๑๔๕.

ปฏิโลม) คือ การพิจารณาย้อนจาก ขรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาสจึงมีเพราะชาติเป็นปัจจัย ชาติมี เพราะภพเป็นปัจจัย เป็นต้น ส่วนการพิจารณาปัจจุสมุปบาทสายนิโรธวารโดยอนุโลมและปฏิโลมก็มีลักษณะเดียวกันคือ พิจารณาโดยอนุโลมเริ่มจาก เพราะอวิชชาดับ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ เป็นต้น และการพิจารณาโดยปฏิโลมเริ่มจาก ขรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาสดับ เพราะชาติจึงดับ เพราะชาติดับ ชาติดับ เพราะภพดับ เป็นต้นไป ย้อนขึ้นไปถึงจนอวิชชา

เราจะเห็นว่า ในปัจจุสมุปบาทสายสมุทวาร ปัจจัยธรรมเริ่มจากอวิชชาเป็นปัจจัย ต่อเนื่องไปสิ้นสุดที่ขรามรณะ ทุกขะ โทมนัสสะ อุปายาส ปัจจัยธรรมแต่ละอย่างเป็นทั้งเหตุให้เกิด และเป็นผลที่เกิดไปด้วยพร้อมกันในลักษณะ “สัมพัทธ์” คือ ความเกี่ยวข้องกันหมดโดยที่ปัจจัยธรรมเป็นเหตุและปัจจัยธรรมเป็นผล ตามกฎปัจจุสมุปบาทนี้ จึงไม่มีปัจจัยธรรมใดที่ดำรงอยู่โดยไม่เกี่ยวข้องในเชิงเหตุและผลกับปัจจัยธรรมอื่นๆ (เป็นผลของสิ่งหนึ่งและเป็นเหตุของสิ่งหนึ่งภายในโยงใยเดียวกัน) หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งว่า ปัจจัยธรรมเหล่านี้ดำรงอยู่อย่างอิงอาศัยกันโดยเป็นเหตุและเป็นผลของกันและกัน เมื่อสิ่งหนึ่งมีอยู่ ความมีอยู่ของสิ่งนั้นเป็นผลมาจากความมีอยู่ของอีกสิ่งหนึ่ง ไม่มีปัจจัยธรรมใดที่เกิดขึ้นและดำรงอยู่ได้เพียงลำพังโดยไม่อิงอาศัยปัจจัยธรรมอื่น

๔.๑.๑ ปฏิจุสมุปบาทสายสมุทวาร

ปัจจุสมุปบาทสายสมุทวารแสดงให้เห็นว่า ความทุกข์ของชีวิตเกิดขึ้นและดำรงอยู่อย่างไร ซึ่งจะเห็นความเป็นเหตุและเป็นผลของความเกิดขึ้นแห่งความทุกข์ตามปัจจุสมุปบาทสายสมุทวารได้ชัดเจนจากตารางต่อไปนี้

ตารางแสดงเหตุและผลในปัจจุสมุปบาทสายสมุทวาร

เหตุ	ผล
เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย	สังขาร จึงมี
เพราะสังขารเป็นปัจจัย	วิญญาณ จึงมี
เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย	นามรูป จึงมี
เพราะนามรูปเป็นปัจจัย	สฬายตนะ จึงมี
เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย	ผัสสะ จึงมี
เพราะผัสสะเป็นปัจจัย	เวทนา จึงมี
เพราะเวทนาเป็นปัจจัย	ตัณหา จึงมี
เพราะตัณหาเป็นปัจจัย	อุปาทาน จึงมี
เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย	ภพ จึงมี
เพราะภพเป็นปัจจัย	ชาติ จึงมี

เพราะชาติเป็นปัจจัย	ชรา มรณะ โสกะ ปรีทเว ทุกขะ โทมนัส อูปายาสจึงมี
---------------------	---

การแสดงความเป็นเหตุและผลตามตารางนี้ผู้วิจัยเสนอตามข้อความพุทธพจน์ที่อธิบาย ปฏิจจสมุปบาทสายสมุทยวาร คือ มุ่งจะชี้ให้เห็นเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดทุกข์ทั้งหมดครบถ้วนตลอดสายเท่านั้น ในทัศนะของผู้วิจัย ความทุกข์ตามแนวปฏิจจสมุปบาทสายสมุทยวารนี้จำแนกได้ ๒ อย่าง คือ ๑) ความทุกข์ทางกาย และ ๒) ทุกข์ทางใจ สำหรับความทุกข์อย่างแรกนั้น ปฏิจจสมุปบาทในฐานะเป็นกฎที่อยู่เบื้องหลังการเกิดขึ้นของร่างกายแสดงให้เห็นว่า ในกระบวนการกำเนิดชีวิตมนุษย์ เมื่ออวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร สังขารนำไปสู่การเกิดขึ้นของวิญญาณซึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป คือ การเกิดขึ้นของร่างกาย (ชาติ) เมื่อมีชาติเป็นปัจจัย ความแก่ ความเจ็บ ความตายก็เกิดขึ้นตามมา ความทุกข์ คือ ความแก่ เจ็บ ตายนี้เป็นความทุกข์ชนิดที่ไม่สามารถหลีกเลี่ยงได้ เมื่อมีการเกิดในเบื้องต้น ก็ต้องมีความแก่ เจ็บ ตายในเบื้องปลาย ซึ่งน่าสังเกตว่า ปฏิจจสมุปบาทสายนิโรธวารนั้นก็ไม่ตอบสนองต่อการดับทุกข์ทางกายนี้ ดังนั้น เมื่อมีการเกิดขึ้นของร่างกาย ในที่สุดแล้ว ร่างกายนี้ก็ต้องแก่ เจ็บ และตายไปตามเหตุปัจจัย ส่วนความทุกข์อย่างที่ ๒ คือ ความทุกข์ทางใจนั้นเราทราบได้ตามกฎปฏิจจสมุปบาทเป็นความทุกข์ชนิดที่เกิดได้โดยมีเงื่อนไขปัจจัยและดับได้เมื่อเงื่อนไขปัจจัยนั้นดับไป หมายความว่า การแสดงความเกิดขึ้นโดยอาศัยกันและกันของปัจจัยธรรม ๑๒ โดยเริ่มต้นจากอวิชชาไปจบลงที่ชรา มรณะ และทุกข์อื่นๆ นั้นเป็นการชี้ให้เห็นความเกิดขึ้นของความทุกข์ตามปัจจัยธรรม ๑๒ ครบถ้วนตลอดสายเท่านั้น แต่ความเกี่ยวข้องสัมพันธ์ในแง่ของความเป็นเหตุและผลตามหลักปฏิจจสมุปบาทไม่ได้กำหนดแน่นอนตายตัวว่า เมื่อปัจจัยธรรมหนึ่งเกิดจะต้องเป็นเหตุให้เกิดปัจจัยธรรมอีกอย่างหนึ่งขึ้นตามมาทุกครั้งไป ตามคำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาทที่ใช้อธิบายความเกิดขึ้นของความทุกข์ทางใจนี้ เมื่อปัจจัยธรรมอย่างหนึ่งเกิดขึ้น ปัจจัยธรรมนั้นอาจไม่เป็นปัจจัยแก่การเกิดขึ้นของปัจจัยธรรมหนึ่งก็ได้ เช่น เมื่อมีผัสสะ คือ การกระทบระหว่างตากับรูป เมื่อมีผัสสะ ก็เป็นไปได้ที่ผัสสะนั้นจะเป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา แต่เวทนาจะเกิดหรือไม่ก็ขึ้นอยู่กับมีปัจจัยทำให้เกิดหรือไม่ ถ้ามีปัจจัย เวทนาจึงเกิด ถ้าไม่มีปัจจัย เวทนาจึงไม่เกิด ตามคำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาท เวทนาจะเกิดโดยไม่มีปัจจัยไม่ได้ กล่าวคือ ในกรณีผัสสะ หากมีการรับผัสสะ โดยไม่มีสติสัมปชัญญะ ผัสสะนั้นก็จะเป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา แต่หากการรับผัสสะนั้นเป็นไปอย่างมีสติสัมปชัญญะ ผัสสะนั้นก็ไม่ใช่ปัจจัยให้เกิดเวทนา เป็นต้น^{๒๐} ความไม่เกิดขึ้นของเวทนา หรือเวทนาเกิดขึ้นไม่ได้นี้มีความหมายเท่ากับความดับไปแห่งเวทนา เมื่อเวทนาดับ ปัจจัยธรรมอื่นที่เนื่องกับเวทนาจึงเกิดขึ้นไม่ได้ ความทุกข์ (ทางใจ) ทั้งหลายจึงดับไป

^{๒๐} ดูรายละเอียดของความเกิดทุกข์เพราะไม่กำหนดรู้ อวิชชา เป็นและ ความดับทุกข์เพราะกำหนดรู้ อวิชชา เป็นต้น ในปริวิตถมสังสุต ; ส.น. (ไทย) ๑๖/๕๑/๙๙-๑๐๔.

คำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาทสายสมุททวารนี้ซึ่งแสดงความสัมพันธ์เชิงเหตุและผล (cause and effect) ของปัจจัยธรรมทั้งหลายดังกล่าวมานี้เป็นเหตุผล (reason) ที่บ่งชี้ว่า พระพุทธศาสนา ปฏิเสธปฐมเหตุ (the first cause) เพราะจะเห็นว่า ทุกสิ่งต้องมีเหตุเกิด ไม่มีสิ่งใดที่เกิดขึ้นและดำรงอยู่ได้ด้วยตัวเองโดยไม่มีเหตุ ตามหลักปฏิจจสมุปบาท สิ่งที่เกิดโดยไม่เกิดจากเหตุอื่นจึงเป็นไปไม่ได้^{๒๑}

อนึ่ง ในกระบวนการปัจจัยธรรม ๑๒ อย่างนี้ การอิงอาศัยกันละกันในการมีอยู่ของปัจจัยธรรมทั้งหมดนี้ เรียกว่า “ปฏิจจสมุปบาท” ส่วนการมีอยู่ของปัจจัยแต่ละอย่าง เช่น อวิชชา สังขาร เรียกว่า “ปฏิจจสมุปปันนธรรม” พระพุทธองค์ได้ตรัสอธิบายความแตกต่างระหว่างปฏิจจสมุปบาท กับปฏิจจสมุปปันนธรรมไว้ว่า กระบวนปัจจัยธรรมที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้น ไม่ว่าจะเป็นการระบุดังอย่างเดียว หรือ ๒ อย่าง หรือ มากกว่านั้น หรือระบุดังทั้ง ๑๒ อย่าง เรียกว่า “ปฏิจจสมุปบาท” เช่น ข้อความว่า “เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ธาตุอันนั้น คือ (๑) ความตั้งอยู่ตามธรรมดา (อัมมัญญิตตา) (๒) ความเป็นไปตามธรรมดา (อัมมเนียมตา) (๓) ความที่มีสิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้ (อิทัปปัจจยตา) ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น ตถาคตรู้ บรรลุธาตุนั้น ครั้นรู้บรรลุแล้วจึงบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่าย” และตรัสย้อนกลับไปตามลำดับจนสิ้นสุดที่อวิชชา ในการตรัสปัจจัยแต่ละอย่างจะทรงเน้นย้ำเหมือนกันว่า ความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยกับผลนั้นเป็นความตั้งอยู่ตามธรรมดา เป็นความเป็นไปตามธรรมดา และเป็นความที่มีสิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้ นี่คือ ความหมายของปฏิจจสมุปบาทตามการอธิบายของพระพุทธองค์ ส่วนปฏิจจสมุปปันนธรรมนั้นทรงอธิบายว่า ปัจจัยธรรมทั้ง ๑๒ นั้น แต่อย่างละอย่าง เรียกว่า “ปฏิจจสมุปปันนธรรม” เช่น “ชรามรณะ” เป็นของไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยกันและกันเกิดขึ้นแล้ว มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมามีความจางคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับลงเป็นธรรมดา “ชาติ” เป็นของไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่งแล้วอาศัยกันและกันเกิดขึ้นแล้ว มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไป เป็นธรรมามีความจางคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับลงเป็นธรรมดา^{๒๒} จะสังเกตเห็นว่า สิ่งที่เป็นปฏิจจสมุปปันนธรรมจะมีคุณลักษณะร่วมกัน ๗ ประการ คือ “(๑) เป็นของไม่เที่ยง (๒) ถูกปัจจัยปรุงแต่งแล้ว (๓) อาศัยกันและกันเกิดขึ้น (๔) มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา (๕) มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา (๖) มีความจางคลายไปเป็นธรรมดา (๗) มีความดับลงเป็นธรรมดา ในทัศนะของท่านพุทธทาส ปฏิจจสมุปปันนธรรมนี้มีความหมายแต่เพียงว่าเป็นสิ่งที่เกิดเองไม่ได้จะต้องอาศัยสิ่งใดสิ่งหนึ่งเกิดขึ้น เสร็จแล้วก็จะจะเป็นสิ่งที่เกิดเป็นเหตุเป็นปัจจัยสำหรับปรุงแต่งสิ่งอื่นต่อไป อันที่

^{๒๑} รศ.ดร.วัชร งามจิตรเจริญ, **พุทธศาสนาเถรวาท**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมศาสตร์, ๒๕๕๒), หน้า ๑๘๖.

^{๒๒} ดูข้อความที่ตรัสแสดงปฏิจจสมุปบาทและปฏิจจสมุปปันนธรรมนี้ใน ปัจจยสูตร ; ส.นิ. (ไทย) ๒๐/ ๓๔-๓๖.

จริง ก็คือ สิ่งทั้งปวงในโลกนั่นเอง หากแต่ว่า ในที่นี้ทรงประสงค์แต่เรื่องทางจิตใจและเฉพาะที่เกี่ยวกับความทุกข์เท่านั้น^{๒๓}

ในประเด็นปฏิเสธสมุปบาทกับปฏิเสธสมุปบันธรรมนี้ นักคิดทางพระพุทธศาสนาให้ทัศนะไว้คล้ายกัน กล่าวคือ ตามการอธิบายของพระพุทธโฆษาจารย์ ปฏิเสธสมุปบาท หมายถึง ธรรมที่เป็นปัจจัยทั้งหลาย ส่วนปฏิเสธสมุปบันธรรม หมายถึง ธรรมที่เกิดเพราะปัจจัยทั้งหลายนั้น^{๒๔} ส่วนพุทธทาสอธิบายเรื่องนี้ไว้คล้ายกันว่า วัตรธรรมมีความสัมพันธ์เชิงเหตุผลเช่นเดียวกับนามธรรม เหตุเรียกว่า ปัจจัย ผลที่เกิดจากเหตุนี้เรียกว่า ปฏิเสธสมุปบันธรรม ส่วนความสัมพันธ์ระหว่างเหตุกับผล เรียกว่า ปฏิเสธสมุปบาท ภายในจิตของคนเรา ก็มีเหตุ มีปัจจัยเป็นกิลเลสทำให้ผลเกิดขึ้นเป็นปฏิเสธสมุปบันธรรม ส่วนอาการที่มันทำให้เกิดขึ้นนี้เรียกว่า ปัจจัยการ หรือปฏิเสธสมุปบาท^{๒๕} ทัศนะของท่านพุทธทาสสอดคล้องกับการอธิบายของบรรจบ บรรณรุจิที่ว่า ปฏิเสธสมุปบาท มุ่งถึงอาการที่ธรรมทั้งหลาย มี อวิชชา เป็นต้น อาศัยกันเกิดขึ้นร่วมกัน โดยต่างฝ่ายต่างเป็นปัจจัยของกันและกัน ส่วนปฏิเสธสมุปบันธรรม มุ่งถึงองค์ธรรม หรือ ตัวปัจจัยธรรม เช่น อวิชชา ที่ต่างฝ่ายต่างอาศัยกันเกิดขึ้นร่วมกันโดยเป็นปัจจัยของกันและกัน^{๒๖} จากทัศนะของนักคิดเหล่านี้สามารถสรุปได้ว่า ปฏิเสธสมุปบาทจะแสดงอาการความสัมพันธ์ของปัจจัยธรรมทั้งหลายที่อาศัยกันเกิดขึ้น ส่วนปฏิเสธสมุปบันธรรม หมายถึง ปัจจัยธรรมแต่ละอย่างไม่ได้เกิดและดำรงอยู่ด้วยตัวเอง แต่เป็นสิ่งที่เกิดและดำรงอยู่โดยอาศัยเงื่อนไขปัจจัยซึ่งเป็นคุณลักษณะของสังขตธรรมนั่นเอง

๔.๑.๒ ปฏิเสธสมุปบาทสายนิโรธวาร

การอธิบายดังที่เสนอมานี้แสดงเฉพาะความเกิดขึ้นโดยอิงอาศัยกันและกันของปัจจัยธรรมทั้งหลายตามแนวปฏิเสธสมุปบาทสายสมุทยวาร หรือ สายที่แสดงความเกิดขึ้นของความทุกข์เท่านั้น ไม่ได้แสดงปฏิเสธสมุปบาทสายนิโรธวาร หรือ สายที่แสดงความดับไปของความทุกข์ เพราะประเด็นคำสอนเรื่องภพที่ผู้วิจัยต้องการศึกษาวิเคราะห์ในงานวิจัยนี้มุ่งที่จะใช้คำสอนเรื่องปฏิเสธสมุปบาทสายสมุทยวารเป็นกรอบในการอธิบาย แต่เนื่องจากปฏิเสธสมุปบาทสายนิโรธวารเป็นคำสอนสำคัญมากในพระพุทธศาสนาจึงจะเสนอในงานวิจัยนี้โดยย่อเพื่อให้ครบถ้วนทั้งสายสมุทยวารและนิโรธวาร ปฏิเสธสมุปบาทสายนิโรธวารนี้ที่อธิบายว่า ความทุกข์ดับไปได้อย่างไร จากข้อความแสดงปฏิเสธสมุปบาทสายนิโรธวารที่ว่า “เพราะอวิชชาดับ สังขารจึงดับ” หากเราพิจารณาปฏิเสธสมุปบาทสายนิโรธวารตามที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ในพระสูตรทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลมดังกล่าวมาแล้ว

^{๒๓} พุทธทาสภิกขุ, ปฏิเสธสมุปบาทจากพระโอษฐ์ (กรุงเทพมหานคร: ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๒๑), หน้า ๓๑

^{๒๔} วิสุทธิ. (บาลี) ๓/๑๐๗., วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๒๒๓.

^{๒๕} พุทธทาสภิกขุ, อทิปปปัจจัยตา, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๔๔), หน้า ๓๕๖.

^{๒๖} บรรจบ บรรณรุจิ, ปฏิเสธสมุปบาท, (กรุงเทพมหานคร: พรบุญการพิมพ์, ๒๕๓๘), หน้า ๓.

เราอาจแสดงคำสอนสายนิโรธวารนี้โดยความเป็นเหตุและผลในอีกรูปแบบหนึ่งได้เช่นกัน ผู้วิจัยจะนำเสนอปฏิจจนสมุปปาทสายนิโรธวารแต่เพียงสังเขปตามตาราง ดังต่อไปนี้

ตารางแสดงปฏิจจนสมุปปาทสายนิโรธวาร

เหตุ	ผล
เพราะอริชาตดับโดยไม่เหลือ	สังขารจึงดับ
เพราะสังขารดับ	วิญญาณจึงดับ
เพราะวิญญาณดับ	นามรูปจึงดับ
เพราะนามรูปดับ	สฬายตนะจึงดับ
เพราะสฬายตนะดับ	ผัสสะจึงดับ
เพราะผัสสะดับ	เวทนาจึงดับ
เพราะเวทนาดับ	ตัณหาจึงดับ
เพราะตัณหาดับ	อุปาทานจึงดับ
เพราะอุปาทานดับ	ภพจึงดับ
เพราะภพดับ	ชาติจึงดับ
เพราะชาติดับ	ชรามรณะ ทุกขะ โทมนัสสะ อุปายาสจึงดับ

ตามตารางนี้ ปฏิจจนสมุปปาทสายนิโรธวารแสดงให้เห็นว่า เมื่อมีสิ่งใดสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นอย่างมีเงื่อนไขปัจจัย สิ่งนั้นมีนัยว่าเป็นสิ่งที่สามารถดับได้เมื่อไม่มีเงื่อนไขปัจจัย หมายความว่า เมื่อมีเป็นปัจจัย การเกิดขึ้นของสิ่งๆหนึ่งจึงเป็นไปได้ แต่เมื่อไม่มีปัจจัย สิ่งนั้นก็ดับ ความทุกข์เกิดขึ้นจากปัจจัย ความดับทุกข์ก็เกิดจากการดับไปของปัจจัยนั้น

จากการศึกษาปฏิจจนสมุปปาททั้งสายเกิดและสายดับอาจสรุปได้ว่า ปฏิจจนสมุปปาทสายสมุทวารนั้นอธิบายความเกิดขึ้นและดำรงอยู่ของสิ่งใดสิ่งหนึ่งโดยอาศัยเงื่อนไขปัจจัย กล่าวคือ ตามกฎปฏิจจนสมุปปาท สิ่งทั้งหลายอาศัยปัจจัยให้เกิดขึ้นและดำรงอยู่ ไม่มีสิ่งใดที่เกิดขึ้นและดำรงอยู่โดยปราศจากเงื่อนไขปัจจัย ตามกฎอิทัปปิจจตาที่ว่า “เมื่อมีปัจจัย สิ่งนั้นจึงมี” ส่วนปฏิจจนสมุปปาทสายนิโรธวารอธิบายว่า สิ่งที่เกิดขึ้นอย่างมีเงื่อนไขปัจจัยสามารถดับไปได้ เมื่อเงื่อนไขปัจจัยนั้นดับ

ไป เพราะเมื่อปัจจัยที่ทำให้เกิดสิ่งนั้นดับไป สิ่งนั้นก็ดับ ตามกฎอิทัปปัจจยตาที่ว่า “เมื่อสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ”^{๒๗}

๔.๑.๓ นัยสำคัญของคำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาท ๗ ประการ

จากการที่ได้เสนอคำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาทตามลำดับ ผู้วิจัยพบว่า หลักปฏิจจสมุปบาทเป็นธรรมสำคัญในพระพุทธศาสนาที่แสดงความสัมพันธ์ของเหตุและผลซึ่งแฝงนัยของลักษณะสำคัญ ๕ ประการ ดังนี้

๑) การแสดงความจริงเชิงประจักษ์ที่ตรวจสอบได้ด้วยอายตนะ^{๒๘} คำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาทกล่าวถึงปัจจัยธรรม ๑๒ อย่างที่พระพุทธเจ้าทรงนำมาใช้ในการอธิบายความเกิดและความดับของความทุกข์ซึ่งเป็นสิ่งที่สามารถรับรู้ได้จากการพิจารณาการกระทบกันของอายตนะภายในกับอายตนะภายนอกซึ่งเป็นเรื่องของความจริงเชิงประจักษ์

๒) การปฏิเสธปฐมเหตุในลักษณะที่เป็นผู้สร้าง การแสดงการอิงอาศัยกันของปัจจัยธรรมต่างๆ เพื่ออธิบายการมีอยู่บ่งชี้ว่า สิ่งที่เป็นมูลการณ์หรือเป็นจุดเริ่มต้นไม่สามารถจะมีได้ เพราะหากมีมูลการณ์ หรือสิ่งที่เป็นฐานให้แต่การมีอยู่ของสิ่งอื่นย่อมก่อให้เกิดคำถามเรื่องการมีอยู่ของสิ่งนั้น มีอยู่อย่างไร ในปฏิจจสมุปบาท แม้จะเริ่มต้นด้วยอวิชชา แต่อวิชชาก็ไม่ใช่มูลการณ์ที่อยู่ได้ด้วยตัวเองโดยไม่มีเหตุปัจจัย ซึ่งจากกระบวนการแห่งปฏิจจสมุปบาทที่อธิบายข้างต้นแสดงให้เห็นชัดเจนว่า อวิชชาไม่ใช่มูลการณ์ที่เกิดขึ้นและมีอยู่ด้วยตัวเอง หากแต่อวิชชาก็อาศัยปัจจัยธรรมในการมีอยู่

๓) การปฏิเสธความมีอยู่ของสิ่งในตัวเอง ปฏิจจสมุปบาทเป็นคำสอนที่อธิบายชีวิตว่าเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นโดยอิงอาศัยกันและกันของปัจจัยธรรม ๑๒ อย่าง ความมีอยู่ของปัจจัยแต่ละอย่างเกี่ยวข้องกับปัจจัยอื่นๆ หมายความว่า การมีอยู่ของปัจจัยธรรม เช่น อวิชชา แสดงถึงความสัมพันธ์ที่เนื่องอยู่กับสิ่งอื่น ไม่มีอวิชชาที่ดำรงอยู่โดยไม่เกี่ยวข้องกับสิ่งอื่น การที่อวิชชาเกี่ยวข้องกับสิ่งอื่นนั้น บ่งชี้ให้เราารู้ความมีอยู่ของอวิชชา ปัจจัยธรรมข้ออื่นๆ ก็เช่นเดียวกัน การมีอยู่ของปัจจัยธรรมทั้งหลายเรารู้ได้จากการที่ปัจจัยธรรมนั้นๆ มีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับปัจจัยธรรมอื่นๆ เราอาจกล่าวได้ว่า ในพระพุทธศาสนา ไม่มีสิ่งใดที่ดำรงอยู่ได้ด้วยตัวมันเองโดยไม่เกี่ยวข้องกับสิ่งอื่นๆ เพราะหากสิ่งนั้นอยู่

^{๒๗} การแสดงความเกิดและความดับของสิ่งที่มีวิญญานและไม่มีวิญญานมักใช้หลักอิทัปปัจจยตาซึ่งมีนัยเดียวกับปฏิจจสมุปบาททั้ง ๒ สาย ดังพุทธพจน์ที่แสดงปฏิจจสมุปบาทสายสมุทวารว่า “อิมสมิ สติ อิทั โหติ เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี อิมสสุปปาทา อิทั อุปปชติ เพราะสิ่งนี้เกิด สิ่งนี้จึงเกิด” ; ม. ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๔/๔๓๘, ม. ม. (บาลี) ๑๒/๔๐๔/๒๐๙, และแสดงปฏิจจสมุปบาทสายนิโรธวารว่า “อิมสมิ อสติ อิทั น โหติ เมื่อสิ่งนี้ ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ” ; ม. ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๖/๔๔๑, ม. ม. (บาลี) ๑๒/๔๐๖/๒๑๑.

^{๒๘} ลักษณะข้อนี้ผู้วิจัยมุ่งชี้ความจริงที่ตรวจสอบได้เชิงประจักษ์ของหลักปฏิจจสมุปบาท แต่ผู้วิจัยไม่ได้ปฏิเสธว่า คำสอนบางอย่างในพระพุทธศาสนาไม่สามารถตรวจสอบได้ในเชิงประจักษ์ เช่น การทำงานของกฎแห่งกรรม ซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสว่าเป็นอนินไตย คือไม่สามารถเข้าใจได้อย่างสิ้นเชิงโดยการขบคิดในเชิงเหตุผล แต่สิ่งที่น่าสังเกตก็คือ การทำงานของกฎแห่งกรรมนั้นก็วางอยู่บนคำสอนเรื่องอิทัปปัจจยตาหรือปฏิจจสมุปบาท.

โดยไม่เกี่ยวข้องกับสิ่งอื่น เราก็ไม่อาจกล่าวได้ว่า สิ่งนั้นมีอยู่ ปัจจัยธรรมปฏิจจสมุปบาทจึงเกี่ยวข้องกับกันและกันโดยที่ปัจจัยธรรมนั้นๆ เป็นผลของปัจจัยธรรมอื่นและเป็นปัจจัยให้เกิดปัจจัยธรรมอื่นๆ ด้วย เช่น อวิชชา เป็นผลมาจากเหตุคืออาสวะ^{๒๙} และเป็นปัจจัยให้เกิดสังขารเมื่อเราจะกล่าวถึง อวิชชา เราจึงต้องเข้าใจด้วยว่า เรากำลังกล่าวถึงปัจจัยธรรมอย่างหนึ่งที่เกิดจากอาสวะและเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร เป็นต้น^{๓๐} ด้วยหลักปฏิจจสมุปบาทนี้ ทำให้ความมีอยู่ของสิ่งที่เรียกว่า “อตฺตา” หรือสิ่งที่เรียกว่า “พระเจ้า” ไม่อาจเป็นไปได้ เพราะความมีอยู่ของอตฺตา หรือ พระเจ้า เป็นความมีอยู่โดยไม่เกี่ยวข้องกับสิ่งอื่น เราจึงไม่สามารถบอกได้ว่า “มีอยู่” ตามทัศนะของพระพุทธศาสนา

๔) การยอมรับความมีอยู่ของสิ่งเชิงกระบวนการ ตามหลักปฏิจจสมุปบาท ปัจจัยธรรมทั้งหลายมีอยู่อย่างอิงอาศัยกันและกันอย่างเป็นกระบวนการ หมายความว่า เมื่ออธิบายปฏิจจสมุปบาทให้ครบถ้วนตลอดสาย เราจำเป็นต้องแสดงปัจจัยธรรม ๑๒ อย่างทั้งหมด เพื่อชี้ให้เห็นว่า เพราะสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี ต่อเนื่องกันไปตามลำดับ อวิชชาจึงมีอยู่อย่างกระบวนการเช่นเดียวกับปัจจัยธรรมข้ออื่นๆ

๕) การปฏิเสธตัวการที่เป็นเจ้าของหรือผู้กระทำการ (agent) ของปัจจัยธรรมทั้งหลาย เราจะเห็นว่า ปฏิจจสมุปบาทเป็นธรรมที่อธิบายว่า ชีวิต (หรือ ชนฺธ ๕) เป็นผลรวมของกระบวนการอิงอาศัยกันและกันของปัจจัยธรรม ๑๒ อย่าง ไม่มีสิ่งที่เป็นเจ้าของปัจจัยธรรมเหล่านี้ การถามว่า “อวิชชาของใคร” จึงเป็นคำถามที่ไม่มีความหมาย ถ้าหากจะมีความพยายามที่ตั้งคำถามว่า ใครเป็นผู้เกิด หรือ ใครเป็นผู้ตาย เราก็กล่าวได้ว่า ความพยายามนั้นเกิดจากความเข้าใจที่ผิดพลาดต่อกระบวนการปัจจัยธรรม ๑๒ อย่าง สิ่งที่น่าสนใจเกี่ยวกับนัยสำคัญของปฏิจจสมุปบาทข้อนี้ก็คือ เมื่อชีวิตเป็นเพียงผลรวมของกระบวนการปัจจัยธรรม ๑๒ อย่าง ที่เกี่ยวข้องเชื่อมโยงโดยอิงอาศัยกันและกันมี อวิชชา เป็นต้น ไม่มีสิ่งที่เป็นเจ้าของปัจจัยธรรมเหล่านี้ ปฏิจจสมุปบาทซึ่งแสดงกระบวนการปัจจัยธรรมเหล่านี้จึงอยู่ในฐานะเป็น “มัชฌนธรรม” คือ ธรรมที่เป็นกลางๆ ไม่เอียงไปทางปฏิเสธว่า “ไม่มี” และไม่เอียงไปทางยืนยันว่า “มีอยู่” ดังนั้น จึงอาจมีคำถามว่า ใครเป็นผู้ต้องการหลุดพ้น ใครเป็นผู้ปฏิบัติธรรม หรือใครเป็นผู้หลุดพ้น กล่าวให้ชัดได้ว่า พระพุทธศาสนาแสดงมัชฌนธรรม คือ ปฏิจจสมุปบาทว่าเป็นเรื่องของกระบวนการของปัจจัยธรรม ๑๒ อย่างที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้นเท่านั้น ไม่เกี่ยวกับผู้สร้างหรือผู้เป็นเจ้าของในปัจจัยธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง พร้อมกันนั้น ก็เสนอธรรมอีกหมวดหนึ่ง คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ หรือ มัชฌิมาปฏิปทา โดยอธิบายว่า เป็นข้อปฏิบัติที่นำไปสู่ความดับทุกข์ ถามว่า

^{๒๙} อาสวะเป็นผลจากโสกะ ปริทเวหะ ทุกขะ โทมนัสสะ อุปายาสะ เป็นกิเลสที่เป็นเชื้อหมักต้องอยู่ในจิตสันดาน ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑ (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๙), หน้า ๑๐๑-๑๐๒.

^{๓๐} สมัคร บุรวาศ, **พุทธปรัชญา ๒๕ พุทธศตวรรษ**, พิมพ์ครั้งที่ ๓ (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๕๔), หน้า ๒๐๗-๒๐๘.

เมื่อชีวิตเป็นกระบวนการอิงอาศัยกันและกันของปัจจัยธรรมล้วนๆ ใครเป็นผู้ปฏิบัติตามมรรค ๘ หรือทางสายกลาง ซึ่งเป็นคำถามเดียวกันกับคำถามที่ว่า เมื่อชีวิตเป็นผลรวมของขันธ ๕ ซึ่งเป็นอนัตตา ใครเป็นผู้ทำกรรมและใครเป็นผู้รับผลของกรรม แต่เราจะเห็นว่า ชีวิตที่อยู่ในรูปแบบกระแสของกระบวนการอิงอาศัยกันและกันของปัจจัยธรรมนี้เกิดจากกรรม พระพุทธเจ้าตรัสว่า ในส่วนรูปร่างกายนี้ไม่ใช่ของใคร แต่เป็นสิ่งที่เกิดจากกรรมเก่า ในส่วนของนาม เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็เป็นวิบาก ชีวิตจึงเป็นกระแสของกระบวนการอิงอาศัยกันของปัจจัยธรรมทั้งหลายที่ส่งผ่านจากอดีตอย่างสืบเนื่องจนถึงปัจจุบัน แต่ไม่ได้หมายความว่า ชีวิตมนุษย์อยู่ในกระแสธารแห่งอดีต ไม่มีอิสระในการคิดริเริ่มสร้างสรรค์ เพราะพระพุทธศาสนาเชื่อว่ามนุษย์มีอาร์พธาคัตที่คิดริเริ่มได้เอง^{๓๑} ไม่ได้ถูกควบคุมด้วยกรรมในอดีตตลอดเวลา แต่ควรกล่าวด้วยว่า ทุกสิ่งที่มีมนุษย์คิดริเริ่มที่จะทำ จะกลายเป็นกรรมที่มีผลเป็นวิบากที่ส่งถึงชีวิตมนุษย์ให้ต้องรับผิดชอบตามเหตุปัจจัย กล่าวคือ การกระทำนั้นมีผล ๒ อย่างคือ ๑) ทำให้เกิดทุกข์ ๒) ทำให้ทุกข์ดับ

โดยนัยนี้ กรณีมรรคมองค์ ๘ หรือมัชฌิมาปฏิปทาจึงเป็นเพียงวิธีปฏิบัติเพื่อดับอวิชชา ไม่มีผู้ปฏิบัติเพื่อดับอวิชชา แต่มีมรรค ๘ ซึ่งเป็นการปฏิบัติเพื่อดับอวิชชา ในแง่นี้ มัชฌิมาธรรมจึงเป็นกระบวนการปัจจัยธรรมของความเกิดทุกข์ ส่วนมัชฌิมาปฏิปทา เป็นการปฏิบัติเพื่อดับอวิชชา หรือดับกระบวนการปัจจัยธรรมของความทุกข์ แต่ไม่ได้หมายความว่า การดับทุกข์ต้องเริ่มต้นจากการดับอวิชชา เพราะจากที่กล่าวมาจะเห็นว่า ในขณะที่รับผัสสะ ถ้าการรับผัสสะอยู่ในการสำรวมด้วยสติ เวทนาก็เกิดไม่ได้ การไม่เกิดของเวทนาก็มีความหมายเท่ากับ เวทนาดับ เมื่อเวทนาดับ ปัจจัยธรรมอื่นๆ ที่ต่อเนื่องเช่น ตัณหา ก็เกิดขึ้นไม่ได้ เราจึงจะเห็นได้ว่า ความทุกข์และความดับทุกข์เรื่องของความเป็นไปตามเหตุปัจจัย โดยไม่มีผู้ทุกข์ และไม่มีผู้ปฏิบัติมรรค ๘ เพื่อดับทุกข์ สอดคล้องกับข้อความที่ว่า “ทุกข์เท่านั้นที่มีอยู่ ผู้ที่ทุกข์หาไม่มี มรรคก็มีอยู่ แต่ผู้ปฏิบัติไม่มี”^{๓๒}

๖) การแสดงให้เห็นว่าการเกิดทุกข์เป็นกระบวนการเชิงเหตุและผล ตามหลักปฏิจจสมุปบาทสายสมุทยวาร ความทุกข์ที่เกิดขึ้นจากเหตุการณ์ต่างๆ ในชีวิตประจำวันในปัจจุบัน และความทุกข์ที่ชีวิตต้องเผชิญในอนาคต คือ ความแก่ ความเจ็บ ความตาย ความทุกข์เหล่านี้เกิดขึ้นอย่างมีเงื่อนไขปัจจัย ทำให้การแก้ไขความทุกข์ หรือ ปัญหาเป็นเรื่องที่เป็นไปได้

๗) การแสดงให้เห็นว่าความทุกข์เชิงกระบวนการเป็นสิ่งที่ดับได้ ปฏิจจสมุปบาทสายนิโรธวารเสนอว่า ความทุกข์ของชีวิตเกิดจากกระบวนการสืบเนื่องของปัจจัยทั้งหลาย การเปลี่ยนแปลงปัจจัยจะทำให้ผลที่จะเกิดขึ้นเปลี่ยนแปลงไปด้วย การจัดการปัจจัยที่นำไปสู่ความเกิดขึ้นของปัจจัยต่อเนื่องนอกจากจะเป็นเหตุให้มีความเปลี่ยนแปลงของผลที่จะเกิดแล้วยังมีผลทำให้ความทุกข์นั้นหมดสิ้นไปด้วย ซึ่งหมายถึงความทุกข์เกิดขึ้นไม่ได้อย่างสิ้นเชิง

^{๓๑} ดูในอรรถการีสูตร อก. มก. (ไทย) ๒๒/๓๘/๔๘๘-๔๘๙.

^{๓๒} วิสุทธิ. (บาลี) ๓/๑๐๑.

ลำดับต่อไป เราจะพิจารณานัยสำคัญของคำสอนเรื่องปัจจุสมุปบาทนี้ในการวิเคราะห์แนวคิดเรื่องภพในพระพุทธศาสนาต่อไปตามลำดับ

๔.๑.๔ ความหมายของปัจจัยธรรม ๑๒ อย่างตามการนิยามของพระพุทธเจ้า

ในวิภังคสูตร พระพุทธเจ้าได้อธิบายความหมายของปัจจัยธรรมแต่ละอย่างไว้อย่างชัดเจนซึ่งถือว่าเป็นข้อมูลสำคัญที่จะทำให้การทำความเข้าใจคำสอนเรื่องภพอยู่บนหลักฐานที่เป็นพุทธพจน์^{๓๓} ความหมายของปัจจัยธรรม ๑๒ ตามการอธิบายของพระพุทธเจ้าในพระสูตรดังกล่าวที่ผู้วิจัยจะนำมาไว้ในงานวิจัยนี้เพื่อประกอบการศึกษาวิเคราะห์ประเด็นเกี่ยวกับภพตามลำดับทั้ง ๑๒ อย่างดังนี้^{๓๔}

๑) **อวิชชา** คือ ความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในทุกขสมุทัย (เหตุเกิดแห่งทุกข์) ความไม่รู้ในทุกข นิโรธ (ความดับแห่งทุกข์) ความไม่รู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งทุกข์)

๒) **สังขาร** คือ ๑) กายสังขาร (สภาวะที่ปรุงแต่งกาย) ๒) วีสังขาร (สภาวะที่ปรุงแต่งวาจา) ๓) จิตตสังขาร (สภาวะที่ปรุงแต่งใจ)

๓) **วิญญาน** คือ ๑) จักขุวิญญาน (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางตา) ๒) โสตวิญญาน (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางหู) ๓) ฆานวิญญาน (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางจมูก) ๔) ชิวหาวิญญาน (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางลิ้น) ๕) กายวิญญาน (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางกาย) ๖) มโนวิญญาน (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางใจ)

๔) **นามรูป** ทรงแยกอธิบายเป็น ๒ อย่าง คือ ๑) นาม คือ เวทนา (ความเสวยอารมณ์) สัญญา (ความจำได้หมายรู้) เจตนา (ความจงใจ) ผัสสะ (ความกระทบ หรือสัมผัส) มนสิการ (ความกระทำไว้ในใจ) ๒) รูป คือ มหาภูต^{๓๕} ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูต ๔

^{๓๓} ส่วนข้อสังเกตของนักคิดทางพระพุทธศาสนาที่ว่า “ข้อความที่ปรากฏในคัมภีร์ที่อ้างว่าเป็นพุทธพจน์ โดยเฉพาะข้อความที่เปิดช่องให้ตีความแบบข้ามภพข้ามชาติเป็นสิ่งที่ควรระวัง เพราะอาจมีการแทรกเพิ่มกันเข้ามาในยุคหลังและอาจไม่สอดคล้องกับคำสอนสำคัญเรื่องอื่นๆ เช่น อนัตตา” นับเป็นข้อสังเกตที่มีประโยชน์ แต่ในทัศนะของผู้วิจัย การแยกว่า ข้อความใดใช่หรือไม่ใช่คำสอนของพระพุทธเจ้าเป็นสิ่งที่ทำได้ยาก การวิเคราะห์คำสอนในทางวิชาการต้องการข้อมูลทางคัมภีร์ที่ครอบคลุม ส่วนการพิจารณาว่าคำสอนใดเข้ากันได้กับแก่นคำสอนหรือไม่ นั้นเป็นหน้าที่ของผู้ศึกษาพึงพิจารณาด้วยสติปัญญา.

^{๓๔} ความหมายของปัจจุสมุปบาทตามการอธิบายของพระพุทธเจ้าสามารถสืบค้นได้ในพระสูตรหลายแห่ง เช่น ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๕-๑๓๐/๕๗-๗๖, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒/๓-๘.

^{๓๕} มหาภูตหรือมหาภูตรูป ๔ คือ ธาตุ ๔ ได้แก่ (๑) ปฐวีธาตุ คือธาตุดินมีลักษณะแข็งแฉ่ง (๒) อาโปธาตุ คือธาตุน้ำมีลักษณะเหลว (๓) เตโชธาตุ คือธาตุไฟมีลักษณะร้อน (๔) วาโยธาตุ คือธาตุลมมีลักษณะพัดไปมา ; (ที.สี. (ไทย) ๙/๔๘๗-๔๙๖/๒๑๖-๒๑๙, ส.นิ.อ. (บาลี) ๒/๖๑/๑๑๑).

๕) **ฉฬายตนะ** คือ ๑) จักขวายตนะ (อายตนะคือตา) ๒) โสตายตนะ (อายตนะคือหู) ๓) ฆานายตนะ (อายตนะคือจมูก) ๔) ชิวหายตนะ (อายตนะคือลิ้น) ๕) กายายตนะ (อายตนะคือกาย) ๖) มนายตนะ (อายตนะคือใจ)

๖) **ผัสสะ** คือ ๑) จักขุสัมผัส (ความกระทบทางตา) ๒) โสตสัมผัส (ความกระทบทางหู) ๓) ฆานสัมผัส (ความกระทบทางจมูก) ๔) ชิวหาสัมผัส (ความกระทบทางลิ้น) ๕) กายสัมผัส (ความกระทบทางกาย) ๖) มโนสัมผัส (ความกระทบทางใจ)

๗) **เวทนา** คือ ๑) จักขุสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางตา) ๒) โสตสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางหู) ๓) ฆานสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางจมูก) ๔) ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางลิ้น) ๕) กายสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางกาย) ๖) มโนสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางใจ)

๘) **ตัณหา** คือ ๑) รูปตัณหา (ความทะยานอยากได้รูป) ๒) สัททตัณหา (ความทะยานอยากได้เสียง) ๓) คันธตัณหา (ความทะยานอยากได้กลิ่น) ๔) รสตัณหา (ความทะยานอยากได้รส) ๕) โภกัณฺณตัณหา (ความทะยานอยากได้โภกัณฺณพะ) ๖) อัมมตัณหา (ความทะยานอยากได้ธรรมารมณ์)

๙) **อุปาทาน** คือ ๑) กามอุปาทาน (ความยึดมั่นในกาม) ๒) ทิฏฐุปาทาน (ความยึดมั่นในทิฏฐิ) ๓) สीलพทุปปาทาน (ความยึดมั่นในศีลพรต) ๔) อัตตวาทุปปาทาน (ความยึดมั่นในวาทะว่ามีอัตตา)

๑๐) **ภพ** คือ ๑) กามภพ (ภพที่เป็นกามาวจร) ๒) รูปภพ (ภพที่เป็นรูปาวจร) ๓) อรูปภพ (ภพที่เป็นอรูปาวจร)

๑๑) **ชาติ** คือ ความเกิด ความเกิดพร้อม ความหยั่งลง ความบังเกิดเฉพาะ ความบังเกิดขึ้นเฉพาะ ความปรากฏแห่งขันธ ความได้อายตนะในหมู่สัตว์นั้นๆ ของเหล่าสัตว์นั้นๆ

๑๒) **ขรามรณะ** ทรงแยกอธิบายว่า ๑) ขรา คือ ความแก่ ความคร่ำคร่า ความมีฟันหลุด ความมีผมหงอก ความมีหนังเหี่ยวยุบ ความเสื่อมอายุ ความแก่หง่อมแห่งอินทรีย์ในหมู่สัตว์นั้นๆ ของเหล่าสัตว์นั้นๆ ๒) มรณะ คือ ความจุติ ความเคลื่อนไป ความทำลายไป ความหายไป ความตาย กล่าวคือมฤตยู การทำกาละ ความแตกแห่งขันธความทอดทิ้งร่างกาย ความขาดแห่งชีวิตินทรีย์ของเหล่าสัตว์นั้นๆ จากหมู่สัตว์นั้นๆ เรียกว่า มรณะ^{๓๖}

ในพระสูตรนี้ พระพุทธองค์ไม่ได้อธิบายความทุกข์ที่เหลืออื่นๆ คือ ทุกขะ โทมนัสสะ อุปายาส พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) อธิบายว่า ทุกขะ เป็นต้นทุกข์เหล่านั้นเป็นสิ่งที่พ่วงมากับความแก่ ความเจ็บ ความตาย^{๓๗} ส่วนสาเหตุที่ทุกขะเป็นต้นเหล่านี้ไม่ได้ถูกจัดให้เป็นปัจจัยหรือ

^{๓๖} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒/๓-๘.

^{๓๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑ (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๙), หน้า ๑๑๐.

องค์ประกอบหนึ่งในปัจจุสมุปบาทก็คือ เพราะชาติ (ความเกิด) ไม่ได้เป็นปัจจัยให้เกิดความเศร้าโศก ในทุกกรณี ดังจะเห็นว่า ชาติ (ความเกิด) ในรูปภพและอรูปภพไม่ได้เป็นปัจจัยให้เกิดความเศร้าโศก แก่รูปพรหมและอรูปพรหม รวมถึงชาติ (ความเกิด) ไม่เป็นปัจจัยให้เกิดความเศร้าโศกแก่พระอนาคามี และพระอรหันต์ด้วย^{๓๘}

จากพุทธพจน์ในวิภังคสูตรที่แสดงการจำแนกความหมายของปัจจัยธรรม ๑๒ ประการ ตามการอธิบายของพระพุทธเจ้า เราจะเห็นว่า (๑) อวิชชาตามความหมายในพระสูตรเน้นไปที่ความไม่รู้ในอริยสัจ ๔ ซึ่งเป็นเรื่องของความทุกข์และความดับทุกข์ (๓) สังขาร เป็นความปรุงแต่งให้เกิด การกระทำทางกาย การแสดงออกทางวาจา และการรู้สึกนึกคิดในใจ (๓) วิญญาณ ความหมายของ วิญญาณทรงชี้ไปที่ความรู้อารมณ์ทางอายตนะ ๖ (๔) นามรูป ทรงอธิบายโดยแยกเป็น ๒ คือ นาม และ รูป หรือ ชั้น ๕ ซึ่งเป็นส่วนประกอบของชีวิต นามนั้นทรงหมายถึง เวทนา (ความเสวยอารมณ์) สัญญา (ความจำได้หมายรู้) เจตนา (ความตั้งใจ) ผัสสะ (ความกระทบ หรือสัมผัส) มนสิการ (ความ กระทำไว้ในใจ) ส่วน รูปนั้นทรงหมายถึง มหาภูต^{๓๙} ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูต (๕) ฉพายตนะ เป็น ช่องทางรับอารมณ์ภายนอก คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ (๖) ผัสสะ เป็นการกระทบกันของอายตนะ ภายในกับอายตนะภายนอก (๗) เวทนา คือ การเสวยอารมณ์ที่เกิดจากผัสสะ คือ การกระทบกันของ อายตนะภายในกับอายตนะภายนอก (๘) ตัณหา เป็นความยินดีพอใจในการเสพอารมณ์ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์ (๙) อุปาทานทรงอธิบายไว้ ๔ อย่าง คือ กามุปาทาน (ความยึดมั่นใน กาม) ทิฏฐุปาทาน (ความยึดมั่นในทิฏฐิ) สีลัพพตูปาทาน (ความยึดมั่นในศีลพรต) อัตตวาตูปาทาน (ความยึดมั่นในวาตะว่ามีอัตตา) (๑๐) ภพ ทรงอธิบายไว้ ๓ ภพ คือ กามภพ (ภพที่เป็นกามาวจร) รูป ภพ (ภพที่เป็นรูปาวจร) และอรูปภพ (ภพที่เป็นอรูปาวจร) (๑๑) ชาติ ทรงอธิบายความหมายไว้อย่างมี นัยสำคัญว่า ความเกิดพร้อม ความหยั่งลง ความบังเกิดขึ้นเฉพาะ ความปรากฏแห่งชั้น ความได้ อายตนะในหมู่สัตว์นั้นๆ ของเหล่าสัตว์นั้นๆ ตามนัยนี้ ชาติ หมายถึง การได้อัตภาพของสัตว์ทั้งหลาย หากเป็นการเกิดของมนุษย์ก็หมายถึง การคลอดจากครรภ์มารดา (๑๒) ชรามรณะ ชรา หมายถึง ความแก่ ความคร่ำคร่า ความมีฟันหลุด ความมีผมหงอก ความมีหนังเหี่ยวแห้ง ความเสื่อมอายุ ความ แก่หง่อมแห่งอินทรีย์ในหมู่สัตว์นั้นๆ ของเหล่าสัตว์นั้นๆ ส่วนมรณะ หมายถึง ความจุติ ความเคลื่อน ไป ความทำลายไป ความหายไป ความตายกล่าวคือมฤตยู การทำกาละ ความแตกแห่งชั้นความ ทอดทิ้งร่างกาย ความขาดแห่งชีวิตินทรีย์ของเหล่าสัตว์นั้นๆ จากหมู่สัตว์นั้นๆ

^{๓๘} รศ.ดร. วัชรระ งามจิตรเจริญ, พุทธศาสนาเถรวาท, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๒), หน้า ๒๒๗.

^{๓๙} มหาภูตหรือมหาภูตรูป ๔ คือ ธาตุ ๔ ได้แก่ (๑) ปฐวีธาตุ คือธาตุดินมีลักษณะแข็งแข็ง (๒) อาโปธาตุ คือธาตุน้ำมีลักษณะเหลว (๓) เตโชธาตุ คือธาตุไฟมีลักษณะร้อน (๔) วาโยธาตุ คือธาตุลมมีลักษณะ พัดไปมา ; ที.ลี. (ไทย) ๙/๔๘๗-๔๙๖/๒๑๖-๒๑๙, ส.นิ.อ. (บาลี) ๒/๖๑/๑๑๑.

๔.๒ แนวการตีความคำสอนเรื่องภพตามแนวคำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาทสายสมุทยวาร

ในการอธิบายจุดเชื่อมระหว่างการตายกับการเกิดใหม่ตามหลักปฏิจจสมุปบาท เราจะเห็นได้จากการตีความแบบข้ามภพข้ามชาติที่ระบุรายละเอียดตรงนี้ว่า ตัณหาของคนกำลังจะตายก่อให้เกิดอุปาทาน (ความยึดมั่น) และอุปาทานก่อให้เกิดภพ และภพนำไปสู่ชาติ (การเกิด หรือ การปรากฏขึ้นของขันธ ๕ ตามการนิยามของพระพุทธเจ้าในวิภังคสูตร) ซึ่งหมายความว่า ตัณหานำไปสู่การกำเนิดชีวิตใหม่ที่ประกอบด้วยอุปาทานขันธ ๕ ซึ่งเป็นความทุกข์ตามคำสอนเรื่องอริยสัจ ๔

คำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาทสายสมุทยวารที่ประกอบด้วยปัจจัยธรรม ๑๒ อย่างนี้ได้รับการตีความอย่างกว้างขวางเพื่ออธิบายความเป็นไปแห่งการเวียนว่ายตายเกิดในภพภูมิต่างๆ ของสัตว์ทั้งหลาย ซึ่งหมายความว่า การเวียนเกิดและตายในภพภูมิต่างๆ ของสัตว์ทั้งหลายนั้นอยู่ในกระบวนการของปัจจัยธรรมตามคำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาท จากการศึกษาพบว่า คำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาทถูกนำมาใช้ในการตีความเพื่ออธิบายแนวคิดเรื่องภพในพระพุทธศาสนาตั้งแต่อดีตจนกระทั่งปัจจุบันใน ๒ รูปแบบ คือ

๑) การตีความแบบข้ามภพข้ามชาติ เป็นการตีความเพื่ออธิบายชีวิตในภาพกว้างซึ่งแสดงให้เห็นรายละเอียดความเชื่อมโยงของวงจรชีวิตถึง ๓ ชาติ คือ ชาติในอดีต ชาติปัจจุบัน และชาติในอนาคต เป็นการอธิบายชีวิตอย่างครอบคลุมโดยเริ่มจากการเกิด การดำรงอยู่ การตาย และการเกิดใหม่ การตีความแบบข้ามภพข้ามชาตินี้สนับสนุนคำสอนเรื่องกรรมและการเกิดใหม่อย่างชัดเจน

๒) การตีความแบบชีวิตปัจจุบัน เป็นการตีความเพื่ออธิบายชีวิตในช่วงสั้นเริ่มจากการเกิดไปถึงการตาย รวมไปถึงการอธิบายเหตุการณ์ต่างๆ ในชีวิตประจำวัน เป็นการเน้นให้เห็นชีวิตในกระแสปฏิจจสมุปบาทเพื่อนำมาใช้ประโยชน์ในการดับทุกข์ในภพชาติปัจจุบัน การตีความแบบนี้หลีกเลี่ยงที่จะกล่าวถึงชีวิตหลังตาย เราจะพิจารณาการตีความทั้ง ๒ แบบนี้ต่อไป

๔.๒.๑. การตีความเพื่ออธิบายชีวิตแบบข้ามภพข้ามชาติ

๔.๒.๑.๑ การตีความตามหลักฐานในพระสูตร

ในทัศนะของผู้วิจัย เมื่อเรานำความหมายของปัจจัยธรรม ๑๒ อย่างตามการนิยามของพระพุทธเจ้ามาพิจารณาเรื่องกรรมและการเวียนว่ายตายเกิด เรายังไม่สามารถชี้ได้ชัดเจนว่า กระบวนการเกิดทุกข์ตามแนวปฏิจจสมุปบาททรงหมายถึงความทุกข์ในช่วงสั้น คือ ชีวิตในภพชาติปัจจุบันหรือ ความทุกข์ในช่วงยาว คือ ภพชาติในโลกหลังความตาย ถ้าเรามองว่า พระพุทธเจ้าตรัสปฏิจจสมุปบาทเพื่อใช้อธิบายความทุกข์ในชาตินี้ เราจะต้องเผชิญกับปัญหาในอธิบายคำสอนเรื่อง

ภพภูมิต่างๆ ในชีวิตหลังความตายซึ่งมีหลักฐานยืนยันมากมายในพระไตรปิฎก ต่อไปนี้ ผู้วิจัยจะนำเสนอแนวการอธิบายความคำสอนเรื่องปฏิจจนสมุปบาทที่ผู้วิจัยมองว่าอาจเปิดช่องให้ตีความแบบข้ามภพข้ามชาติได้

ในมหานิทานสูตร พระพุทธเจ้าทรงแสดงความทุกข์ของสัตว์ในสังสารวัฏตามแนวปฏิจจนสมุปบาทในการสนทนากับพระอานนท์ที่ทรงเริ่มต้นด้วยการชี้ว่า การไม่รู้ไม่เข้าใจปฏิจจนสมุปบาททำให้หมู่สัตว์ยุ่งเหมือนขอต้ายของช่างทุกเป็นปมม้วนยุ่งเหมือนกระจุกต้ายเหมือนหญ้ามุงกระต่ายและหญ้างาปล้องไม่ข้ามพันอบาย ทศติ วินิบาตและสงสาร^{๔๐} เพื่ออธิบายขยายความสิ่งที่พระองค์ทรงเริ่มไว้ จิงตริสถามปัจจัยธรรมในปฏิจจนสมุปบาทกับพระอานนท์ไปตามลำดับโดยเริ่มจากขรามณเฑาะย่อนไปจนถึงวิญญานและตริสสรุปที่วิญญานไปตามลำดับถึงขรามณเฑาะและทุกข์^{๔๑} หากกล่าวเฉพาะข้อความการถามตอบในประเด็นปฏิจจนสมุปบาทนี้ จะสามารถแบ่งข้อความออกเป็น ๒ ช่วง ช่วงแรกเป็นการถามตอบที่เน้นปัจจัยแต่ละอย่างที่เกี่ยวข้องกันเท่านั้น และช่วงที่สองเป็นการถามตอบที่ลึกลงไปในความหมายของปัจจัยแต่ละอย่าง รายละเอียดสำคัญของประเด็นการถามตอบทั้ง ๒ ช่วงผู้วิจัยจะนำมาพิจารณาร่วมกันโดยการชี้ให้เห็นความสัมพันธ์เชิงเหตุปัจจัยของปัจจัยธรรมแต่ละคู่ ดังนี้

๑) ชาติ - ขรามณเฑาะ ความเกี่ยวข้องเชิงเหตุปัจจัยระหว่างชาติและขรามณเฑาะเป็นจุดเริ่มต้นที่พระพุทธเจ้าได้นำมาตรัสถามพระอานนท์เพื่อให้เห็นความจริงเชิงประจักษ์ว่า “เพราะชาติเป็นปัจจัย ขรามณเฑาะจึงมี”^{๔๒} โดยทรงนิยามชาติว่า ความเกิดเป็นเทพ เป็นคนธรรพ์ เป็นยักษ์ เป็นภูต เป็นมนุษย์ เป็นสัตว์สี่เท้า เป็นสัตว์ปีก เป็นสัตว์เลื้อยคลาน^{๔๓} เมื่อมีความเกิดเป็นสัตว์ชนิดต่างๆ ปรากฏขึ้น ความแก่ ความเจ็บ และความตายก็เกิดขึ้นตามมา ถ้าไม่มีความเกิด ความแก่ ความเจ็บ และความตายก็มิได้ ดังที่ตรัสว่า “ถ้าชาติไม่ได้มีเพื่อความเป็นอย่างนั้นของสรรพสัตว์พวกนั้นๆ เมื่อชาติไม่มีโดยประการทั้งปวง ขรามณเฑาะจะปรากฏไม่ได้ จึงทรงชี้ว่า เหตุ ต้นเหตุ เหตุเกิดและปัจจัยแห่งขราและมณเฑาะ ก็คือชาตินั่นเอง”^{๔๔}

^{๔๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๕/๕๗.

^{๔๑} น่าสังเกตว่า ในมหานิทานสูตรนี้ พระพุทธเจ้าตรัสอธิบายความเกิดทุกข์เริ่มจากขรามณเฑาะ ไปถึงวิญญานและเริ่มจากวิญญานไปถึงขรามณเฑาะโดยไม่ได้ระบุถึงอวิชชาและสังขาร ผู้วิจัยมองว่า การตรัสอธิบายความเกิดทุกข์ของสัตว์ทั้งหลายตามกระบวนการปัจจัยธรรมในปฏิจจนสมุปบาทในพระสูตรนี้มี ๒ นัย คือ ๑) ทรงจำแนกอธิบายต้นสายปลายเหตุแห่งความทุกข์ คือ ความแก่ เจ็บ ตายของปัจเจกบุคคล และ ๒) ทรงชี้ให้เห็นความเกิดทุกข์ในระดับสังคมซึ่งมีต้นเหตุเป็นปัจจัยสำคัญ แต่นอกจากนี้แล้ว จุดที่น่าพิจารณาอีกอย่างหนึ่งก็คือ การที่ไม่ตรัสอวิชชาและสังขารซึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาน ทั้งที่มหานิทานสูตรนี้จัดอยู่ในกลุ่มพระสูตรขนาดยาว.

^{๔๒} ที. ม. (ไทย) ๑๐/๔๖/๕๗.

^{๔๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๘/๕๗.

^{๔๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๙/๕๗.

๒) ภพ -ชาติ ตามความสัมพันธ์เชิงเหตุปัจจัยที่ว่า “เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี” พระพุทธองค์ทรงเห็นว่า ชาติมีไม่ได้ ถ้าไม่มีภพเป็นปัจจัย ตามนัยนี้ ความเกิดเป็นเทพ เป็นคนธรรพ์ เป็นต้นนั้นมีปรากฏขึ้นได้เพราะมีภพของเทพ และของคนธรรพ์เป็นที่รองรับ เช่นเดียวกันกับความเกิดเป็นมนุษย์ เพราะจะเห็นว่า เมื่อกล่าวโดยความเป็นปัจจัย ความเกิดเป็นมนุษย์ปรากฏขึ้นได้เพราะมีภพ (คือ โลกมนุษย์) เป็นฐานรองรับ ส่วนภพหรือสถานที่รองรับความเกิดอื่นๆ ตามที่ตรัสไว้ในพระสูตรเดียวกันมี ๓ ภพ คือ กามภพ รูปภพ และอรุภพ^{๔๕} ซึ่งน่าสังเกตด้วยว่า ในการอธิบายความเกิดทุกซ์ในปฏิจจสมุปบาท ภพและชาติที่พระองค์ทรงนำมาประกอบการอธิบายนั้นไม่มีลักษณะของภพตามโครงสร้างเชิงจักรวาลวิทยาแต่อย่างใด

๓) อุปาทาน – ภพ พระพุทธเจ้าอธิบายความสัมพันธ์เชิงเหตุปัจจัยระหว่างอุปาทานกับภพที่ว่า “เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึง” โดยทรงชี้ว่า การมีอุปาทาน คือ กามอุปาทาน (ความยึดมั่นในกาม) ทิฏฐอุปาทาน (ความยึดมั่นในทิฏฐิ) สลัปปอุปาทาน (ความยึดมั่นในศิลป) หรืออัตตวาอุปาทาน (ความยึดมั่นในวาตะว่ามีอัตตา) ทำให้เกิดภพซึ่งแสดงให้เห็นว่า ภพทั้ง ๓ คือ กามภพ รูปภพ และอรุภพเกิดจากอุปาทาน การไม่ปรากฏขึ้นของอุปาทานจึงหมายถึงความดับไปของภพด้วยเช่นกัน^{๔๖}

๔) ตัณหา – อุปาทาน ตัณหา ความเกี่ยวเนื่องโดยความเป็นเหตุและเป็นผลของตัณหา และอุปาทานจะเห็นได้จากข้อความที่ตรัสว่า “เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี” ทรงอธิบายธรรมที่เป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทานว่า รูปตัณหา (อยากได้รูป) สัททตัณหา (อยากได้เสียง) คันธตัณหา (อยากได้กลิ่น) รสตัณหา (อยากได้รส) โผฏฐัพพตัณหา (อยากได้โผฏฐัพพะ) และธัมมตัณหา (อยากได้ธรรมารมณ์) ซึ่งจะเห็นว่า ตัณหาอันเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทานในพระสูตรนี้ไม่ได้ทรงจำแนกออกเป็น กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา แต่จำแนกตามอารมณ์ทั้งหลายที่ปรากฏผ่านทางอายตนะ ความปรากฏขึ้นของตัณหาในอารมณ์เหล่านี้นำไปสู่ความการเกิดขึ้นของอุปาทาน เมื่อไม่มีตัณหา อุปาทานก็เกิดไม่ได้^{๔๗}

๕) เวทนา – ตัณหา ความเป็นปัจจัยระหว่างเวทนาและตัณหาตามข้อความว่า “เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี” พระพุทธองค์ทรงอธิบายว่า การปรากฏขึ้นของตัณหาเกิดจากเวทนาเหล่านี้ คือ เวทนาที่เกิดจากจักขุสัมผัส เวทนาที่เกิดจากโสตสัมผัส เวทนาที่เกิดจากฆานสัมผัส เวทนาที่เกิดจากชีวหาสัมผัส เวทนาที่เกิดจากกายสัมผัส และเวทนาที่เกิดจากมนโสัมผัส เป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา ซึ่งหมายความว่าเวทนา คือ ความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือความรู้สึกไม่สุข ไม่ทุกซ์ในการรับรู้อารมณ์ทางอายตนะ ๖ นำไปสู่การเกิดขึ้นของตัณหาที่อิงอาศัยอยู่กับอารมณ์ทั้ง ๖ เช่นกัน การเกิดขึ้นของ

^{๔๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๙๙/๕๗.

^{๔๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๐๐/๕๙-๖๐.

^{๔๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๐๑/๖๐.

เวทนาเป็นปัจจัยแก่ความเกิดขึ้นของตัณหา ดังที่ตรัสว่า เหตุ ต้นเหตุ เหตุเกิด และปัจจัยแห่งตัณหา ก็คือเวทนานั่นเอง” เมื่อไม่มีเวทนา ตัณหาก็คงเกิดขึ้นไม่ได้^{๔๔} สิ่งที่น่าสนใจในการอธิบายรายละเอียดของตัณหาของพระพุทธองค์ก็คือ พระองค์ได้ชี้ให้เห็นความเชื่อมโยงของปัญหาความวุ่นวายระดับปัจเจกบุคคลกับปัญหาความวุ่นวายระดับสังคมที่มีเวทนาเป็นปัจจัย ตามตารางแสดงการเกิดขึ้นของเหตุนำไปสู่ผลที่เกิดขึ้น ดังนี้

สาเหตุ	ผลที่เกิด
เพราะอาศัยเวทนา	ตัณหาจึงมี
เพราะอาศัยตัณหา	ปริเยสนา (การแสวงหา) จึงมี
เพราะอาศัยปริเยสนา	ลาภะ (การได้) จึงมี
เพราะอาศัยลาภะ	วินิจฉะ (การกำหนด) จึงมี
เพราะอาศัยวินิจฉะ	ฉันทราคะ (ความกำหนัดด้วยอำนาจความพอใจ) จึงมี
เพราะอาศัยฉันทราคะ	อัสโหมसानะ (ความหมกมุ่นฝังใจ) จึงมี
เพราะอาศัยอัสโหมसानะ	ปริคคหะ (การยึดถือครอบครอง) จึงมี
เพราะอาศัยปริคคหะ	มัจฉริยะ (ความตระหนี่) จึงมี
เพราะอาศัยมัจฉริยะ	อารักขะ (ความหวงกั้น) จึงมี
เพราะอารักขะเป็นเหตุ	บาปอกุศลธรรมเป็นอนเอย่อมเกิดขึ้นจากการถือท่อนไม้ การถือศัสตรา การทะเลาะ การแก่งแย่ง การวิวาท การพูดขึ้นเสียงว่า ‘มึงมึง’ การพูดส่อเสียด และการพูดเท็จ

จากตารางข้างบน เราจะเห็นว่า ปัญหาในระดับปัจเจกที่เนื่องมาจากเวทนานำไปสู่ปัญหาในระดับสังคม การตรัสเน้นย้ำของพระพุทธองค์ที่ว่า เพราะอารักขะเป็นเหตุ บาปอกุศลธรรมเป็นอนเอย่อมเกิดขึ้นจากการถือท่อนไม้ การถือศัสตรา การทะเลาะ การแก่งแย่ง การวิวาท การพูดขึ้นเสียงว่า ‘มึง มึง’ การพูดส่อเสียด และการพูดเท็จ’ แสดงให้เห็นความเกี่ยวข้องเชื่อมโยงชัดเจนว่า อารักขะ ความหวงกั้นในระดับปัจเจกซึ่งเป็นหน่วยย่อยของสังคมก็สามารถนำไปสู่ปัญหาความชั่วร้ายในสังคมได้ เมื่อเราขยายกรอบแนวคิดนี้จากอารักขะ (ความหวงกั้น) ของปัจเจกบุคคลไปสู่อารักขะของสังคม เราจะเห็นปัญหาความวุ่นวายระดับสังคมได้ชัดเจนขึ้น พระพุทธองค์ทรงชี้ให้พิจารณาสืบสาวถึงสาเหตุให้เกิดอารักขะย้อนขึ้นไปตามลำดับซึ่งเราจะพบว่า ปัญหาทั้งหลายที่เกิดจากอารักขะนั้นมีสาเหตุมา

^{๔๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๐๒/๖๐.

จากเวทนาซึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหาและก่อให้เกิด ปริเยสนา ลาภะ วิณิจนยะ ฉันทราคะ อัชโหมसानะ ปริกคหะ มัจฉริยะและอารักขะโดยการอิงอาศัยกันตามลำดับจนนำไปสู่การเกิดปัญหา ระดับสังคัมขึ้นในที่สุด^{๔๙} เมื่ออารักขะไม่มี บาปอกุศลเป็นอนเณกหรือปัญหาทางสังคัมเหล่านี้ก็เกิดขึ้นไม่ได้

แต่อย่างไรก็ตาม น่าสังเกตว่า ในการอธิบายการเกิดปัญหาระดับสังคัมนี้ ตัณหาซึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดปริเยสนากลับไม่ใช่ตัณหาในอารมณ์ทางอายตนะ ๖ แต่เป็นตัณหา ๓ คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา^{๕๐} ซึ่งจะเห็นว่ามี ความหมายกว้างและครอบคลุมมากกว่าตัณหาในอารมณ์ทางอายตนะ อรรถกถาไม่ได้อธิบายในประเด็นนี้ นอกจากการนิยามความหมายของตัณหาทั้ง ๓ นั้น ว่า กามตัณหา ได้แก่ ตัณหาในรูป เป็นต้นที่เกิดด้วยอำนาจความกำหนัดในกามคุณ ๕ ภวตัณหา ได้แก่ ราคะที่สหคตด้วยสัสสตทิสฺส วิภวตัณหา ได้แก่ ตัณหาที่สหคตด้วยอุจเฉททิสฺส^{๕๑} ในทัศนะของผู้วิจัย การที่พระพุทธองค์ทรงอธิบายปัญหาระดับสังคัมโดยใช้ตัณหา ๓ แทนที่จะเป็นตัณหาในอารมณ์ทางอายตนะ ๖ เหมือนที่ตรัสอธิบายไว้ใน การนิยามความหมายตัณหาก่อนหน้าอาจมองได้ว่า ปัญหาซึ่งเป็นความทุกข์ระดับสังคัมนี้ไม่ได้เกิดเฉพาะในสังคัมมนุษย์ที่รับอารมณ์ผ่านทางอายตนะทั้ง ๖ นี้เท่านั้น แต่ยังสามารถเกิดได้ภพอื่นๆ เช่น สัตว์เดรัจฉาน และเทวดา ได้ด้วยซึ่งสอดคล้องกับข้อความที่พระองค์ตรัสไว้ในอปนิสสสูตรว่า ในภพที่มีรูปนั้น มีการถือท่อนไม้ การถือคัสตรา การทะเลาะ การแก่งแย่ง การวิวาท การพูดขึ้นเสียงว่า ‘เจ้า เจ้า’ การพูดส่อเสียด และการพูดเท็จซึ่งมีรูปเป็นเหตุ แต่เรื่องเหล่านี้ไม่มีในภพที่ไม่มีรูป หรือ อรูปภพ ซึ่งเป็นภพของอรูปพรหม^{๕๒}

๖) ผัสสะ – เวทนา ในปัจจัยธรรมที่ว่า “เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี” พระพุทธองค์ทรงอธิบายว่า ผัสสะ คือ จักขุสัมผัส ผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส และมนโสมผัส เป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา ถ้าไม่มีผัสสะ คือ การกระทบกันของอายตนะภายในกับอายตนะภายนอกเหล่านี้ เวทนาจึงเกิดขึ้นไม่ได้^{๕๓}

๗) นามรูป – ผัสสะ ในความสัมพันธ์เชิงเหตุปัจจัยระหว่างนามรูปกับผัสสะที่ว่า “เพราะนามรูปเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี” ตามการถามตอบของพระพุทธองค์กับพระอานนท์ การแบ่งนามรูปเป็น ๒ อย่าง คือ นามกาย และรูปกายทำให้เราทราบว่าการบัญญัตินามกาย^{๕๔} ต้องพร้อมด้วยอาการ^{๕๕}

^{๔๙} ดูรายละเอียดใน ^{๔๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๐๒-๑๑๒/๖๐-๖๔..

^{๕๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๑๒/๖๔.

^{๕๑} ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๑๑๒/๕๘.

^{๕๒} ดูรายละเอียดใน ที.ส. (ไทย) ๙/๘๔-๙๑/๓๔-๓๖.

^{๕๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๑๓/๖๔.

^{๕๔} นามกาย หมายถึงนามขันธ์ ๔ คือ (๑) เวทนาขันธ์ (๒) สัญญาขันธ์ (๓) สังขารขันธ์ (๔) วิญญาณขันธ์ ; ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๑๑๔/๙๙.

เพศ^{๕๖} นิमित^{๕๗} อุทเทส^{๕๘} เมื่ออาการ เพศ นิमित และอุทเทสนั้นๆ ไม่มี การสัมผัสแต่ชื่อในรูปกายก็ปรากฏไม่ได้ เช่นเดียวกับการบัญญัติรูปกายที่ต้องพร้อมด้วยอาการ เพศ นิमित และอุทเทส การสัมผัสโดยการกระทบกันในนามกายจึงจะปรากฏขึ้น เมื่ออาการ เพศ นิमित และอุทเทสนั้นๆ ไม่มี การสัมผัสในนามกายก็ปรากฏไม่ได้ หมายความว่า นามและรูปต้องทำงานร่วมกัน การกระทบกันระหว่างอายตนะภายในกับอายตนะภายนอกจึงเกิดขึ้นได้ จะสังเกตเห็นว่า ในพระสูตรนี้ พระพุทธองค์ไม่ได้ตรัสถึงสหายตนะซึ่งเกิดจากนามรูป แต่ทรงอธิบายความสัมพันธ์เชิงเหตุปัจจัยระหว่างนามรูปกับผัสสะ ซึ่งอาจมองได้ว่า เป็นความประสงค์ที่จะตรัสอธิบายแบบรวบรัดเช่นเดียวกับที่ไม่ตรัสอธิบายและสังขารไว้ในพระสูตรนี้ด้วย แต่สาระสำคัญของความสัมพันธ์เชิงเหตุปัจจัยระหว่างนามรูปกับผัสสะอยู่ตรงที่ทรงต้องการจะชี้ว่า การปรากฏขึ้นของนามรูปเป็นปัจจัยแก่การเกิดขึ้นของผัสสะ เมื่อนามรูปไม่ปรากฏขึ้น ผัสสะก็เกิดขึ้นไม่ได้^{๕๙}

๘) วิญญาณ - นามรูป ในการอธิบายข้อความที่ว่า “เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี” พระพุทธองค์ตรัสแสดงไว้อย่างน่าสนใจว่า (๑) ถ้าวิญญาณไม่หยั่งลงในท้องมารดา นามรูปจะก่อตัวขึ้นในท้องมารดาไม่ได้ (๒) ถ้าวิญญาณหยั่งลงในท้องมารดาแล้วล่องเลยไป นามรูปก็จะบังเกิดขึ้นในท้องมารดาไม่ได้ (๓) ถ้าวิญญาณเด็กชายหรือเด็กหญิงผู้เยาว์วัยขาดความสืบทอด นามรูปก็เจริญงอกงามไปพลอยไม่ได้ ทรงอธิบายต่อไปว่า เหตุ ต้นเหตุ เหตุเกิด และปัจจัยแห่งนามรูป ก็คือวิญญาณนั่นเอง น่าสังเกตว่า ข้อความตอนนี้อธิบายได้ว่า นามรูปซึ่งก็คือ เชื้อของบิดาและมารดาที่ผสมกันในรังไข่ภายในท้องของมารดา อาศัยการหยั่งลง การหยุดอยู่และการสืบทอดของวิญญาณ นามรูปนั้นจึงก่อตัว บังเกิด และเจริญเติบโตขึ้นภายในท้องของมารดา

ข้อความต่อมา พระพุทธองค์ได้ตรัสว่า เหตุผลที่ว่า เพราะนามรูปเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี นั่นก็คือ ถ้าวิญญาณจักไม่ได้อาศัยนามรูป ชาติ ชรามรณะ และความเกิดขึ้นแห่งทุกขสมุทัยจะปรากฏไม่ได้ เพราะฉะนั้น เหตุ ต้นเหตุ เหตุเกิด และปัจจัยแห่งวิญญาณ ก็คือนามรูปนั่นเอง หมายความว่า ถ้าวิญญาณไม่ได้เข้าไปอาศัยนามรูปในท้องมารดา ชาติ (ซึ่งบ่งชี้ชัดเจนว่าหมายถึง การ

^{๕๕} อาการ หมายถึงอากัปภิกิริยาของนามขันธ์แต่ละอย่างที่สำคัญออกมา ; ที.ม.ฎีกา. ๑๑๔/๑๒๓.

^{๕๖} เพศ หมายถึงลักษณะที่บ่งบอกหรือใช้เป็นเครื่องหมายถึงนามขันธ์แต่ละอย่าง ; ที.ม.ฎีกา. ๑๑๔/๑๒๓.

^{๕๗} นิमित หมายถึงเครื่องหมายแสดงถึงลักษณะเฉพาะของนามขันธ์แต่ละอย่าง ; ที.ม.ฎีกา. ๑๑๔/๑๒๓.

^{๕๘} อุทเทส หมายถึงคำอธิบายเกี่ยวกับนามขันธ์แต่ละอย่าง เช่น เป็นสิ่งที่ไม่ใช่รูป เป็นสิ่งที่รับรู้ได้ ; ที.ม.ฎีกา. ๑๑๔/๑๒๓.

^{๕๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๑๔/๖๕.

คลอตจากกรรมของมารดา) ขรา มรณะ และความเกิดขึ้นแห่งทุกขสมุทัยก็เกิดขึ้นไม่ได้ พระพุทธองค์ตรัสข้อความทั้งท้ายการอธิบายตรงนี้ว่า

ด้วยเหตุเพียงเท่านี้แล วิญญาณและนามรูปจึงเกิด แก่ ตาย จูติหรืออุบัติ ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ จึงมีคำที่เป็นเพียงชื่อ ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ จึงมีคำที่ใช้ตามความหมาย ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ จึงมีคำบัญญัติ ด้วยเหตุเพียงเท่านี้จึงมีแต่สื่อความเข้าใจ ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ วัฏฏะจึงเป็นไป ความเป็นอย่างนี้ย่อมปรากฏ โดยการบัญญัติ^{๖๐} คือ นามรูปย่อมเป็นไปพร้อมกับวิญญาณ เพราะต่างก็เป็นปัจจัยของกันและกัน^{๖๑}

ข้อความพุทธพจน์แสดงให้เห็นว่า วิญญาณเป็นปัจจัยแห่งนามรูป และนามรูปก็เป็นปัจจัยแห่งวิญญาณ กล่าวได้ว่า ในพระสูตรนี้ พระพุทธองค์อธิบายปัจจัยธรรมทั้งหลายตั้งแต่ขรามรณะย้อนกลับมาตามลำดับในรายละเอียดที่ชัดเจน หลังจากท้อธิบายความสัมพันธ์ระหว่างวิญญาณกับนามรูปสิ้นสุดลง พระองค์ก็จบการอธิบายเรื่องนี้ และตรัสเรื่องอื่น กล่าวคือ เรื่องเกี่ยวกับการบัญญัติ อตฺตา วิญญาณฐิติ ๗ และจบพระสูตรนี้ด้วยวิโมกข์ ๘ ตามลำดับ การตรัสสรุปความเป็นปัจจัยของกันและกันแห่งวิญญาณและนามรูปนี้จึงเป็นการตอบคำถามที่อาจมีได้ว่า วิญญาณที่ก้าวลงสู่นามรูปในห้องมารดานั้นหมายถึงอะไร แม้ตามหลักปฏิจจนสมุพบาทจะทำให้เราเข้าใจได้ว่า ปัจจัยแห่งวิญญาณก็คือ สังขาร และปัจจัยแห่งสังขารก็คือ อวิชชา แต่เราต้องยอมรับว่า ข้อความที่แสดงวิญญาณเป็นปัจจัยนามรูปในพระสูตรนี้ก็เปิดช่องให้เกิดการตีความปฏิจจนสมุพบาทแบบข้ามภพข้ามชาติได้อย่างมีเหตุมีผลเช่นกัน

๔.๒.๑.๑.๒ การตีความตามหลักฐานในคัมภีร์อรรถกถา

จากการศึกษาพบว่า การตีความปฏิจจนสมุพบาทแบบข้ามภพข้ามชาติปรากฏชัดเจนในคัมภีร์วิสุทธิมรรคซึ่งเป็นผลงานของพระพุทธโฆษาจารย์ ในตอนปัญญานิเทศ พระพุทธโฆษาจารย์ได้นำปฏิจจนสมุพบาทสายสมุทยวารที่นำมาใช้ในการอธิบายครอบคลุมสังสารวัฏหรือการเวียนว่ายตายเกิดของชีวิตทั้งในโลกนี้และชีวิตในโลกหลังความตายตามแนวที่เรียกว่า “สังสารจักร” หรือ ภวัจักร หรือ ไตรวัฏฏ์^{๖๒} ดังนี้

^{๖๐} ความเป็นอย่างนี้ย่อมปรากฏโดยการบัญญัติ หมายถึงชั้น ๕ เป็นเพียงชื่อที่บัญญัติขึ้น ; ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๑๑๖/๑๐๒.

^{๖๑} ดูรายละเอียดการอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างวิญญาณกับนามรูปใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๑๕-๑๑๖/๖๕-๖๖.

^{๖๒} วิสุทธิ. (บาลี) ๓/๑๔๘.

ตารางแสดงสังสารจักร

กิเลส	กรรม	วิบาก
อวิชชา ตัณหา อุปาทาน	สังขาร ภพ	วิญญาน นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ขาติ ขรามรณะ

ตารางนี้อธิบายชีวิตตามแนวสังสารจักรโดยชี้ให้เห็นว่า ชีวิตทั้งของมนุษย์และสัตว์ทั้งหลายในภพภูมิต่างๆ นั้นวนเวียนอยู่ว่ายตายเกิดอยู่ในสังสารวัฏเพราะอาศัยเงื่อนไขปัจจัย ๓ อย่าง คือ กิเลส กรรม และวิบาก ตามเงื่อนไขนี้ เราทุกคนมีกิเลสที่ทำงานอยู่ภายในระบบความคิดผลักดันให้เกิดการแสดงออกทางกาย วาจา ใจที่ดีบ้าง ไม่ดีบ้าง หนักบ้าง เบาบ้าง การแสดงออกผ่านการลงมือทำทางกาย วาจา และใจนั้น เรียกว่า “กรรม” ชีวิตของคนเราตั้งแต่เกิดจนกระทั่งตายจึงผูกพันอยู่กับการทำกรรมผ่านทางช่องทาง คือ กาย วาจา ใจ กรรมเหล่านั้นส่งผลเป็นวิบากแก่ชีวิตของผู้กระทำ ให้ได้รับความสุขบ้าง ความทุกข์บ้างในปัจจุบัน แต่ความสุขและความทุกข์ในปัจจุบันไม่ใช่ทั้งหมดของผลกรรม เมื่อคนและสัตว์ทั้งหลายตายจากภพชาติปัจจุบัน กรรมยังมีบทบาทสำคัญในการนำไปสู่การเกิดในภพภูมิต่างๆต่อไปตามชนิดของกรรม กรรมดีส่งผลให้เกิดในสุคติ กรรมชั่วส่งผลให้เกิดในทุคติ ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายจึงถูกกำหนดโดยกรรมในอดีตส่งผลให้เกิดในภพภูมิต่างๆ คนและสัตว์ที่เกิดในโลกจึงแตกต่างกันทั้งในด้านกายภาพและด้านสติปัญญา แต่สิ่งที่เหมือนกันคือ สัตว์ทั้งหลายในทุกภพภูมิเวียนเกิดและตายอยู่ในสังสารวัฏนี้เพราะเงื่อนไขปัจจัย ๓ อย่าง คือ กิเลส กรรม และวิบาก การหมุนเวียนในกิเลส กรรมและวิบากนี้จึงเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ไตรวัฏฏ์ สัตว์ทั้งหลายจะดำเนินไปอย่างไรก็ตามเหตุปัจจัยในปฏิสัมุปบาท ดังที่เสถียร โพธิ์นันทะได้อธิบายกระบวนการแห่งสังสารวัฏนี้ไว้ว่า

อาสวะกิเลส ๓ อย่างคือ กามาสวะ ความติดในกาม ภวาสวะ ความติดในภพ ธิฏฐาสวะ ความติดในทิฏฐิ และอวิชชาสวะ ความติดในอวิชชา ได้แก่ ความไม่รู้ในอริยสัจ ย่อมหมักดองอยู่ในจิตของสรรพสัตว์นับแต่กาลเบื้องต้นไม่ปรากฏ อาสวะซึ่งมีอวิชชาอยู่ด้วยเป็นสมุทัยของอวิชชา ครั้นมีอวิชชาแล้วจึงเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาน ฯลฯ ภพเป็นปัจจัยให้เกิดชาติขรามรณะ ฯลฯ ครั้นแล้วก็สร้างกรรมอีกให้ผลเป็นวิบากเข้าไปหมักดองในจิตสันดาน กลายเป็นอาสวะ แล้วก็เกิดเป็นอวิชชาวนเวียนเป็นวงกลมเรียกสังสารวัฏ เมื่อจะดับความหมุนเวียนก็ต้องดับอาสวะ หรืออวิชชา^{๖๓}

ในการตีความปฏิจจสมุปบาทแบบข้ามภพข้ามชาติ พระพุทธโฆษาจารย์แบ่งปัจจัยธรรม ๑๒ อย่างออกเป็น ๓ กาล คือ อดีต ปัจจุบัน และอนาคต หากกล่าวเฉพาะชีวิตมนุษย์ ตามการอธิบาย

^{๖๓} เสถียร โพธิ์นันทะ, **พุทธธรรมกับปรัชญา** (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๕๗.

ชีวิตภายในกระแสปฏิภนสมุปบาทแบบข้ามภพข้ามชาติ กิเลสในชาติที่แล้วเป็นปัจจัยให้เราเกิดในชาตินี้ และกรรมที่เราทำในชาติจะส่งผลอย่างสืบเนื่องให้เราต้องเกิดอีกในภพชาติต่อไป การอธิบายปฏิภนสมุปบาทในลักษณะนี้ทำให้เรามองเห็นความเป็นไปของชีวิตช่วงยาวตลอดสาย คือ อดีต ปัจจุบัน และอนาคต ซึ่งจะเห็นว่าคร่อมกันอยู่ถึง ๓ ชาติ คือ อดีตชาติ ปัจจุบัน และชาติต่อไป หมายความว่า หากชีวิตยังคงอยู่ในกระแสปฏิภนสมุปบาทสายเกิดซึ่งมีการเกิดขึ้นตั้งอยู่และดับไป หรือการเกิด แก่ เจ็บตาย ชีวิตก็ถูกครอบโดยกิเลส กรรม วิบากต่อไปโดยไม่รู้จุดเริ่มต้นและจุดสิ้นสุด ชีวิตภายในกระแสเงื่อนไขปัจจัยเหล่านี้จะดำเนินไปตามนี้โดยไม่อาจเปลี่ยนแปลง トラบเท่าที่ ความสืบต่อเนื่องของปัจจัยธรรมทั้งหลายยังคงขับเคลื่อนให้ชีวิตดำเนินไปตามกระบวนการในกระแสปฏิภนสมุปบาท หากมองชีวิตในชาตินี้ผ่านการตีความคำสอนเรื่องปฏิภนสมุปบาทแบบสังสารจักรเราจะเห็นว่า อวิชชา ตัณหา อุปาทาน (กิเลส) ในอดีตส่งผลเป็นวิบากที่ติดตามมาด้วย คือ วิญญาณ นาม รูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา (วิบาก) ทำให้เราเกิดตามีชีวิตในโลก (ชาติ) ไปกับการทำกรรมชนิดต่างๆ (กรรม) และในที่สุด ชีวิตของเราต้องเผชิญกับความตาย และกรรมที่เราทำไว้จะนำเราไปสู่การเกิดอีกในภพต่อไป เราจะเห็นว่า ตามการตีความปฏิภนสมุปบาทแบบข้ามภพข้ามชาติ ชีวิตของเรคร่อมอยู่ใน ๓ ชาติ คือ อวิชชาในชาติที่แล้วทำให้เราเกิดในปัจจุบัน การทำกรรมในปัจจุบันจะส่งผลให้เราต้องเกิดอีกในอนาคต ตามแผนภูมนี้^{๖๔}

อดีต	ปัจจุบัน	อนาคต
อวิชชา สังขาร	วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ	ชาติ ชรามรณะทุกขะ โทมนัสสะ อุปายาส

ตารางนี้อธิบายว่า เหตุปัจจัยของการเกิดขึ้นมาในโลกนี้ของเราเกี่ยวข้องกับอวิชชา หรือ กิเลสที่เรายังละไม่ได้ ในขณะที่เราดำรงชีวิตอยู่ สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพผลักดันขับเคลื่อนชีวิตของเราให้ดำเนินไป เมื่อเราจากโลกนี้ไป พลังแห่งกรรมจะทำให้ต้องเกิดอีกในภพภูมิต่างๆ ในสังสารวัฏตามที่จำแนกไว้ตามโครงสร้างเชิงจักรวาลวิทยา เราจะเห็นว่า การอธิบายชีวิตตามการตีความแบบข้ามภพข้ามชาติไม่ได้อยู่นอกเหนือเหตุผล แต่ประเด็นปัญหาสำคัญที่การตีความแบบนี้ต้องเผชิญก็คือ การอธิบายความสืบต่อของวิญญาณในภพเก่ากับใหม่โดยไม่ขัดแย้งกับหลักอนัตตาในพระพุทธศาสนาและไม่ตกสู่การอธิบายแบบสัสสตทิฐิ

๔.๒.๒.๑.๓ แนวการอธิบายในคัมภีร์วิสุทธิมรรค

ในการอธิบายเรื่องวิญญาณในปฏิภนสมุปบาทในคัมภีร์วิสุทธิมรรค พระพุทธโฆษา

^{๖๔} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๑๙๕.

จารย์อธิบายว่า วิญญาณ ได้แก่ วิญญาณ ๖ คือ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหา
 วิญญาณ กายวิญญาณ และมโนวิญญาณ ในวิญญาณเหล่านี้ วิญญาณ ๕ อย่างแรกจำแนกออกเป็น
 อย่างละ ๒ คือ วิญญาณเป็นกุศลวิบาก และวิญญาณที่เป็นอกุศลวิบาก ส่วนมโนวิญญาณ มี ๒๒ คือ
 มโนธาตุ ๒ เป็นกุศลวิบากและอกุศลวิบาก มโนวิญญาณธาตุเป็นเหตุ ๓ กามาวจรวิบากจิตเป็น
 สเหตุ ๘ รูปาวจรจิต ๕ อรูปาวจรจิต ๔ รวมกับวิบากวิญญาณ ๕ อย่างแรกอีก ๑๐ จึงเป็น
 (โลกียะ) วิญญาณทั้งสิ้น ๓๒ ชนิด^{๖๕}

น่าสังเกตว่า ตามแนวการตีความปฏิจจสมุปบาทแบบข้ามภพข้ามชาติ วิญญาณที่มี
 บทบาทในการสืบเนื่องจากภพเก่าสู่ภพใหม่นี้ก็คือ วิญญาณ ๖ ตามการอธิบายของพระพุทธเจ้าใน
 พระสูตร แต่สิ่งที่น่าสนใจก็คือ วิญญาณ ๖ เหล่านี้เป็นวิบากวิญญาณที่หมายถึงวิญญาณที่เป็นผลของ
 กรรมซึ่งก็คือ สังขาร ดังนั้น ข้อความพุทธพจน์ที่ว่า “วิญญาณมีเพราะปัจจัยคือสังขาร” นั้นจึงได้รับ
 การอธิบายว่า เมื่อมีกรรม วิบากจึงมีขึ้นได้ ในทางกลับกัน เมื่อไม่มีกรรม วิบากก็มีไม่ได้ ในความ
 เกี่ยวข้องเชิงเหตุปัจจัยระหว่างสังขารกับวิญญาณนั้น สังขารจัดเป็นกรรม ส่วนวิญญาณจัดเป็นวิบาก
 ในเมื่อกรรมที่ก่อไว้ไม่มี วิญญาณซึ่งเป็นวิบากก็เกิดขึ้นไม่ได้ วิญญาณ ๖ อย่างซึ่งมีสังขารเป็นปัจจัยจึง
 ได้รับการจำแนกไว้ตามสังขาร ๓ อย่าง คือ ๑) ปุณณาสังขาร แบ่งเป็น ๒ ฝ่าย คือ (๑)
 ปุณณาสังขารฝ่ายกามาวจรเป็นปัจจัยแก่วิญญาณ ๑๖ ดวง ได้แก่ วิญญาณ มีจักขุวิญญาณเป็นต้นที่
 เป็นกุศลวิบาก ๕ ดวง ในมโนวิญญาณ มโนธาตุ ๑ ดวง มโนวิญญาณธาตุ ๒ ดวง และกามาวจรวิบาก
 วิญญาณ ๘ ดวง (๒) ปุณณาสังขารฝ่ายรูปา วจรเป็นปัจจัยแก่วิญญาณ ๕ ดวง จึงรวมวิญญาณที่
 มีปุณณาสังขารเป็นปัจจัย ๒๑ ดวง ๒) อปุณณาสังขารเป็นปัจจัยแก่วิญญาณ ๗ ดวง คือ วิญญาณ
 มีจักขุวิญญาณเป็นต้นที่เป็นอกุศลวิบาก ๕ ดวง มโนธาตุ ๑ ดวง และมโนวิญญาณธาตุ ๑ (๓)
 อนณฺหาสังขารเป็นปัจจัยแก่วิญญาณ ๔ ดวง คือ วิญญาณที่เป็นอรุวิบาก ๔^{๖๖}

นอกจากนี้ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค พระพุทธโฆษาจารย์ยังแบ่งวิญญาณทั้งหมดที่ระบุมานี้
 ข้างต้นนั้นออกเป็น ๒ ส่วน คือ ๑) ส่วนปวัตติ คือ ช่วงต่อจากปฏิสนธิ และ ๒) ส่วนปฏิสนธิ คือ ขณะ
 ของวิญญาณที่ทำการปฏิสนธิ แต่ท่านเน้นย้ำอย่างมากว่า วิญญาณทั้งหมดนั้นไม่ใช่วิญญาณที่เป็น
 อัตตาที่เกิดขึ้นโดยไม่มีเหตุปัจจัย แต่เป็นวิญญาณที่มีการปรากฏขึ้นเพราะอาศัยปัจจัยคือสังขาร^{๖๗}

ในการจำแนกวิญญาณในปวัตติและปฏิสนธิ พระพุทธโฆษาจารย์อธิบายไว้อย่าง
 ครบคลุมโดยยึดตามแนวอรรถกถาว่า ใน ๒ ส่วนนั้น วิญญาณ ๑๓ ดวง คือ ปัญจวิญญาณ ๒ (อย่าง
 ละ ๒ อย่างรวมเป็น ๑๐) มโนธาตุ ๒ เหตุมโนวิญญาณธาตุที่เป็นโสมนัสสหระต ๑ ย่อมเป็นไปใน
 ส่วนปวัตติในปัจจุการภพเท่านั้น วิญญาณที่เหลือ ๑๙ ดวงเป็นไปทั้งในส่วนปวัตติทั้งในส่วนปฏิสนธิ

^{๖๕} วิสุทธิ. (บาลี) ๓/๑๔๖-๑๔๗.

^{๖๖} วิสุทธิ. (บาลี) ๓/๑๔๗-๑๔๘.

^{๖๗} วิสุทธิ. (บาลี) ๓/๑๔๘-๑๔๙.

ใน ๓ ภพ (คือปัญจโวการ จตุโวการ และเอกโวการ)

ในการอธิบายปฏิสนธิ การปฏิสนธิ ๒๐ รวมทั้งปฏิสนธิของอสังขยีสัตว์ (คือโดยปฏิสนธิจิตของสัตว์ในทุกภพภูมิมีเพียง ๑๙ แต่นับปฏิสนธิของพวกอสังขยีสัตว์เข้าด้วยจึงเป็น ๒๐) ปฏิสนธิจิตของสัตว์ทั้ง ๑๙ อย่างนั้นจำแนกออกเป็นประเภท ดังนี้ (๑) ปฏิสนธิในอบายทั้งหลายย่อมมีด้วย อเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่เป็นอกุศลวิบาก ๑ ดวง (๒) ปฏิสนธิแห่งพวกคนบอด แต่กำเนิด คนหนวกแต่กำเนิด คนบ้าแต่กำเนิด คนใบ้แต่กำเนิด และ คนกะเทยทั้งหลายในมนุษย์โลกย่อมมีด้วยอเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่เป็นกุศลวิบาก ๑ ดวง (๓) ปฏิสนธิแห่งเหล่าผู้มีบุญในพวกเทพชั้นกามาวจรก็ดี ในพวกมนุษย์ก็ดี ย่อมมีด้วยสเหตุกามาวจรวิบากจิต ๘ ดวง (๔) ปฏิสนธิในโลกรูปพรหมย่อมมีด้วยรูปาวจรวิบากจิต ๕ ดวง (๕) ปฏิสนธิในโลกอรุปรหมย่อมมีด้วยอรุปราวจรวิบากจิต ๔ ดวง จากที่กล่าวมาจะเห็นว่า ปฏิสนธิในภพทั้งหลายนั้นจำแนกตามสภาพของจิต การถือปฏิสนธิในภพใดภพหนึ่งจึงดำเนินไปตามสมควรแก่สภาพของวิญญาณในภพนั้นๆ ส่วนอารมณ์ของปฏิสนธิมีการจำแนกไว้โดยย่อ ๓ อย่าง คือ (๑) อดีตารมณ์ (๒) ปัจจุบันารมณ์ และ (๓) นวตัพพารมณ์ (คืออารมณ์ที่ระบุนั้นไม่ได้แน่ชัดว่าเป็นอดีตหรือปัจจุบัน) ส่วนปฏิสนธิของพวกอสังขยีสัตว์เป็นอนารมณ์ (คือไม่มีอารมณ์)

ในอารมณ์ ๓ นั้น อารมณ์ของปฏิสนธิแห่งสัตว์ในชั้นวิญญานัญญาตนะ และชั้นเนวสัญญานาสัญญาตนะ เป็นอดีตารมณ์อย่างเดียว ปฏิสนธิของสัตว์ชั้นกามาวจร ๑๐ เป็นอดีตารมณ์บ้าง ปัจจุบันารมณ์บ้าง ปฏิสนธิของสัตว์ที่เหลือ เป็นนวตัพพารมณ์^{๖๘}

หากกล่าวในรายละเอียดตามแนวคัมภีร์วิสุทธิมรรคพระพุทโธมหาราชแสดงอาการปฏิสนธิของสัตว์ทั้งหลายอย่างครอบคลุมในทุกภพภูมิ ซึ่งกำหนดตามปฏิสนธิในอารมณ์ ๓ ที่กล่าวมานั้นที่เกิดสืบเนื่องต่อกันจากจิตที่ติดตามภพที่เป็นสุคติและทุคติว่า^{๖๙} เริ่มแรก ภาพของบาปกรรมที่เคยทำไว้บ้าง กรรมนิมิตบ้างมาปรากฏขึ้นในห้วงแห่งมโนทวารของสัตว์ผู้อยู่ในสุคติชั้นกามาวจร (แต่) เป็นคนมีบาปกรรม ซึ่งกำลังนอนรอความตายอยู่ โดยอ้างข้อความพุทฺธพจน์ว่า " ในสมัยนั้น กรรมทั้งหลาย (ที่ตนทำไว้ก่อน) นั้นย่อมเกาะอยู่ (ในจิต) ของบุคคล (ผู้ใกล้ตาย) นั้น"^{๗๐} จิตที่ติดตามภพแห่งภวังค์ให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้นในลำดับแห่งขณวิถิอันปรารภกรรมหรือกรรมนิมิตนั้นเกิดขึ้น มีตทารมณ์เป็นสัทท่าย จากนั้นจิตก็ดับแล้ว ปฏิสนธิจิตที่ถูกกำลังกิเลสที่ยังตัดไม่ได้ชักนำถลำเข้าไปทางทุคติ ก็ปรารภกรรมหรือกรรมนิมิตที่มาสู่คลอง (มโนทวาร) นั้นแลเกิดขึ้น อาการปฏิสนธินี้จัดเป็นปฏิสนธิมีอารมณ์เป็นอดีต (เกิด) ในลำดับแห่งจิตซึ่งมีอารมณ์เป็นอดีต

ในเวลาใกล้ตาย นิมิตแห่งทุคติ เช่น สีเปลวเพลิงในนรก ปรากฏขึ้นในมโนทวารของผู้มี

^{๖๘} วิสุทธิ. (บาลี) ๓/๑๔๙-๑๕๑.

^{๖๙} พิจารณาเนื้อหานี้ทั้งหมดใน วิสุทธิ. (บาลี) ๓/๑๕๑-๑๕๖.

^{๗๐} อ้างใน วิสุทธิ. (บาลี) ๓/๑๕-๑๕๒.

บาปกรรมอีกกรณีหนึ่งตามลักษณะอาการที่กล่าวมาแล้ว จากนั้น ภาวจิตเกิดและดับไป ๒ วาระ วิถีจิต ๓ ดวง คือ อาวัชณะ ๑ ชวนะ (เพียง) ๕ เพราะเป็นจิตในขณะใกล้ตายจะมีกำลังอ่อน ตทาร์म्मณะ ๒ บรรารกรรมณนั้นเกิดขึ้นแก่ผู้นั้น จากนั้น จุตติจิตดวง ๑ ทำอารมณ์ของภวังค์ให้เกิดขึ้น ขณะจิต ๑๑ (คือภวังค์ ๒ อาวัชณะ ๑ ชวนะ ๕ ตทาร์म्मณะ ๒ จุตติ ๑) นับเป็นอดีต ต่อจากนั้น ปฏิสนธิจิตเกิดขึ้นแก่ผู้นั้นในอารมณ์นั้นตั้งอยู่ชั่ว ๕ ขณะจิตที่เหลือ อาการปฏิสนธินี้เป็นปฏิสนธิมีอารมณ์เป็นปัจจุบัน (เกิด) ในลำดับจุตติจิตซึ่งมีอารมณ์เป็นอดีต

ในเวลาใกล้ตาย อารมณ์อันเป็นเหตุแห่งกิเลสมีราคะเป็นต้นปรากฏขึ้นในทวาร ๕ อย่างใดอย่างหนึ่งเช่น รูปเกิดขึ้นจักขุทวาร ชวนะ (เพียง) ๕ เพราะเป็นจิตใกล้ตายมีกำลังอ่อน และตทาร์म्मณะ ๒ เกิดขึ้นในที่สุดแห่งโงฐัพพะอันเกิดขึ้นตามลำดับ จากนั้น จุตติจิตดวง ๑ ทำอารมณ์ของภวังค์ให้เกิดขึ้น ขณะนั้น จิต ๑๕ ขณะ คือ ภวังค์ ๒ อาวัชณะ (๑) ทัสสนะ (เห็น ๑) สัมปฏิจันนะ (๑) สันตีระณะ (๑) โงฐัพพะ (๑) ชวนะ ๕ ตทาร์म्मณะ ๒ จุตติจิต ๑ นับเป็นอดีต ลำดับต่อจากนั้น ปฏิสนธิจิตเกิดขึ้นในอารมณ์นั้นตั้งอยู่ชั่วขณะจิตเดียว ปฏิสนธินี้เป็นปฏิสนธิมีอารมณ์เป็นปัจจุบันในลำดับแห่งจุตติซึ่งมีอารมณ์เป็นอดีต อาการปฏิสนธินี้เป็นอาการทุกติปฏิสนธิอันมีอารมณ์เป็นอดีตบ้าง ปัจจุบันบ้างในลำดับแห่งสุคติ

สำหรับกรณีของผู้ตั้งอยู่ในทุกติ (แต่) มีกรรมอันไม่มีโทษได้สั่งสมไว้สามารถเทียบเคียงได้กับกรณีที่กำลังกล่าวมาแล้ว โดยเพิ่มเติมธรรมฝ่ายกุศลเข้าไปแทน เช่นว่า "กรรมไม่มีโทษบ้าง กรรมนิमितบ้างปรากฏขึ้นในมโนทวาร" อาการเป็นไปแห่งสุคติปฏิสนธิมีอารมณ์เป็นอดีตบ้าง ปัจจุบันบ้าง (ดำเนินไปดังนี้) ในลำดับแห่งทุกติ

จุตติจิตซึ่งมีอารมณ์เป็นอดีตข้างฝ่ายของผู้ตั้งอยู่ในสุคติมมีกรรมอันไม่มีโทษได้สั่งสมไว้ มีอาการทรุดหนัก นอนรอความตายอยู่บนเตียง กรรมไม่มีโทษตามที่ได้สั่งสมไว้บ้าง กรรมนิमितบ้างปรากฏขึ้นในมโนทวาร ตามข้อความพุทธพจน์ว่า "ในสมัยนั้นอนวัชชกรรมทั้งหลาย (ที่ตนสั่งสมไว้ก่อน) นั้น ย่อมเกาะอยู่ (ในจิต) ของบุคคล (ผู้ใกล้ตาย) นั้น" เป็นต้น^{๗๑} สำหรับผู้สั่งสมอนวัชชกรรมฝ่ายกามาวจร (หมายถึงกุศลกรรมบถ) ไม่มีข้อกำหนดแน่นอนว่า อนวัชชกรรมหรือกรรมนิमितจะปรากฏในมโนทวารนั้น เพราะอาจเป็นอนวัชชกรรมหรือกรรมนิमितอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่สำหรับผู้สั่งสมมหัคคตกรรมไว้ (หมายถึงผู้ได้ฌานที่จำแนกเป็นรูปฌานและอรุพฌาน) จะมีกรรมนิमितอย่างเดียวปรากฏขึ้นในมโนทวาร จุตติจิตทำอารมณ์แห่งภวังค์ให้เกิดขึ้นในลำดับแห่งชวนะวิถี มีตทาร์म्मณะเป็นสุดท้าย หรือชวนะวิถีล้วนๆ (ไม่มี ตทาร์म्मณะ) ซึ่งบรรารกรรมหรือกรรมนิमितนั้นเกิดขึ้น เมื่อจุตติจิตนั้นดับไป ปฏิสนธิจิตที่ถูกกำลังกิเลสที่ยังตัดไม่ได้ชักนำเข้าไปทางสุคติ ก็บรรารกรรมหรือกรรมนิमितที่ปรากฏในมโนทวารนั้น นี่เป็นอาการปฏิสนธิเป็นอดีตตามธรรมบ้าง เป็นนวัตตัพพารมณบ้าง^{๗๒} ในลำดับ

^{๗๑} วิสุทธิ. (บาลี) ๓/๑๕๓.

^{๗๒} ปฏิสนธินวัตตัพพารมณ ได้แก่ รูปาวจรปฏิสนธิ ๕ และอรุพาวจรปฏิสนธิ ๒ คือ อากาสาณัญญา

จุดซึ่งเป็นอดีตารมณ

กรณีของบุคคลผู้มีอนวัชกรรมได้สั่งสมไว้อีกกรณีหนึ่ง ในเวลาใกล้ตาย นิमितของสุคติ เช่น รูปลักษณ์แห่งท้องมารดาในมนุษย์โลกบ้าง รูปลักษณ์แห่งอุทยาน วิมาน และกัลปพฤกษ์เป็นต้น ในเทวโลกบ้างมาปรากฏขึ้นในมโนทวาร ด้วยอำนาจแห่งอนวัชกรรมกามาจร ปฏิสนธิจิตเกิดขึ้นแก่ผู้นั้นในลำดับแห่งจิตจิต ตามลำดับจิตที่แสดงในกรณีทุกตนิมิตนั้น นี่เป็นอาการปฏิสนธิเป็นปัจจุบันนารมณ ในลำดับจิตซึ่งเป็นอดีตารมณอีกกรณีหนึ่ง ในเวลาใกล้ตาย พวกญาติแนะนำให้ระลึกถึงกุศลโดยให้ดูเครื่องบูชา มีช่อดอกไม้เป็นต้นบ้าง ให้ฟังธรรม ให้ได้กลิ่นเครื่องบูชา เช่น กลิ่นธูปและเครื่องอบเป็นต้นบ้าง ให้ลิ้มรส เช่น น้ำผึ้งและน้ำอ้อยเป็นต้นบ้าง ให้สัมผัสผ้าที่จะนำไปถวายพระบ้าง ให้ได้รับรู้ อารมณเหล่านั้นทางทวาร ๕ เช่น จักขุทวาร ชวนะ (เพียง) ๕ เพราะเป็นจิตขณะใกล้ตายจะมีกำลังอ่อน และตทารมณะ ๒ เกิดขึ้นแก่ผู้นั้นในที่สุดแห่งโงฐัพพะที่เกิดขึ้นตามลำดับ ในอารมณมีรูปเป็นต้นที่มาปรากฏในทวารนั้น จากนั้น จิตจิตดวง ๑ ทำอารมณแห่งภวังค์ให้เกิดขึ้น ในที่สุดแห่งจิตจิตนั้น ปฏิสนธิจิตก็เกิดขึ้นในอารมณนั้นตั้งอยู่ชั่วขณะจิตเดียว แม้ปฏิสนธินี้ก็เป็นปฏิสนธิเป็นปัจจุบันนารมณ ในลำดับแห่งจิตซึ่งเป็นอดีตารมณ

กรณีที่สถิตอยู่ในสุคติของบุคคลผู้ได้มหัคคตวิบากด้วยอำนาจมานมีปฏิวิกสิณฉานเป็นต้น ในเวลาใกล้ตาย กามาจรกุศลกรรม กรรมนิมิตหรือคติมีตัวอย่างใดอย่างหนึ่งบ้าง กลิณนิมิตมีนิมิตแห่งปฏิวิกสิณเป็นต้นบ้าง มหัคคตจิตบ้าง ปรากฏขึ้นในมโนทวาร หรืออารมณประณิธอันเป็นเหตุเกิดกุศลมาปรากฏขึ้นในจักขุทวาร หรือโสตทวาร อย่างไรก็ดี อย่างหนึ่ง ชวนะ (เพียง) ๕ เพราะเป็นจิตของลงผู้ใกล้ตายมีกำลังอ่อน ในที่สุดแห่งโงฐัพพะที่เกิดขึ้นตามลำดับ บุคคลผู้เข้าถึงคตมหรคตทั้งหลายจะไม่มี ตทารมณะ เหตุนั้น จิตจิตดวง ๑ จึงทำอารมณแห่งภวังค์ให้เกิดขึ้นในลำดับแห่งชวนะนั้น ในที่สุดแห่งจิตจิต ปฏิสนธิจิตมีอารมณตามที่เข้ามาปรากฏอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ หยั่งเข้าไปในสุคติเป็นกามาจรหรือ มหัคคตสถานแห่งใดแห่งหนึ่งก็เกิดขึ้น นี่เป็นปฏิสนธิอันเป็นอดีตารมณ ปัจจุบันนารมณ และ นัตตัพพารมณ (เกิด) ในลำดับแห่งสุคติจิต ซึ่งเป็นนัตตัพพารมณ ปฏิสนธิในลำดับแห่งอารูปจิตก็มีลักษณะนี้ อาการปฏิสนธินี้เป็นอาการปฏิสนธิที่เป็นอดีตารมณ นัตตัพพารมณ ปัจจุบันนารมณในลำดับแห่งสุคติจิตซึ่งเป็นอดีตารมณ นัตตัพพารมณ

ส่วนกรณีผู้มีบาปกรรมอยู่ในทุกติ ในเวลาใกล้ตาย กรรม (ที่ทำไว้) นั้นบ้าง กรรมนิมิตบ้าง คตนิมิตบ้างปรากฏขึ้นในมโนทวาร หรือมีฉะนั้น อารมณที่เป็นเหตุเกิดกุศลมาปรากฏในปัญทวาร ตามนัยที่กล่าวแล้ว จากนั้น ในที่สุดแห่งจิตจิตตามลำดับ ปฏิสนธิจิตปรารภสิ่งเหล่านั้นอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณตกไปทางทุกติ ก็เกิดขึ้น อาการปฏิสนธินี้เป็นอาการปฏิสนธิอันเป็นอดีตารมณ ปัจจุบันนารมณในลำดับแห่งทุกติจิต ซึ่งเป็นอดีตารมณ

จากที่กล่าวมาจะเห็นว่า พระพุทธโฆษาจารย์ได้อธิบายรายละเอียดของความสับสนเนื่องระหว่างจิตวิญญาณในภพเก่ากับปฏิสนธิวิญญาณในภพใหม่ไว้อย่างชัดเจน แต่เพื่อป้องกันความเข้าใจผิดเกี่ยวกับวิญญาณดังกล่าว ท่านพระพุทธโฆษาจารย์ได้เน้นย้ำว่า “วิญญาณที่ได้ปัจจัยดังกล่าวมานั้น เป็นเพียงธรรมเข้าถึงภพอื่นเท่านั้น ความเคลื่อนไหวแต่ภพนั้นของมันก็ไม่มี (แต่ว่า) เว้นเหตุแต่ภพนั้นเสีย มันก็ไม่ได้เช่นกัน”^{๗๓}

พระพุทธโฆษาจารย์อธิบายเน้นย้ำว่า วิญญาณที่ได้ปัจจัยดังกล่าวมานั้นเป็นแต่เพียงรูปธรรม อรูปธรรม เมื่อเกิดขึ้นก็ (มีโวหาร/การเรียกขานกันด้วยภาษาสมมติ) ว่า “เข้าถึงภพอื่น” แต่วิญญาณนั้นมีใช้สัตว์ มีชีวิตะ และความเคลื่อนไหวจากอดีตภพมาในภพนี้ของวิญญาณนั้นก็ไม่มี แต่ว่า เว้นเหตุแต่อดีตภพนั้นเสีย ความปรากฏขึ้นในภพ (ปัจจุบัน) นี้ของวิญญาณนั้นไม่ได้ เพื่อให้เห็นรายละเอียดสำคัญของความสับสนของวิญญาณระหว่างในภพปัจจุบันกับภพใหม่ได้ชัดเจนเท่าที่จะเป็นไปได้ พระพุทธโฆษาจารย์อธิบายโดยการยกตัวอย่างความสับสนระหว่างจิตจิตกับปฏิสนธิจิตของมนุษย์ซึ่งให้ภาพที่เห็นชัดเจนกว่าภพอื่นๆ ดังนี้

ในอดีตภพ เมื่อบุคคลผู้ใกล้ตายเพราะความเจ็บป่วย ความชรา หรือเพราะถูกทำร้าย ได้รับทุกขเวทนาใกล้ขันธ์ตาย ระบบการทำงานภายในอวัยวะใหญ่น้อยทั่วร่างกายเริ่มอ่อนกำลังลงร่างกายซบเซาไปโดยลำดับ เหมือนใบตาลสดที่เขาวางตากแดด ค่อยๆเหี่ยวแห้งไปฉะนั้น จากนั้น อินทรีย์ทั้งหลายมีจักขุเป็นต้นก็ดับลง กายอินทรีย์ (อินทรีย์คือ กายปสาท) มนินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ใจ ได้แก่ จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ ดวง) และชีวิตินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ชีวิต)^{๗๔} คงเหลืออยู่แต่ในหทัยวัตถุ วิญญาณซึ่งอาศัยหทัยวัตถุที่เหลืออยู่ในขณะนั้น ก็ปรารภเอากรรม (กรรมหนัก) สมาสเวทกรรม (กรรมที่ทำเนื่อง ๆ) อาสันนกรรม (กรรมที่ทำเมื่อใกล้ตาย) บุพพกตกรรม (กรรมที่ทำไว้แต่ปางก่อน) อย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งหมายถึง สังขารอันได้ปัจจัยที่เหลือ (เมื่อวิชาเป็นต้น) หรือ ปรารภเอาวิสัย (คือ อารมณ์ทางทวารอย่างใดอย่างหนึ่ง) ซึ่งได้แก่ กรรมนิมิต คตินิมิต อันเข้าไปปรากฏ แก่วิญญาณนั้น เป็นไป ตัณหาในวิสัย (อารมณ์) นั้นอันมีโทษที่วิชาปกปิดไว้เพราะยังละตันทหาวิชาไม่ได้ก็ชักเอา วิญญาณนั้นไป สังขาร (คือเจตนา) ที่เกิดร่วมกันก็ (ช่วย) ชัด (วิญญาณนั้น) ไป วิญญาณที่ถูกตัณหาชัด ไปถูกสังขารทั้งหลาย ชัดไปด้วยอำนาจความสับสน (สันตติ) อยู่นั้นก็ละทิ้งที่อาศัย (คือหทัยวัตถุ) เดิม ไปได้ที่อาศัยใหม่อันกรรมสร้างขึ้นบ้าง ไม่ได้บ้าง แต่ดำเนินไปด้วยปัจจัยทั้งหลายมีอารมณ์เป็นต้น

^{๗๓} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๓/๑๕๔.

^{๗๔} เฉพาะคำในวงเล็บดูใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๖ (กรุงเทพมหานคร: บริษัท เอส. อาร์. พรินติ้ง แมส โปรดักส์, ๒๕๕๑), หน้า ๒๖๗-๒๖๘.

เท่านั้น เหมือนคนหน่วงเชือกซึ่งผูกต้นไม้ที่ฝังในไร่ข้ามคลองไปฉะนั้น^{๗๕} ในการสรุปขั้นตอนนี้ พระพุทธโฆษาจารย์เน้นย้ำอีกว่า

ก็แล ในวิญญานที่เป็นไปนี้ วิญญานดวงก่อนเรียกว่าจุติวิญญาน เพราะเคลื่อนไป ดวงหลังเรียกว่าปฏิสนธิวิญญาน เพราะสืบต่อมาแต่เบื่องต้นแห่งภพอื่น อันว่าวิญญานนี้นั้น บัณฑิตพึงทราบเถิดว่า มันมา ณ ภพนี้จากภพก่อนหาได้ อีกทั้งเว้นเหตุ มีกรรม สังขาร ตัณหาผู้ชักและวิสัยเป็นต้นจากภพก่อนนั้นเสีย มันก็ปรากฏมีขึ้นหาได้ไม่^{๗๖}

ในการทำความเข้าใจเรื่องความสืบเนื่องของวิญญานในภพเก่ากับภพใหม่นี้ พระพุทธโฆษาจารย์ได้นำเสียงสะท้อน ประทีป ตราและเงามาเป็นตัวอย่างประกอบการพิจารณา กล่าวคือ วิญญานไม่ได้เคลื่อนจากภพก่อนมาสู่ภพนี้ และความเกิดขึ้นของวิญญานด้วยเหตุที่เนื่องมาแต่ภพอดีต เช่นเดียวกับเสียงสะท้อน เสียงเป็นเหตุ เสียงสะท้อนจึงมีได้ หากไม่มีเสียงเป็นเหตุ เสียงสะท้อนก็มีไม่ได้ ในกรณีของประทีป ตราและเงาก็มีลักษณะเดียวกัน คือ ประทีปดวงก่อนซึ่งเป็นเหตุ ประทีปดวงใหม่จึงเกิดขึ้นได้ รอยประทับก็มีตราประทับเป็นเหตุจึงปรากฏขึ้นได้ และการปรากฏขึ้นของเงาก็เกิดจากรูปที่เป็นต้นเหตุ ฉะนั้น ความสืบเนื่องของวิญญานในภพใหม่ก็มีวิญญานในภพเก่าเป็นเหตุเช่นกัน ในข้อนี้ เพราะความสืบเนื่องทำให้วิญญานในภพเก่ากับวิญญานในภพใหม่ไม่ใช่ดวงเดียวกัน แต่ก็ไม่ใช่แยกจากกันโดยเด็ดขาด หากเราถือว่าความสืบเนื่องกันเป็นอันเดียวกันอย่างเด็ดขาด เราก็ต้องมองว่านมสัมนี่ไม่ใช่สิ่งที่เกิดสืบเนื่องมาจากนมสด เพราะจะเห็นได้ว่านมเปรี้ยวกับนมสดมีความต่างกันอย่างเด็ดขาด แต่เราก็ไม่อาจมองได้ว่า นมสัมนี่ไม่ได้เกิดจากนมสด ในกรณี เราจึงไม่สามารถบอกได้ว่า นมสัมนี่เป็นเดียวกันนมสด หรือ นมสัมนี่แยกกันอย่างเด็ดขาดจากนมสด^{๗๗} มหาภูิก้าให้ตัวอย่างการประกอบความตรงนี้ว่า เมื่อวิญญานที่เป็นเหตุและวิญญานที่เป็นผล เป็นอันเดียวกันเด็ดขาดคติเหวดาก็จะถือว่าไม่ได้เกิดจากคติมนุษย และเมื่อคติทั้งสองแยกขาดจากกันโดยเด็ดขาดกรรมก็ไม่อาจให้ผลแก่ผู้กระทำได้ เพราะผู้กระทำกับผู้รับผลจะไม่ใช่คนเดียวกัน เปรียบเหมือนเมล็ดพืชกับหน่อของพืช เราไม่สามารถจะชี้ชัดได้โดยเด็ดขาดว่า เมล็ดพืชกับหน่อของพืชเป็นอันเดียวกันหรือเป็นคนละอัน เพราะพืชและหน่อของพืชเป็นสิ่งที่เนื่องกันด้วยการสืบต่อ^{๗๘} นี่คือ ความสัมพันธ์สืบเนื่องระหว่างวิญญานในภพเก่ากับวิญญานในภพใหม่ตามการอธิบายของพระพุทธโฆษาจารย์ใน คัมภีร์วิสุทธิมรรค

^{๗๕} วิสุทธิ. (บาลี) ๓/๑๕๙-๑๖๐.

^{๗๖} วิสุทธิ. (บาลี) ๓/๑๖๐.

^{๗๗} วิสุทธิ. (บาลี) ๓/๑๖๐-๑๖๑.

^{๗๘} มหาภูิก้า. (บาลี) ๓/๑๖๑/๓๔๖-๓๔๗.

๔.๒.๑.๔ ปัญหาการตีความปฏิเสธสมุปบาทแบบข้ามภพข้ามชาติ

จากที่กล่าวมาจะเห็นว่า มีหลักฐานมากที่ยืนยันว่า พระพุทธศาสนายอมรับการเวียนว่ายตายเกิดในภพภูมิต่างๆ ตามโครงสร้างทางจักรวาลวิทยาตามที่ได้กล่าวมาแล้ว แต่จะเห็นว่าการอธิบายการเกิดในภพภูมิต่างๆ เชิงจักรวาลวิทยานั้นต้องอาศัยการอธิบายอย่างรอบคอบรัดกุม เพราะเป็นประเด็นที่ละเอียดลึกซึ้ง นักคิดทางพระพุทธศาสนาพยายามอธิบายประเด็นการเวียนว่ายตายเกิดมาอย่างยาวนานตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน แต่เราจะเห็นประเด็นปัญหาของการไม่ยอมรับเรื่องชีวิตหลังความตายที่เวียนว่ายในภพเชิงจักรวาล เนื่องจากมองว่า การอธิบายเรื่องการสืบต่อของภพนี้สู่การเกิดในภพอื่นโดยอาศัยแนวคิดเรื่องจิตติจิตและปฏิสนธิจิตตามที่มีการอธิบายในคัมภีร์อรรถกถานั้นเป็นการอธิบายตามแนวคิดในลัทธิอื่น ไม่ใช่แนวคิดในพระพุทธศาสนา แม้มีความพยายามที่จะอธิบายแนวคิดเรื่องจิตติจิตและปฏิสนธิจิตด้วยกรอบคำสอนเรื่องปฏิเสธสมุปบาทแต่การอธิบายดังกล่าวบ่งชี้ว่ามีการเคลื่อนของจิตติจิตไปสู่ปฏิสนธิจิตซึ่งเป็นลักษณะของการอธิบายแบบลัทธิพราหมณ์-ฮินดู จึงถูกมองว่าเป็นการอธิบายคำสอนในพระพุทธศาสนาให้กลายเป็นสัสสตทิฐิ และขัดแย้งกับหลักคำสอนเรื่องอนัตตา

อย่างไรก็ตาม ในทัศนะของผู้วิจัย ประเด็นสำคัญที่เป็นศูนย์กลางของปัญหาการไม่ยอมรับคำอธิบายปฏิเสธสมุปบาทแบบข้ามภพข้ามชาติก็คือ การอธิบายแนวคิดเรื่องวิญญาณ เพราะสิ่งที่เป็นการสืบต่อระหว่างภพเก่ากับภพใหม่อาศัยวิญญาณเป็นจุดเชื่อม ในกระบวนการสืบเนื่องของภพกับความเกิด วิญญาณถือว่าเป็นบทบาทสำคัญอย่างยิ่ง การอธิบายวิญญาณผิดพลาดย่อมส่งผลให้เกิดความเข้าใจคลาดเคลื่อนต่อคำสอนเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดในพระพุทธศาสนา และอาจส่งผลต่อการทำความเข้าใจในเรื่องอื่นๆ ด้วย เนื่องจากแนวคิดเรื่องวิญญาณเป็นประเด็นสำคัญต่อการทำความเข้าใจในแนวคิดเรื่องการเวียนว่ายตายเกิด เราจะศึกษาวิเคราะห์ทำความเข้าใจเรื่องวิญญาณในพระพุทธศาสนาในรายละเอียดสำคัญต่อไป

๔.๒.๑.๕ ประเด็นเรื่องวิญญาณกับการเวียนว่ายตายเกิด

จากการสำรวจแนวคิดเรื่องการตายและการเกิดผ่านแนวคิดเรื่องวิญญาณในคัมภีร์พระพุทธศาสนาว่า แนวคิดเรื่องวิญญาณสามารถพบได้ทั่วไปในพระไตรปิฎก แต่หลักฐานที่น่าสนใจเกี่ยวกับความสืบเนื่องของวิญญาณระหว่างภพใหม่กับภพเก่านี้ปรากฏในพระสูตรที่ชื่อ “มหาตณหาสังขยสูตร” เนื้อหาของพระสูตรระบุถึงรูปหนึ่งชื่อสาติซึ่งเข้าใจว่า มีวิญญาณเป็นผู้ท่องเที่ยวเวียนว่ายในสังสารวัฏ และนำไปสู่การอธิบายของพระพุทธองค์ในเวลาต่อมา เราจะทราบความเข้าใจความหมายของวิญญาณในความเข้าใจของท่านรูปนี้ได้ชัดเจนขึ้นจากบทสนทนาที่สำคัญดังต่อไปนี้

พระพุทธเจ้าตรัสถามว่า “สาติ ได้ยินว่า เธอมีทิฐิชั่วเขานี้เกิดขึ้นว่า ‘เรารู้ทั่วถึงธรรมตามที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงว่า วิญญาณนี้นั่นแลมิใช่อื่นท่องเที่ยวไป เล่นไป จริงหรือ’”

สาตติกิษุทูลตอบว่า “จริง พระพุทธเจ้าข้า ข้าพระองค์รู้ทั่วถึงธรรมตามที่พระองค์ทรงแสดงว่า วิญญาณนี้แลมีใช้อื่น ท่องเที่ยวไป แล่นไป”

พระพุทธองค์ตรัสถามว่า “สาติ วิญญาณนั้นเป็นอย่างไร?”

สาตติกิษุทูลว่า “สภาวะที่พูดได้ รับรู้ได้ ย่อมเสวยวิบากของกรรมทั้งหลาย ทั้งส่วนดีทั้งส่วนชั่วในที่ นั้นๆ นั้นเป็นวิญญาณ”^{๗๙}

จากคำตอบของพระสาติทำให้เราได้ทราบความหมายของวิญญาณตามความเข้าใจของท่านได้ชัดเจนขึ้นอีกว่า วิญญาณเป็นผู้พูด ผู้รับรู้ และผู้รับผลกรรมดีและกรรมชั่วทั้งหลาย กล่าวได้ว่า ในทัศนะของสาตติกิษุ วิญญาณที่พูด รับรู้และรับผลกรรมนั้นเป็นวิญญาณอันเดียวกัน ไม่ใช่คนละอันมองในด้านหนึ่ง ความหมายของวิญญาณไม่ได้มีปัญหาในเรื่องความชัดเจน เพราะวิญญาณตามความเข้าใจดังกล่าวเข้ากันได้ดีกับคำสอนเรื่องกรรมและสังสารวัฏในพระพุทธศาสนา แต่สิ่งที่เกิดขึ้นก็คือ แนวคิดเรื่องวิญญาณนี้ของพระสาติถูกพระพุทธเจ้าปฏิเสธว่าเป็นมิจฉาทิฎฐิ และทรงตำหนิพระสาติอย่างรุนแรง แต่อย่างไรก็ดี หากกล่าวในแง่ที่เป็นประโยชน์ ประเด็นความเข้าใจผิดเรื่องวิญญาณของพระสาตินี้ได้ทำให้พระพุทธเจ้าทรงอธิบายวิญญาณในทัศนะของพระพุทธศาสนาในรายละเอียดค่อนข้างมาก

๔.๒.๑.๕.๑ วิญญาณที่พระพุทธศาสนาปฏิเสธ

จากคำตอบข้างต้นนั้น เราสามารถแบ่งลักษณะของวิญญาณออกเป็น ๓ ลักษณะดังนี้^{๘๐} คือ

๑) วิญญาณในฐานะเป็นผู้พูด (วโถ) หมายความว่า คนเรามีการสื่อสารทางวาจา ร่างกายนี้เป็นเพียงสสารวัตถุที่เปลี่ยนแปลง การแสดงออกที่ปรากฏทางกายนั้นเกิดจากสิ่งๆหนึ่งที่ไม่ใช่ร่างกาย แต่เพราะมีสิ่งนี้การแสดงออกต่างๆของร่างกายจึงเป็นไปได้ สิ่งนี้คือ “วิญญาณ” ซึ่งทำหน้าที่เป็นผู้กำกับอยู่ภายในร่างกาย วิญญาณนี้แม้จะเป็นสิ่งที่มองไม่เห็น แต่เราก็สามารถรับรู้ถึงความมี

^{๗๙} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๔๒/๓๓๒ , เอกมณฺด์ นิสินฺนํ โข สาติ กิษุ เภวภูฏปุตฺตํ ภควา เอตทโวจ สจฺจํ กิร เต สาติ เอวรูปํ ปาปํ ทิฏฐิํคฺตํ อุปฺปนํ ตถาหํ ภควตา ธมฺมํ เทสิตํ อาชานามิ ยถา ตเทวิทํ วิญาณํ สฺนชฺราวติ สํสฺรติ อนณฺณนฺติ ฯ เอวํ พยา โข อหํ ภนฺเต ภควตา ธมฺมํ เทสิตํ อาชานามิ ยถา ตเทวิทํ วิญาณํ สฺนชฺราวติ สํสฺรติ อนณฺณนฺติ ฯ กตมณฺด์ สาติ วิญาณนฺติ ฯ ยวายํ ภนฺเต วโถ เวทยโย ตตร ตตร กลยณฺนปapakani กมฺมานํ วิปากํ ปฏิสฺสเวตฺติติ ; ม.ม. (บาลี) ๑๒/๔๔๒/๔๗๓.

^{๘๐} พระบาลีในคัมภีร์วิภังค์แสดงทิฎฐิเกี่ยวกับอัตตาเที่ยงแท้ซึ่งมีความหมายคล้ายกันกับความเข้าใจเรื่องวิญญาณของสาตติกิษุว่า “โส เม อยํ อตฺตา วโถ เวทยโย ตตร ตตร ทิฆรตฺตํ กลยณฺนปapakani กมฺมานํ วิปากํ ปจฺจณฺโภติ น โส ชาโต นาโหสิ น โส ชาโต น ภวิสฺสติ นิจฺโจ ฐโว สสฺสโต อวิปริณามธมฺโมติ ฯ พระไตรปิฎกแปลไทย ฉบับมหาจุฬารูปแปลว่า “ อัตตาของเรานั้นเป็นผู้กล่าว เป็นผู้รู้ เสวยผลแห่งกรรมดีและกรรมชั่วในภพนั้น ๆ สิ้นกาลนาน อัตตานั้นไม่เกิด ไม่มีมาแล้วในอดีต อัตตานั้นไม่เกิด จักไม่มีในอนาคต อัตตาเป็นสภาวะที่เที่ยง ยั่งยืน มั่นคง มีความไม่แปรผันไปเป็นธรรมดา” ; อภ.วิ. ๓๕/๔๔๘/๖๐๕.

อยู่ของวิญญาณนี้ได้ สิ่งหนึ่งที่ยืนยันความมีอยู่ของวิญญาณนี้ก็คือการแสดงออกผ่านทางจิกรรม หรือ การเปล่งเสียง (ผู้ทำจิกรรม/วจีกรรมสส การโก)^{๘๑} ตามความเข้าใจเกี่ยวกับลักษณะของวิญญาณ ประการแรกนี้ จะกล่าวถึงวิญญาณในสถานะของผู้แสดงออกทางวาจา(วจีกรรม)เท่านั้น แต่ก็เข้าใจได้ว่า หมายรวมถึงวิญญาณในฐานะผู้ทำกายให้เคลื่อนไหวในอิริยาบถอื่นๆด้วย

๒) วิญญาณในฐานะเป็นผู้รับรู้อารมณ์ (เวทยโย) หมายความว่า การรับรู้อารมณ์ต่างๆของคนเรานั้นเกิดจากบทบาทของสิ่งที่เรียกว่า “วิญญาณ” สิ่งนี้เป็นผู้รับรู้อารมณ์ที่ผ่านเข้ามาตามช่องทางทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ กล่าวให้ชัดได้ว่า ในการรับรู้อารมณ์ตามช่องทางทั้ง ๖ นั้น วิญญาณเป็นผู้ทำหน้าที่ในฐานะเป็นผู้เห็นรูป เป็นผู้ได้ยินเสียง เป็นผู้ได้กลิ่น เป็นผู้รู้รส เป็นผู้รู้สัมผัส และเป็นผู้คิด รวมไปถึงเป็นผู้รู้สึกสุข ทุกข์ หรือเฉยๆ ต่ออารมณ์ต่างๆ เหล่านั้น^{๘๒} ด้วย การรับรู้และความรู้สึกต่ออารมณ์นี้แม้จะเกิดขึ้นคนละขณะ แต่การดำเนินไปอย่างเป็นเอกภาพก็ทำให้สังเกตได้ว่าผู้ที่รู้อารมณ์เหล่านั้นเป็นคนเดียวกัน หมายความว่า ขณะแห่งการรับรู้และความรู้สึกต่ออารมณ์ต่างๆสามารถเปลี่ยนแปลงได้ตลอดเวลา แต่วิญญาณในฐานะผู้รับรู้และผู้รู้สึกนั้นก็ เป็นสภาพคงที่ไม่เปลี่ยนแปลง

๓) วิญญาณในฐานะเป็นผู้รับผลของกรรมดีและกรรมชั่ว (กลยาณปาปกานํ กมมานํ วิปากํ ปฏิสัเวเตติ) วิญญาณในลักษณะที่ ๓ นี้เป็นลักษณะสำคัญที่ทำให้วิญญาณ ๒ ลักษณะแรกมีความหมายในเชิงเป็นอัตตชาติเด่นมากยิ่งขึ้น และอัตตตานี้เองที่ทำให้การกระทำของคนเรามีความหมาย เพราะการกระทำทุกอย่างทั้งที่ดีและไม่ดีดำเนินไปโดยมีเจ้าของผู้เป็นตัวการของการกระทำซึ่งตัวการนี้จะเป็นผู้รับผลของการกระทำทั้งหลายที่จะเกิดขึ้นตามมา ตัวการของการกระทำและเป็นผู้รับผลของการกระทำนั้นก็คือวิญญาณนั่นเอง ด้วยลักษณะที่เป็นอัตตชาติ ทุกๆการกระทำที่ดีและไม่ดีล้วนจึงมีวิญญาณเป็นฐานรองรับ และไม่ว่าการกระทำนั้นจะส่งผลใดๆ ก็ตาม วิญญาณจะเป็นผู้รับผลของการกระทำนั้นๆ การเป็นผู้รับผลของวิญญาณไม่ใช่บทบาทของวิญญาณที่สามารถที่เห็นได้เฉพาะในขณะที่ยังมีชีวิตอยู่ในโลกนี้เท่านั้น แต่หลังจากที่ชีวิตสิ้นสุดลง วิญญาณนี้จะยังคงอยู่และเป็นผู้เวียนว่ายในภพภูมิต่างๆ เพื่อรับผลของกรรมที่ได้ทำไว้^{๘๓}

จากวิญญาณทั้ง ๓ ลักษณะสามารถสรุปความตามได้ว่า การแสดงตัวของวิญญาณในฐานะผู้พูด ผู้รู้อารมณ์ต่างๆ และผู้รับผลแห่งกรรมนี้เป็น ๓ ลักษณะของวิญญาณดวงเดียวกัน ไม่ใช่คน

^{๘๑}ม.มุ.อ. (ไทย) ๑๙/๑/๓/๑๙๔ ; แปลนัยว่า “สภาวะที่พูดได้” , ข.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๗/๑/๑๑๓๓ ; อธิบายข้อความคล้ายกันนี้ว่า ชื่อว่า “วโท” เพราะอรรถว่า กล่าว ท่านอธิบายว่า ผู้ทำจิกรรม.

^{๘๒}ม.มุ.อ. (ไทย) ๑๙ /๑/๓/๑๙๔ ; แปลนัยว่า สภาวะที่เสวยอารมณ์ได้, ข.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๗/๑/๑๑๓๓ ; อธิบายข้อความคล้ายกันนี้ว่า “ชื่อว่า เวทยโย เพราะอรรถว่า รู้ ท่านอธิบายว่า รู้ และเสวย”.

^{๘๓}ม.มุ.อ. (ไทย) ๑๙/๑/๓/๑๙๔.

ละดวง นี่คือเอกภาพของวิญญาน^{๘๔} เราจะเข้าใจความเป็นเอกภาพของวิญญานในลักษณะนี้ได้ชัดเจนขึ้นจากตัวอย่าง เช่น นาย ก มีร่างกายแข็งแรงสมบูรณ์ ความสมบูรณ์ของร่างกายนี้ช่วยให้ นาย ก มีสมรรถนะในการทำกิจต่างๆ มีการพูด เป็นต้นได้ นอกจากนั้นแล้ว นาย ก ยังสามารถมองเห็นรูป ได้ยินเสียง สูดกลิ่น รู้รส รับรู้สิ่งที่มากระทบทางกาย และเกิดความคิดและรู้สึกต่อรูป เป็นต้นนั้น และ นาย ก คนเดียวกันนี้ยังเป็นคนที่มีจิตใจดี มีเมตตา ชอบทำบุญ เมื่อนาย ก อายุได้ ๘๕ ปีก็ได้ถึงแก่กรรมด้วยโรคชรา และความดีที่นาย ก ได้กระทำอย่างต่อเนื่องได้ส่งผลให้เขาไปเกิดในสวรรค์ เสวยสุขอยู่บนสวรรค์นั้นจนหมดอายุขัย ด้วยความดีที่ทำเอาไว้ในชาติก่อนๆ ได้ส่งผลให้นาย ก.กลับมาเกิดเป็นมนุษย์ในตระกูลเศรษฐี พ่อแม่ตั้งชื่อให้ว่า นาย ข

เมื่อทำความเข้าใจวิญญานผ่านตัวอย่างนี้ เราจะเห็นว่า การทำกิจต่างๆมีการพูด เป็นต้นของนาย ก เป็นการแสดงตัวของวิญญานลักษณะที่ ๑ การรับรู้และรู้สึกต่ออารมณ์ต่างๆมีรูป เป็นต้นของนาย ก เป็นการแสดงตัวของวิญญานลักษณะที่ ๒ การทำความดีด้วยจิตใจที่ดีงาม และการได้รับแห่งความดีไม่ว่าจะเป็นการได้เกิดในสวรรค์และการได้เกิดมาเป็นมนุษย์ของนาย ก นั้นเป็นการแสดงตัวของวิญญานลักษณะที่ ๓ ตัวอย่างตั้งแต่ต้นจบทำให้เราได้เห็นเอกภาพของวิญญานทั้ง ๓ ลักษณะนี้ว่าเป็นคนเดียวกัน ส่วนการที่ร่างกายที่สมบูรณ์ของนาย ก เปลี่ยนไปสู่ความชราเป็นความเปลี่ยนแปลงทางกายภาพเท่านั้น การเปลี่ยนผ่านชีวิตในโลกนี้ไปสู่ชีวิตในร่างอื่นๆ บ่งชี้ความไม่คงที่เที่ยงแท้ของวัตถุสารทางกายภาพ แต่ความเป็นเอกภาพแห่งวิญญานจะยังคงเดิม ไม่เปลี่ยนแปลง

เมื่อพิจารณาวิญญานตามทัศนะนี้ เราจะเห็นได้ชัดเจนว่า วิญญานตามลักษณะทั้ง ๓ นี้ นั้นเป็นวิญญานเชิงอภิปราย การมองวิญญานทั้ง ๓ ลักษณะนี้ทำให้เห็นความสอดคล้องของคำสอนเรื่องกรรมและสังสารวัฏได้อย่างสมเหตุสมผล หากทำความเข้าใจเรื่องความเป็นเอกภาพของวิญญานด้วยทัศนะเช่นนี้ การปฏิเสธวิญญานเป็นอัตตาไม่ใช่เรื่องที่จะทำได้ง่ายๆ ดังจะเห็นได้จากหลักฐานเกี่ยวกับนักวิชาการทางพระพุทธศาสนาจำนวนไม่น้อยที่มีทัศนะคล้ายกันนี้และพยายามจะชี้ว่าพระพุทธศาสนายอมรับความมีอยู่ของอัตตาในลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่ง^{๘๕} แต่ไม่ว่าการยืนยันความมี

^{๘๔} หากดูข้อความนี้ใน **Mahatanhasankhaya Sutta** ซึ่งเป็นภาษาอังกฤษ แปลโดย แพทริก เคียร์เน (Patrick Kearney) เราจะพบความเป็นหนึ่งเดียวกันของวิญญานในความเข้าใจของพระศาสดาได้ชัดเจน โดยเฉพาะข้อความว่า “it is this same consciousness that runs and wanders ,not another.” ; Patrick Kearney, **Mahatanhasankhaya Sutta**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : http://www.google.co.th/interstitial?url=http://www.buddhistelibrary.org/en/albums/asst/ebook/03_mahatanhasankhaya.pdf [๒๐ ตุลาคม ๒๕๕๗]

^{๘๕} Peter Harvey. *The Selfless Mind: Personality, Consciousness and Nirvana in Early Buddhism* (Surrey: Curzon Press,1995), P.17-20.

อยู่ของอตัตาจะตั้งอยู่บนฐานของเหตุผลใดก็ตาม หากอตัตานี้มีลักษณะที่เข้ากันได้กับวิญญานในลักษณะเหล่านี้ก็ถือว่าเป็นความเข้าใจผิดเชิงสัสตทิกฏฐิ^{๘๖} ซึ่งพระพุทธานุศาสนปฏิเสธ

๔.๒.๑.๕.๒ พระพุทเจ้าปฏิเสธวิญญานที่เป็นอตัตา

แต่อย่างไรก็ตาม ข้อความในมหาตณหาสังขยสูตรบอกเราว่า แม้พระพุทธานุศาสนจะมีคำสอนเรื่องกรรมและสังสารวัฏ แต่คำสอนดังกล่าวก็ไม่ได้วางอยู่บนฐานแนวคิดเรื่องวิญญานเป็นอตัตาเพียงแต่ตามคำสอนในลัทธิพราหมณ์-ฮินดูนั้น ดังจะเห็นได้จากการที่พระพุทธานุศาสนมีหลักอนัตตาเป็นศูนย์กลางของระบบคำสอนทั้งหมด แนวคิดเรื่องวิญญานอมตะที่เวียนว่ายในสังสารวัฏจึงถูกปฏิเสธอย่างสิ้นเชิงด้วยหลักอนัตตา ด้วยหลักอนัตตานี้ทำให้คำสอนเรื่องกรรมและเรื่องสังสารวัฏในพระพุทธานุศาสนาแตกต่างจากคำสอนเรื่องเดียวกันนี้ในลัทธิพราหมณ์-ฮินดู และจุดต่างของคำสอนเรื่องดังกล่าวจึงอยู่ที่แก่นแห่งคำสอนที่ต่างกัน กล่าวคือ ขณะที่หลักอนัตตาเป็นฐานรองรับแนวคิดเรื่องกรรมและสังสารวัฏของพระพุทธานุศาสนา ส่วนแนวคิดเรื่องกรรมและสังสารวัฏของลัทธิพราหมณ์-ฮินดูวางอยู่บนคำสอนเรื่องอตัตาซึ่งจะได้พิจารณาคำสอนเหล่านี้ในรายละเอียดต่อไป

จากข้อความในพระสูตร เราจะพบว่า พระพุทเจ้าไม่ได้ปฏิเสธว่าวิญญานไม่มี ทรงปฏิเสธวิญญานเชิงอภิปราย แต่ทรงยอมรับวิญญานที่เกิดโดยอาศัยปัจจัย หมายความว่า พระพุทธานุศาสนาไม่ได้ปฏิเสธความมีอยู่ของวิญญาน แต่วิญญานในทัศนะของพระพุทธานุศาสนาอาศัยเหตุปัจจัยในการมีอยู่ นั่นหมายความว่า เมื่อเราพูดถึงวิญญานในพระพุทธานุศาสนา เรากำลังหมายถึงวิญญานที่เกิดจากเหตุปัจจัย ไม่ใช่วิญญานที่มีอยู่ได้ด้วยตัวเองโดยไม่มีเหตุปัจจัย ในทัศนะของพระพุทธานุศาสนา ไม่มีวิญญานชนิดนั้น การมองว่ามีวิญญานเป็นอตัตาทำหน้าที่รับรู้อารมณ์และเป็นผู้รับผลแห่งกรรมทั้งหลายนั้นพระพุทธานุศาสนาจึงไม่เห็นด้วย ในพระสูตรบางแห่ง เช่น มหาตณหาสังขยสูตร เราจึงได้เห็นข้อความที่พระพุทเจ้าได้ดำนิความเห็นเรื่องวิญญานในแบบสัสตทิกฏฐิอย่างรุนแรงว่า

โมฆบุรุษ เธอรู้ธรรมอย่างนี้ที่เราแสดงแล้วแก่ใครเล่า วิญญานอาศัยปัจจัยจึงเกิดขึ้น เรากล่าวไว้แล้วโดยปริยายเป็นนัยว่า ‘ปราศจากปัจจัย ก็ไม่มีความเกิดขึ้นแห่งวิญญาน’ ก็เมื่อเป็นดังนี้ เธอชื่อว่ากล่าวตู่เรา ขุดตนเองและจะประสบสิ่งที่มีไข้บุญเป็นอันมาก เพราะทักขิที่ตนถือผิดโมฆบุรุษ ความเห็นของเธอนั้นจักเป็นไปเพื่อสิ่งมิใช่ประโยชน์ เพื่อความทุกข์ตลอดกาลนาน”^{๘๗}

^{๘๖} ความเห็นว่าเที่ยง คือเห็นว่า อตัตาและโลกเป็นสิ่งที่เที่ยงแท้ ยั่งยืน คงอยู่ตลอดไป เช่น เห็นว่าคนและสัตว์ตายไปแล้ว ร่างกายเท่านั้นทรุดโทรม ส่วนเจตภูตหรือมนัสเป็นธรรมชาติที่ไม่สูญ ย่อมถือปฏิสนธิในกำเนิดอื่นสืบไปเป็นมิถิชาทิกฏฐิอย่างหนึ่ง ตรงข้ามกับอุจเฉททิกฏฐิ ; พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๘ (กรุงเทพมหานคร:โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๓๓๑.

^{๘๗} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๙๘/๔๒๙.

ในทัศนะของผู้วิจัย ข้อความพุทธพจน์นี้นอกจากจะแสดงการปฏิเสธวิญญานที่เป็นอัตตา และชี้ให้เห็นวิญญานในทัศนะของพระพุทธศาสนาไปด้วยพร้อมกันแล้ว ยังได้ชี้ให้เห็นผลเสียที่เกิดจากความเชื่อเรื่องความมีอยู่ของวิญญานที่เป็นอัตตาด้วย ฐานคิดเรื่องความเกิดขึ้นของวิญญาน เพราะอาศัยปัจจัยนี้ถือได้ว่าเป็นจุดต่างที่สำคัญยิ่งระหว่างวิญญานในพระพุทธศาสนากับวิญญานในลัทธิที่มีความเชื่อเชิงสัสตทิกฺกุชิ เราได้ทราบข้อความที่พระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธวิญญานอมตะในฐานะเป็นผู้พูด เป็นผู้รู้สึกต่ออารมณ์ และเป็นผู้รับผลแห่งกรรมทั้งหลายในแนวคิดของลัทธิสัสตทิกฺกุชิแล้ว ผู้วิจัยจะได้ศึกษาวิเคราะห์วิญญานตามทัศนะของพระพุทธศาสนาต่อไป

๔.๒.๑.๕.๓ วิญญานในทัศนะของพระพุทธศาสนา

หากกล่าวโดยความหมาย วิญญานในพระพุทธศาสนา หมายถึง การรับรู้ (อารมณ์) ที่ผ่านเข้ามาทางอายตนะทั้ง ๖ มี จักขุ เป็นต้น พระพุทธเจ้าตรัสเน้นย้ำว่า วิญญาน หรือ การรับรู้ อารมณ์ไม่ใช่อัตตา แต่อันตตา ซึ่งเกิดได้และดับได้ตามเหตุปัจจัย พระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธความเป็นอัตตาและความคงเดิมเที่ยงแท้ของวิญญาน การปฏิเสธความเป็นอัตตาของวิญญาน หมายถึง การที่พระพุทธศาสนาไม่เห็นด้วยกับความมีอยู่ของวิญญานที่เป็นอัตตาซึ่งดำรงอยู่ได้ด้วยตัวเองโดยไม่ต้องอาศัยเหตุปัจจัยนั่นเอง วิญญานที่เป็นอัตตา ไม่มีการเกิดและการดับ เป็นสภาพคงเดิม อาศัยร่างกาย แต่ไม่ผันแปรไปตามร่างกายที่เปลี่ยนแปลง แสดงตนในฐานะเป็นผู้พูด ผู้รับรู้อารมณ์และผู้รับผลของการกระทำโดยการเวียนว่ายในภพชาติต่างๆ ทำให้เราในปัจจุบันเป็นคนเดียวกันกับเราในอดีต หากวิญญานไม่ใช่อัตตา เราในอดีตกับเราในปัจจุบันต้องไม่ใช่คนเดียวกัน และการกระทำที่ดีและไม่ดีย่อมไม่มีใครเป็นเจ้าของ การที่เราในปัจจุบันต้องรับผลการกระทำที่เราในอดีตทำไว้อย่อมไม่สมเหตุสมผล แต่เพราะวิญญานเป็นอัตตา เราจึงปฏิเสธการรับผลของกรรมที่เราเคยทำไว้ในอดีตไม่ได้ ในพระสูตร แม้พระพุทธศาสนาจะปฏิเสธวิญญานที่เป็นอัตตา แต่ก็ยอมรับเรื่องกรรมและสังสารวัฏ เราจะสังเกตเห็นว่า ในการปฏิเสธวิญญานที่เป็นอัตตา พระพุทธเจ้าได้ชี้ว่า “วิญญานที่เว้นจากปัจจัยไม่มี” ข้อความนี้แสดงนัยว่า พุทธศาสนายอมรับความมีอยู่ของวิญญาน แต่วิญญานนั้นเป็นอนัตตา เพราะความมีอยู่ของวิญญานนั้นตั้งอยู่บนฐานของปัจจัย เมื่อปัจจัยมีอยู่ วิญญานจึงมี เมื่อปัจจัยไม่มี วิญญานก็ไม่มีได้เช่นกัน ดังนั้น เราจึงกล่าวได้ว่า คำสอนเรื่องกรรมและสังสารวัฏในพระพุทธศาสนา ไม่ได้ขัดแย้งกับคำสอนเรื่องวิญญานที่อาศัยเหตุปัจจัย แต่ความเข้าใจแนวคิดเรื่องกรรมและสังสารวัฏ ต้องทำผ่านคำสอนเรื่องวิญญานที่เป็นอนัตตานี้เท่านั้นจึงจะคล้อยกับคำสอนในพระพุทธศาสนา

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า วิญญานในทัศนะของพระพุทธศาสนา หมายถึง การรับรู้อารมณ์ วิญญานตามที่ปรากฏจากการสังเกตของเรานั้นมีความเปลี่ยนแปลง ไม่ได้ดำรงอยู่อย่างเที่ยงแท้ตลอดเวลา ซึ่งพระพุทธศาสนาชี้ว่า ภาวะความเกิดขึ้นและเปลี่ยนแปลงไปของวิญญานนี้เป็นไปตามปัจจัย วิญญานในพระพุทธศาสนาจึงไม่ใช่อะไรบางอย่างซึ่งมีบุรณภาพและดำรงอยู่โดยปราศจากเงื่อนไข ในการรับรู้แต่ละครั้งก็ไม่มีอะไรที่แฝงอยู่หลังฉากเป็นเจ้าของการรับรู้ ปรากฏการณ์ทางจิตที่

เกิดขึ้นเป็นไปตามโอกาสและเงื่อนไข ไม่มีวิญญานดวงเดียวและดวงเดิมซึ่งเล่นไปตามขณะต่างๆของเวลากระทำการกิจกรรมทางจิตอย่างนี้ อย่างนั้นไปเรื่อยๆ นักวิชาการบางท่านอธิบายพุทธพจน์นี้ว่า วิญญานมิใช่ตัวตนซึ่งปรากฏตัวคงเดิมอยู่ทุกขณะที่จิตรับรู้โลกภายนอก แต่วิญญานเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นเพราะมีปัจจัยมาประชุมกัน และดับลงเพราะปัจจัยแยกตัวกัน เกิดแล้วดับ แล้วเกิดใหม่อีกดับอีก แล้วแต่เงื่อนไขที่มีอยู่^{๘๘}

ตามข้อความในมหาตัตถสัทธยสูตร วิญญานตามคำสอนของพระพุทธศาสนาที่มีศูนย์กลางอยู่ที่เรื่องอนัตตามีลักษณะดังนี้

๑) วิญญานเป็นปฏิจสมุปปันนธรรม วิญญานในพระพุทธศาสนาไม่ใช่ตัวตนที่ยืนโรงอยู่ตลอดเวลา พุทธพจน์ที่ตรัสว่า “..วิญญานอาศัยปัจจัยจึงเกิดขึ้น ..ปราศจากปัจจัย ก็ไม่มีความเกิดขึ้นแห่งวิญญาน” เป็นการปฏิเสธความคงเดิมตายตัวของวิญญาน แต่การยอมรับว่า วิญญานมีอยู่ได้เพราะอาศัยปัจจัยนั้นตั้งอยู่บนฐานของคำสอนเรื่องปฏิจสมุปบาท ตามคำสอนนี้ มีกระบวนการธรรมอาศัยกันเกิดขึ้น ๑๒ อาการ แต่ละอาการเรียกว่า “ปฏิจสมุปปันนธรรม” โดยความหมายก็คือ การที่อาการแต่ละอย่างเกิดขึ้นได้เพราะอาศัยปัจจัย และเมื่อปัจจัยนั้นๆดับไป อาการนั้นๆก็ดับไป วิญญานซึ่งเป็นหนึ่งใน ๑๒ อาการนั้นจึงเป็นปฏิจสมุปปันนธรรม

๒) วิญญานเกิดจากปัจจัย ข้อความในพระสูตรนี้ระบุชัดเจนว่า วิญญานเกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัย วิญญานในพระพุทธศาสนาจึงไม่ได้หมายถึงอัตตา แต่หมายถึงการรับรู้ที่เกิดขึ้นเมื่ออายตนะภายนอก คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และความนึกคิดที่มากระทบอายตนะภายในทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ วิญญานจึงมิได้มีอยู่เป็นตัวตนที่จีรังยั่งยืน แต่เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นในขณะใดขณะหนึ่งเมื่ออารมณ์มากระทบอายตนะ และเมื่อเกิดขึ้นแล้วก็ดับไปตามแต่เหตุปัจจัย

คำว่า “ปัจจัย” เป็นคำแปลทับศัพท์จากคำศัพท์ในภาษาบาลีว่า “ปัจจโย” แปลความตามรูปศัพท์ได้ว่า เครื่องอาศัย, เหตุ, เหตุที่ให้ผลเป็นไป, เครื่องหนุนให้เกิด^{๘๙} ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ท่านพระพุทธโฆษาจารย์วิเคราะห์ศัพท์นี้ไว้ว่า ที่ชื่อว่า ปัจจัย เพราะเป็นธรรมเป็นที่อาศัยเป็นไปแห่งธรรม (ที่เป็นผล) หมายความว่า เป็นธรรมที่ธรรม (อื่น) ไม่ปฏิเสธเป็นไป ท่านอธิบายเพิ่มเติมว่า ที่ชื่อว่า ปัจจัย ได้แก่ ธรรมเป็นที่อาศัยของธรรมที่เป็นผล คือ ธรรมที่เป็นผลนั้นไม่ปฏิเสธ(ธรรมที่เป็นเหตุ) (ในการ)ตั้งอยู่ก็ดี เกิดขึ้นก็ดี แต่ (เมื่อว่า) โดยลักษณะ ปัจจัยมีความอุดหนุนเป็นลักษณะ ด้วยว่า ธรรมที่เป็นปัจจัยนั้นเป็นสภาพอุดหนุนเพื่อความตั้งอยู่หรือเพื่อความเกิดขึ้นแห่งธรรม(ที่เป็นผล)^{๙๐}

^{๘๘} วิทย์ วิศทเวทย์, **ปรัชญาธรรมศร:พุทธปรัชญา** (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๑๑๐.

^{๘๙} พระธรรมปิฎก(ป.อ.ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๘ (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๖๑.

^{๙๐} วิสุทธิ(บาลี) ๓/๑๒๘.

ในมหานิทานสูตร พระพุทธเจ้าเมื่อจำแนกปัจจัยของปฏิจจสมุปบาทแต่ละข้อ ทรงอธิบายโดยใช้ศัพท์อื่นเพิ่มเข้ามา ๓ ศัพท์คือ เหตุ นิทาน สมุทัย ซึ่งขึ้นยวว่า ทั้ง ๓ ศัพท์นี้เป็นไวยากรณ์ของคำว่า “ปัจจัย” เช่น อวิชชาเป็นเหตุ (สาเหตุโดยตรง) เป็นนิทาน (สิ่งที่ เป็นต้นเหตุ) เป็นสมุทัย (เหตุเกิดขึ้น) เป็นปัจจัย (เครื่องหนุนให้เกิด) ของสังขาร^{๙๑} สิ่งที่น่าสังเกตก็คือ ในข้อวิญญาน พระพุทธองค์ตรัสว่า นามรูปเป็นปัจจัยแห่งวิญญาน และวิญญานก็เป็นปัจจัยของนามและรูป วิญญานกับนามรูปจึงเป็นปัจจัยของกันและกัน^{๙๒} แต่ในมหาตัตถสัจจสูตรนี้ พระพุทธเจ้าตรัสว่า เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญานจึงมี^{๙๓} ตามหลักปฏิจจสมุปบาท ในพระสูตรเดียวกันนี้ พระพุทธองค์ตรัสอธิบายการเกิดขึ้นแห่งวิญญานอีกว่า วิญญานนี้มีสังขารเป็นต้นเหตุ มีสังขารเป็นเหตุเกิด มีสังขารเป็นที่เกิด มีสังขารเป็นแดนเกิด^{๙๔} ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ท่านได้ต้นเค้าของการใช้ศัพท์ไวยากรณ์ของปัจจัยในพระสูตร จึงกล่าวประมวลไว้ว่า คำว่า “ปัจจัย เหตุ การณ นิทาน สัมภว ปภว” เป็นต้น โดยความก็อันเดียวกันต่างกันแต่โดยพยัญชนะ^{๙๕} ดังนั้น เมื่อกล่าวถึงวิญญานในพระพุทธศาสนา เราจึงกล่าวได้ว่า หมายถึง วิญญานที่อาศัยปัจจัยในการเกิดขึ้นและดับได้ เมื่อไม่มีปัจจัย

๓) วิญญาน ๖ เราจะเห็นว่า ข้อที่ผ่านมาเป็นการอธิบายปัจจัยแห่งวิญญานตามนัยแห่งปฏิจจสมุปบาท แต่ในมหาตัตถสัจจสูตรนี้ พระพุทธเจ้าได้ตรัสจำแนกวิญญานออกเป็น ๖ อย่างตามอายตนะทั้ง ๖ และการเกิดขึ้นแห่งวิญญานทั้ง ๖ มีได้เพราะอาศัยปัจจัย หมายความว่า การเกิดแห่งวิญญานทั้ง ๖ มีส่วนที่เป็นอารมณ์ เช่น รูป เข้ามาเกี่ยวข้องด้วย ในทัศนะของผู้วิจัย ข้อความพุทธพจน์ที่ตรัสแสดงปัจจัยของวิญญานทั้ง ๖ นี้ถือว่าเป็นเนื้อหาสำคัญซึ่งเป็นฐานของคำสอนอื่นๆ ในมหาตัตถสัจจสูตร ดังนั้น ผู้วิจัยจึงจะยกข้อความพุทธพจน์ที่แสดงเนื้อหาของปัจจัยแห่งวิญญานทั้งหมดมาเสนอไว้ในที่นี้ ดังนี้

ยถาภูตเว ปกขเว ปัจจยํ ปฏิจจ อูปปชติ วิญญานํ เตน เตเนว สงขยํ คจจติ จกขุณจ ปฏิจจ รูปे จ อูปปชติ วิญญานํ จกขุวิญญานนเตว ว สงขยํ คจจติ โสตถจ ปฏิจจ สทเท จ อูปปชติ วิญญานํ โสตถวิญญานนเตว ว สงขยํ คจจติ ฆานณจ ปฏิจจ คนธะ จ อูปปชติ วิญญานํ ฆานวิญญานนเตวสงขยํ คจจติ ชิวหณจ ปฏิจจ รเส จ อูปปชติ วิญญานํ ชิวหาวิญญานนเตว สงขยํ คจจติ กายณจ ปฏิจจ โภฏฐเพ จ อูปปชติ วิญญานํ กายวิญญานนเตว

^{๙๑} พระไตรปิฎก ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยที่ ๓ ศัพท์นี้ว่า เหตุ ต้นเหตุ เหตุเกิด ตามลำดับ ดูในมหานิทานสูตร ; ที.ม. (ไทย) ๑๐/๙๕-๑๓๐/๕๗-๗๖.

^{๙๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๑๕-๑๑๖/๖๕-๖๖.

^{๙๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๒/๔๓๕.

^{๙๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๒/๔๓๕ ; “วิญญานํ สงขารนิทานํ สงขารสมุทยํ สงขารชาติกํ สงขารปภวํ”.

^{๙๕} วิสุทธิ. (บาลี) ๓/๑๒๘.

สงขย คจจติ มนญจ ปฏิจจ ฌมเม จ อุปปชชติ วิญญานํ มโนวิญญานนเตว สงขย คจจติ ฯ
 เสยยถาปี ภิกขเว ยถญญเทว ปฏิจจ อคคิ ชลติ เตน เตเนว สงขย คจจติ กฏฐญจ ปฏิจจ อคคิ
 ชลติ กฏฐคคิเตว สงขย คจจติ สกถิกญจ ปฏิจจ อคคิ ชลติ สกถิกคคิเตว สงขย คจจติ
 ตินญจ ปฏิจจ อคคิ ชลติ ตินคคิเตว สงขย คจจติ โคมยญจ ปฏิจจ อคคิ ชลติ โคมยคคิเตว
 สงขย คจจติ ฤสญจ ปฏิจจ อคคิ ชลติ ฤสคคิเตว สงขย คจจติ สงการญจ ปฏิจจ อคคิ ชลติ สง
 การคคิเตว สงขย คจจติ เอวเมว โข ภิกขเว ยถญญเทว ปจจยํ ปฏิจจ อุปปชชติ วิญญานํ เตน
 เตเนว สงขย คจจติ จกขญจ ปฏิจจ รูปะ จ อุปปชชติ วิญญานํ จกขวิญญานนเตว สงขย คจจ
 ติ โสตญจ ปฏิจจ สทเท จ อุปปชชติ วิญญานํ โสตวิญญานนเตว สงขย คจจติ ฆานญจ ปฏิจจ
 คนธะ จ อุปปชชติ วิญญานํ ฆานวิญญานนเตว สงขย คจจติ ชิวหญจ ปฏิจจ รเส จ อุปปชชติ
 วิญญานํ ชิวหาวิญญานนเตว สงขย คจจติ กายญจ ปฏิจจ โฆฏฐัพพะ จ อุปปชชติ วิญญานํ
 กายวิญญานนเตว สงขย คจจติ มนญจ ปฏิจจ ฌมเม จ อุปปชชติ วิญญานํ มโนวิญญานน
 เตว สงขย คจจติ ฯ^{๙๖}

พระบาลีนี้ แปลความว่า

ภิกษุทั้งหลาย วิญญานที่เกิดขึ้น เพราะอาศัยปัจจัยใดๆ ก็นับว่า ‘วิญญาน’ ตามปัจจัย
 นั้นๆ วิญญานที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยจักขุและรูปารมณ์ก็นับว่า ‘จักขุวิญญาน’ วิญญานที่เกิดขึ้น
 เพราะอาศัยโสตะและ สัททารมณ์ก็นับว่า ‘โสตวิญญาน’ วิญญานที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยฆานะ
 และคันธารมณ์ก็นับว่า ‘ฆานวิญญาน’ วิญญานที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยชีวหาและรสารมณ์ก็นับว่า
 ‘ชีวหาวิญญาน’ วิญญานที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยกายและโฆฏฐัพพารมณ์ก็นับว่า ‘กายวิญญาน’
 วิญญานที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยมโนและธรรมารมณ์ก็นับว่า ‘มโนวิญญาน’

ภิกษุทั้งหลาย ไฟที่ติดขึ้นเพราะอาศัยเชื้อใดๆ ก็นับว่า ‘ไฟ’ ตามเชื้อนั้นๆ ไฟที่ติดขึ้นเพราะ
 อาศัยไม้ก็นับว่า ‘ไฟไม้’ ไฟที่ติดขึ้นเพราะอาศัยปากก็นับว่า ‘ไฟปาก’ ไฟที่ติดขึ้นเพราะอาศัยหญ้า
 ก็นับว่า ‘ไฟหญ้า’ ไฟที่ติดขึ้นเพราะอาศัยมูลโค ก็นับว่า ‘ไฟมูลโค’ ไฟที่ติดขึ้นเพราะอาศัย
 แกลบก็นับว่า ‘ไฟแกลบ’ ไฟที่ติดขึ้น เพราะอาศัยหยากเยื่อก็นับว่า ‘ไฟหยากเยื่อ’ แม้ฉันท
 วิญญานก็ฉันทนั้นเหมือนกัน เกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัยใดๆ ก็นับว่า ‘วิญญาน’ ตามปัจจัยนั้นๆ
 วิญญานที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยจักขุและรูปารมณ์ก็นับว่า ‘จักขุวิญญาน’ วิญญานที่เกิดขึ้น
 เพราะอาศัย โสตะและสัททารมณ์ก็นับว่า ‘โสตวิญญาน’ วิญญานที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยฆานะ
 และคันธารมณ์ก็นับว่า ‘ฆานวิญญาน’ วิญญานที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยชีวหาและรสารมณ์ก็
 นับว่า ‘ชีวหาวิญญาน’ วิญญานที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยกายและโฆฏฐัพพารมณ์ก็นับว่า ‘กาย
 วิญญาน’ วิญญานที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยมโนและธรรมารมณ์ก็นับว่า ‘มโนวิญญาน’^{๙๗}

^{๙๖} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๔๔๔/๔๗๔-๔๗๕.

^{๙๗} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๐/๔๓๑.

จากพุทธพจน์นี้ทำให้เห็นทศนะเกี่ยวกับวิญญาณของพระพุทธศาสนาได้อย่างชัดเจนว่า ในพระพุทธศาสนา วิญญาณคือ การรับรู้ เป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นเมื่อมีเงื่อนไขครบพร้อม หากเงื่อนไขไม่พร้อมวิญญาณก็เกิดไม่ได้ สมภาร พรหมทา ได้การอธิบายความหมายของจิตในทศนะของพระพุทธศาสนาไว้อย่างน่าสนใจว่า จิตหรือวิญญาณไม่ใช่ผู้รับรู้ (the perceiver) แต่หมายถึง การรับรู้ (perception) เมื่อตากระทบรูปก็เกิดจักขุวิญญาณ หรือการรับรู้ทางตา จักขุวิญญาณในที่นี้ก็คือ จิต แต่จะเห็นว่า จิตไม่ใช่ผู้เห็น แต่เป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นจากเหตุปัจจัยซึ่งก็คือ ตากระทบกับรูปนั่นเอง^{๙๘} ภายในกระบวนการรับรู้นี้ ไม่มีวิญญาณหรืออัตตาที่เป็นตัวทำการ (agent) ในการรับอารมณ์ทั้งหลาย โดยเฉพาะเมื่อพิจารณาลักษณะสำคัญของสิ่งที่เป็นอัตตาหรือเป็นตัวตนซึ่งได้แก่ ภาวะที่เป็นตัวของตัวเอง หรือภาวะของสิ่งสัมบูรณ์ (the absolute) ถ้าสิ่งใดมีคุณสมบัติของความ เป็นอัตตาจริง สิ่งนั้นต้องดำรงอยู่ได้ด้วยเอง และสามารถทำกิจกรรมซึ่งเป็นกิจเฉพาะตัวของตนได้ด้วย เช่น สามารถรับรู้ได้ รู้สึกได้ด้วยตัวเอง โดยไม่ต้องรับรู้ผ่านช่องทางหรืออายตนะทั้งหก แต่ในความเป็นจริง การรับรู้เกิดขึ้นไม่ได้หากไม่อาศัยช่องทางทั้งหก ถ้าการรับรู้เกิดขึ้นโดยลำพังตนเองไม่ได้หาก ไม่อาศัยสิ่งอื่น คือ ตา เป็นต้น การกล่าวว่า วิญญาณหรือการรับรู้เป็นกิจกรรมของอัตตาก็ไร้ความหมาย^{๙๙} ดังนั้น ในทศนะของพระพุทธศาสนา วิญญาณหรืออัตตาที่อยู่ได้ด้วยตัวเองจึงไม่มีอยู่จริง หากแต่วิญญาณเป็นปรากฏการณ์ที่จะเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อมีเงื่อนไขครบพร้อม หากจำแนก วิญญาณและปัจจัยแห่งการเกิดของวิญญาณตามพุทธพจน์นี้ ก็สามารถจำแนกได้ ๖ อย่างตามอายตนะทั้งหก ดังนี้

๑) ปัจจัยแห่งจักขุวิญญาณ ในการเห็นรูป พระพุทธเจ้าตรัสว่า “วิญญาณที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัยใดๆ ก็นับว่า ‘วิญญาณ’ตามปัจจัยนั้นๆ วิญญาณที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยจักขุและรูปารมณ์ก็นับว่า ‘จักขุวิญญาณ’ (“จักขุณจ ปฏิจจ รูป จ อุปปชติ วิญาณํ จักขุวิญญาณนเตว สงขยํ คจฺจติ”)^{๑๐๐} พุทธพจน์นี้ชี้ว่า วิญญาณเกิดขึ้นเพราะอาศัยตา (กระทบ) กับรูป การรับรู้ทางตาที่เกิดขึ้นโดยอาศัยตากับรูปกระทบกันนี้ เรียกว่า “จักขุวิญญาณ” อรรถกถากล่าวอธิบายเพิ่มเติมว่า ในการรับรู้อารมณ์ทางจักขุ ไม่ใช่จักขุและรูปเท่านั้นเป็นปัจจัยแห่งจักขุวิญญาณ หากกล่าวให้ละเอียด ยังมีปัจจัยอื่นๆร่วมด้วย กล่าวคือ จักขุประสาท รูป อาโลกะ (แสงสว่าง) และมนสิการ (ความใส่ใจ) ในทวารนั้น เมื่อปัจจัยเหล่านี้พร้อม จักขุวิญญาณ ย่อมเกิดขึ้น^{๑๐๑} จะเห็นว่า สิ่งที่เป็นปัจจัยแห่งการเกิดขึ้นของจักขุวิญญาณ หรือการมองเห็นรูป ก็คือ จักขุประสาท รูป อาโลกะและมนสิการ เพราะ

^{๙๘} สมภาร พรหมทา, **พุทธปรัชญาในอิทธิธรรมปิฎก** (กรุงเทพมหานคร : มปท, ๒๕๔๓), หน้า ๒๓๓.

^{๙๙} วิทย์ วิศทเวทย์, **ปรัชญาทรรศน์ : พุทธปรัชญา** (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๑๑๐.

^{๑๐๐} ม.ญ. (บาลี) ๑๒/๔๔๔/๔๗๔-๔๗๕.

^{๑๐๑} ม.ญ.อ. (ไทย) ๑๙/ ๑/๓/๑๙๖.

อาศัยปัจจัยเหล่านี้ จักขุวิญญาณหรือการมองเห็นรูปจึงเกิดขึ้นได้ หากไม่มีปัจจัย จักขุวิญญาณหรือการมองเห็นรูปก็เกิดขึ้นไม่ได้ นั่นหมายความว่า หากมีจักขุประสาทและรูป แต่ไม่มีอาโลกะ (แสงสว่าง) วิญญาณก็เกิดขึ้นไม่ได้ หรือหากมีจักขุประสาท รูป อาโลกะ แต่ไม่มีมนสิการ (ความใส่ใจ) วิญญาณก็เกิดขึ้นไม่ได้เช่นกัน ซึ่งสอดคล้องกับคำอธิบายของพระสารีบุตรที่ว่า

หากจักขุที่เป็นอายตนะภายในไม่แตกทำลาย รูปที่เป็นอายตนะภายนอกไม่มาสู่คลองจักขุ ทั้งความใส่ใจอันเกิดจากจักขุและรูปนั้น (ตฺชฺโช สมณนาหาโร)^{๑๒} ก็ไม่มี วิญญาณส่วนที่เกิดจากจักขุและรูปนั้นก็ไม่ปรากฏ หากจักขุที่เป็นอายตนะภายในไม่แตกทำลาย รูปที่เป็นอายตนะภายนอกมาสู่คลองจักขุ แต่ความใส่ใจอันเกิดจากจักขุและรูปนั้นไม่มี วิญญาณส่วนที่เกิดจากจักขุและรูปนั้นก็ไม่ปรากฏแต่เมื่อใด จักขุที่เป็นอายตนะภายในไม่แตกทำลาย รูปที่เป็นอายตนะภายนอกมาสู่คลองจักขุ ทั้งความใส่ใจอันเกิดจากจักขุและรูปก็มี เมื่อนั้น วิญญาณส่วนที่เกิดจากจักขุและรูปนั้น ย่อมปรากฏด้วยอาการอย่างนี้^{๑๓}

๒) ปัจจัยแห่งโสตวิญญาณ ในการได้ยินเสียงตามข้อความพุทธพจน์นี้ วิญญาณเกิดขึ้นเพราะอาศัยโสตประสาท (กระทบ) กับเสียง หมายความว่า การรับรู้ทางหูหรือการได้ยินเกิดขึ้นเพราะปัจจัยคือโสตประสาทกระทบกับเสียง โสตประสาทนั้นไม่ใช่ช่องหู แต่เพราะอาศัยสิ่งนี้ เมื่อมีเสียงมากระทบ จึงเกิดการได้ยินเสียง หากไม่มีโสตประสาท แม้จะมีช่องหูและมีเสียงมากระทบ การได้ยินเสียงก็เกิดขึ้นไม่ได้ เช่น กรณีคนหูหนวกนั้น แม้เขาจะมีช่องหู แต่โสตประสาทไม่มี การได้ยินเสียงก็เกิดขึ้นไม่ได้ ในทำนองเดียวกัน กรณีคนหูไม่หนวก ถึงจะมีโสตประสาท แต่หากไม่มีเสียงเข้ามากระทบ การได้ยินเสียงก็เกิดขึ้นไม่ได้ จะเห็นว่า การขาดหายไปของปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่งย่อมไม่พอที่จะทำให้สำเร็จการได้ยินได้ แต่เพราะอาศัยปัจจัยที่พร้อมครบถ้วน การรับรู้ทางเสียงจึงเกิดขึ้นได้ การรับรู้ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยโสตประสาทกับเสียงกระทบกันนี้ เรียกว่า “โสตวิญญาณ”

๓) ปัจจัยแห่งขานวิญญาณ ในการรับรู้กลิ่น วิญญาณเกิดขึ้นเพราะอาศัยขานประสาท (กระทบ) กับกลิ่น หมายความว่า การรู้กลิ่นเกิดจากปัจจัยคือขานประสาทกระทบกับกลิ่น ขานประสาทนั้นไม่ใช่จมูก แต่เพราะมีกลิ่นมากระทบกับสิ่งนี้ การรู้กลิ่นจึงเกิดขึ้น กรณีคนสูญเสียการรับรู้กลิ่นนั้นอาจไม่ใช่เพราะเขาไม่มีจมูก แต่เพราะการไม่มีขานประสาท แม้จะมีกลิ่นมากระทบจมูก การรู้กลิ่นก็เกิดขึ้นไม่ได้ ในทำนองเดียวกัน หากมีแต่ขานประสาท แต่ไม่มีกลิ่นเข้ามากระทบ การรู้กลิ่นก็เกิดขึ้นไม่ได้ การที่คนเรารู้กลิ่นได้เพราะมีปัจจัยคือขานประสาทกระทบกับกลิ่นนั่นเอง การรับรู้ทางจมูกที่เกิดขึ้นโดยอาศัยขานประสาทกับกลิ่นกระทบกันนี้ เรียกว่า “ขานวิญญาณ”

๔) ปัจจัยแห่งชีวหาวิญญาณ ในการรู้รส วิญญาณเกิดขึ้นเพราะอาศัยลิ้นชีวหาประสาท (กระทบ) กับรส หมายความว่า การรู้รสเกิดขึ้นได้เพราะอาศัยชีวหาประสาทกระทบกับรส ชิวหา

^{๑๒} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๓๔๖/๓๕๖-๓๕๗.

^{๑๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๖/๓๓๙.

ประสาทนั้นไม่ใช่เส้นแต่เนื่องอยู่กับเส้น เราจะเห็นว่า คนสูญเสียการรู้สึคนั้น แม้เขาจะมีเส้น แต่การที่เขาไม่มีชีวหาประสาททำให้การรู้สึกรู้ของเราไม่อาจเกิดขึ้นได้ ในทำนองเดียวกัน แม้คนเราจะมีชีวหาประสาทปกติ แต่ไม่มีรสมารกระทบ การรู้สึกรู้ก็เกิดขึ้นไม่ได้เช่นกัน การที่คนเรารับรู้สึกรู้ได้นั้นหมายถึง การได้ปัจจัยที่พร้อมพร้อมคือชีวหาประสาทกระทบกับรสนั่นเอง การรับรู้สึกรู้ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยชีวหาประสาทกับรสมารกระทบกันนี้ เรียกว่า “ชีวหาวิญญาณ”

๕) ปัจจัยแห่งกายวิญญาณ ในการรู้สัมผัสทางกาย วิญญาณเกิดขึ้นเพราะอาศัยกายประสาท (กระทบ) กับสิ่งที่สัมผัสจับต้องได้ หมายความว่า การรับรู้ทางกาย เช่น เย็น ร้อน อ่อน แข็ง เกิดขึ้นได้เพราะอาศัยการกระทบกันของกายประสาทกับสิ่งที่เข้ามากระทบ หากมีแต่กายประสาท แต่ไม่มีสิ่งมากระทบ หรือมีสิ่งมากระทบ แต่ไม่มีกายประสาท (เช่น กรณีคนที่แขน ขาสูญเสียความรู้สึก) การรับรู้ทางกายก็เกิดขึ้นไม่ได้ แต่เพราะอาศัยความพร้อมของกายประสาทและสิ่งมากระทบ การรับรู้ทางกายจึงเกิดขึ้นได้ การรับรู้ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยกายกับสิ่งที่มากระทบนี้ เรียกว่า “กายวิญญาณ”

๖) ปัจจัยแห่งมโนวิญญาณ ในการรับอารมณ์ทางใจตามพุทธวจนะในพระสูตรนี้ วิญญาณเกิดขึ้นเพราะมโน (กระทบ) กับธรรมารมณ์ หมายความว่า เพราะอาศัยมโนกระทบกับธรรมารมณ์ การรับรู้ทางใจจึงเกิดขึ้น หากขาดปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่ง การรับรู้ย่อมทางใจย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ การรับรู้ทางใจที่เกิดขึ้นโดยอาศัยมโนกับธรรมารมณ์กระทบกันนี้ เรียกว่า “มโนวิญญาณ”

ในการรับรู้อารมณ์ทั้ง ๖ นั้น พระอรุณกถาจารย์ได้อธิบายโดยเพิ่มรายละเอียดด้วยว่า ในการเกิดจักขุวิญญาณ อาศัยแสงสว่าง (อาโลกะ) และมนสิการเป็นปัจจัยร่วมด้วย ในการเกิดโสตวิญญาณ อาศัยปัจจัยคือช่อง (หู) และมนสิการด้วย ในการชานวิญญาณ อาศัยลมและมนสิการเป็นปัจจัยด้วย ในการเกิดชีวหาวิญญาณ อาศัยปัจจัยคือน้ำ (ลาย) และมนสิการร่วมด้วย ในการเกิดกายวิญญาณ อาศัยปฐวีธาตุ (ที่อาศัยของประสาทกาย) และมนสิการเป็นปัจจัยร่วมด้วย ในการรู้ธรรมารมณ์ อาศัยปัจจัยคือมนสิการร่วมด้วย^{๑๐๔} ในการเกิดขึ้นของวิญญาณ ๕ อย่างแรกนั้น เราจะเห็นว่า จักขุประสาทนั้นไม่ใช่ดวงตา โสตประสาท ไม่ใช่ช่องหู ชานประสาทไม่ใช่ช่องจมูก ชิวหาประสาทไม่ใช่ลิ้น และกายประสาทก็ไม่ใช่กาย แต่ทั้งหมดนั้นเป็นสิ่งที่เนื่องอยู่กับอวัยวะและร่างกายส่วนที่รับอารมณ์นั้นๆ เพราะอาศัยสิ่งเหล่านี้และอารมณ์เข้ากระทบ การรับรู้จึงเกิดขึ้นได้ ถ้าระบบประสาทตามช่องทางต่างๆ เหล่านี้ไม่มีซึ่งอาจเป็นเพราะความพิการหรือความเจ็บป่วยบางอย่างที่ส่งผลกระทบต่อการทำงานของระบบประสาทเหล่านี้ การรับรู้อารมณ์ตามช่องทางต่างๆ เหล่านี้ก็เกิดขึ้นไม่ได้ ยกตัวอย่างเช่น คนพิการทางสายตาแม้จะมีดวงตา แต่การมองเห็นก็เกิดขึ้นไม่ได้ เพราะไม่มีจักขุประสาท การที่สิ่งเหล่านี้เนื่องอยู่กับร่างกายทำให้ไม่มีปัญหาในการตรวจสอบได้ ส่วนการรับรู้ช่องทางที่ ๖ คือ มโนวิญญาณนั้นมีรายละเอียดที่น่าสนใจที่จะได้ศึกษาวิเคราะห์ต่อไป

สิ่งที่น่าสังเกตก็คือ ในพระสูตรนี้ พระพุทธเจ้าทรงเปรียบเทียบการเกิดของวิญญาณทั้ง ๖ นี้กับ

^{๑๐๔} ดูรายละเอียดใน วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๑/๑๔๖.

การเกิดขึ้นของไฟ กล่าวคือ ในการเกิดขึ้นของไฟนั้น เชื้อที่เป็นปัจจัยให้ไปเกิดคือ ไม้หรือฟืนชนิดต่างๆเป็นส่วนสำคัญ แต่ควรเข้าใจด้วยว่า นอกจากจะมีไม้ฟืนเป็นเชื้อแล้ว การเกิดขึ้นของไฟยังต้องอาศัยสิ่งอื่น เช่น ออกซิเจน เป็นปัจจัยร่วมด้วย เมื่อปัจจัยพร้อม ไฟก็เกิดขึ้น การเรียกชื่อของไฟก็ขึ้นอยู่กับว่ามีอะไรเป็นเชื้อทำให้เกิด ไฟสามารถเกิดขึ้นได้ทุกที่เมื่อได้ปัจจัยพร้อม และไฟนั้นก็สามารถดับได้ เมื่อหมดปัจจัย วัชระ งามจิตฺตเจริณฺญ อธิบายเรื่องนี้ไว้ว่า องค์ประกอบของไฟ คือ ความร้อน เชื้อเพลิงและออกซิเจนจะมารวมกันในลักษณะที่เหมาะสม ถ้าไม่มีองค์ประกอบเหล่านี้ สิ่งที่เราเรียกว่า “ไฟ” ก็ไม่มีได้ เพราะไฟไม่ใช่สิ่งหนึ่งนอกเหนือจากองค์ประกอบเหล่านี้ แต่อาศัยการประชุมกันของปัจจัยเหล่านี้ ไฟจึงปรากฏขึ้น เราอาจกล่าวได้เพียงว่า มีความเป็นไปได้ของการเกิดไฟในธรรมชาติ แต่ไม่ใช่ไฟมีอยู่ก่อนแล้วในสภาพที่มองไม่เห็น^{๑๐๕} เช่นเดียวกับวิญญาณทั้งหลายที่เกิดขึ้นได้เมื่อมีปัจจัย เว้นจากปัจจัย วิญญาณเหล่านี้ก็เกิดขึ้นไม่ได้

ดังนั้น เราจึงสามารถสรุปได้ว่า พระพุทธศาสนาไม่ได้ปฏิเสธความมีอยู่ของวิญญาณ ขณะเดียวกันก็ไม่ได้ยืนยันความมีอยู่ของวิญญาณที่เที่ยงแท้ตลอดเวลาแบบสัสสตทิฐิ แต่พระพุทธศาสนาก็ไม่ได้ปฏิเสธว่าวิญญาณไม่มีแบบอุจเฉททิฐิ

๔.๒.๑.๕.๔ วิเคราะห์วิญญาณในพระพุทธศาสนา

ในพระสูตรบางแห่ง เช่น มหาตณฺหาสังขยสูตร พระพุทธเจ้าได้ตรัสอธิบายวิญญาณในพระพุทธศาสนาเพื่อปรับความเข้าใจผิดของพระสาวก แต่เนื้อหาที่หลุดต่อการตรัสอธิบายเรื่องวิญญาณยังมีคำสอนเรื่องอื่นๆ รวมอยู่ด้วยซึ่งถือได้ว่าการเชื่อมโยงแนวคิดเรื่องวิญญาณที่พระพุทธศาสนายอมรับไปยังคำสอนเรื่องอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง ผู้วิจัยจะศึกษาวิเคราะห์คำสอนดังกล่าวบนฐานของคำสอนเรื่องวิญญาณที่เกิดจากปัจจัย ดังต่อไปนี้

๔.๒.๑.๕.๔.๑ ธรรมชาติของวิญญาณ

จากที่กล่าวมาจะพบว่า ในทัศนะของพระพุทธศาสนา วิญญาณไม่ใช่อัตตาที่คงเดิมเที่ยงแท้ตลอดกาล แต่เป็นสภาพที่เกิดขึ้นและดับได้ วิญญาณเกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัย และเมื่อไม่มีปัจจัย วิญญาณก็ดับ การที่วิญญาณมีการเกิดและการดับอยู่ตลอดเวลา นั้นไม่ได้แสดงนัยยะว่าวิญญาณมีอยู่อย่างเที่ยงแท้ แต่เพราะอาศัยปัจจัยที่ต่อเนื่องทำให้วิญญาณเกิดและดับสืบเนื่อง นักคิดบางท่านให้ทัศนะเกี่ยวกับวิญญาณที่เกิดขึ้นและดับต่อเนื่องนี้ว่า พระพุทธศาสนาปฏิเสธความคงเดิม แต่ไม่ปฏิเสธความสืบเนื่อง^{๑๐๖} การเป็นธรรมชาติที่เกิดเมื่อมีปัจจัยและดับไปเมื่อไม่มีปัจจัยนี้ถือได้ว่าเป็นจุดที่สำคัญทำให้วิญญาณในทัศนะของพระพุทธศาสนาแตกต่างธรรมชาติของสิ่งที่เป็นอัตตาในทัศนะ

^{๑๐๕} วัชระ งามจิตฺตเจริณฺญ, *พุทธศาสนาเถรวาท*, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๒), หน้า ๒๔๓.

^{๑๐๖} วิทย์ วิศทเวทย์, *ปรัชญาธรรม: พุทธปรัชญา* (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๑๗๘.

แบบสัสตทิกฺกุ และแตกต่างจากทัศนะเชิงปฏิเสธวิญญาณของลัทธิอุจเจตทิกฺกุ ในทัศนะของผู้วิจัย การวิเคราะห์คำสอนเรื่องกรรมและสังสารวัฏในพระพุทธศาสนานั้นต้องกระทำบนฐานคิดเรื่อง วิญญาณ ๖ ที่เกิดและดับตามเหตุปัจจัยนี้

๔.๒.๑.๕.๔.๒ ความสืบเนื่องของวิญญาณระหว่างภพ

การวิเคราะห์เรื่องวิญญาณ ๖ ของพระพุทธเจ้าดังที่กล่าวมาแล้วทำให้เราได้รับทราบว่า วิญญาณ ๖ ในทัศนะของพระพุทธศาสนานั้น หมายถึง การรับรู้อารมณ์ ซึ่งมีการเกิดขึ้นและดับไปโดยเกี่ยวข้องกับเงื่อนไขปัจจัย จะเห็นว่า วิญญาณลักษณะนี้สอดคล้องกับการอธิบายของพระพุทธเจ้าในพระสูตรบางแห่งว่า วิญญาณ คือ ๑) จักขุวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางตา) ๒) โสทวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางหู) ๓) ฆานวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางจมูก) ๔) ชิวหาวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางลิ้น) ๕) กายวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางกาย) ๖) มโนวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางใจ)^{๑๐๗} ซึ่งวิญญาณตามความหมายนี้ถูกมองว่า ไม่มีคุณสมบัติที่จะเวียนว่ายตายเกิดได้ แต่ประเด็นที่อาจเป็นปัญหาคือ พุทธศาสนามีคำสอนเกี่ยวกับการเวียนว่ายตายเกิดซึ่งสอดคล้องกับความเข้าใจที่ว่าวิญญาณเป็นผู้ทำหน้าที่ในการเวียนว่ายในภพต่างๆ และต้องยอมรับว่าชาวพุทธจำนวนไม่น้อยก็เชื่อวิญญาณลักษณะนี้ แต่พระพุทธศาสนาปฏิเสธวิญญาณเช่นนั้น เพราะวิญญาณในทัศนะของพระพุทธศาสนานั้น หมายถึงการรับรู้อารมณ์ที่เกิดขึ้นเมื่อมีปัจจัยจึงไม่อยู่ในลักษณะที่จะเคลื่อนออกจากร่างของคนตายไปเกิดไปภพอื่นเหมือนวิญญาณตามความเชื่อในลัทธิพราหมณ์-ฮินดู และหากพิจารณาวิญญาณ ๖ ดังที่ได้อธิบายมาในฐานะเป็นวิญญาณที่เกิดและดับได้ เพราะอาศัยปัจจัย เราอาจมองได้ว่า ในห้วงเวลาที่ชีวิตใกล้สิ้นสุดลง อายตนะภายในทั้ง ๖ มี จักขุ เป็นต้น ไม่ได้กระทบกับอายตนะภายนอกทั้ง ๖ มี รูป เป็นต้น เมื่อปัจจัยแห่งการเกิดวิญญาณไม่มี วิญญาณทั้ง ๖ มีจักขุวิญญาณ เป็นต้นจึงเกิดขึ้นไม่ได้และน่าจะดับลงพร้อมกับความตาย แต่จะเห็นว่าการมองเช่นนี้ไม่ทำให้พระพุทธศาสนาเป็นสัสตทิกฺกุ แต่ก็เสี่ยงต่อการเป็นอุจเจตทิกฺกุ แต่การที่พระพุทธศาสนามีคำสอนกรรมและการเวียนว่ายตายเกิดบ่งชี้ว่า พระพุทธศาสนามีคำอธิบายเพื่อทำความเข้าใจความสืบเนื่องระหว่างภพเก่ากับภพใหม่ตามทัศนะเรื่องวิญญาณของพระพุทธศาสนาในแบบที่ไม่เป็นสัสตทิกฺกุ

อย่างไรก็ตาม ในประเด็นปัญหาเรื่องความสืบเนื่องนี้ เราอาจอธิบายเชิงเหตุผลตามข้อมูลในคัมภีร์อรรถกถาได้ว่า การที่อายตนะทั้งหลายไม่สามารถทำหน้าที่ได้ในเวลาใกล้ตายนั้นไม่ได้หมายถึงความดับไปของวิญญาณทั้งหมด เราอาจกล่าวได้ว่า เมื่อตา หู จมูก ลิ้น กาย ไม่ได้รับอารมณ์ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส วิญญาณ ๕ คือ จักขุวิญญาณ โสทวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณก็เกิดไม่ได้ แต่เราไม่อาจกล่าวได้ว่า เมื่อตา เป็นต้นไม่ได้รับรับอารมณ์มี รูป เป็นต้น มโนวิญญาณก็เกิดไม่ได้ เพราะเราจะเห็นว่า แม้ไม่มีการกระทบกันระหว่างอายตนะภายในทั้ง ๕ กับ

^{๑๐๗} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒/๓-๘.

อายตนะภายนอกทั้ง ๕ ดังกล่าว แต่มนากับธรรมารมณ์ก็ยังสามารถทำหน้าที่ได้ทำให้มนวิญญานยังเกิดได้แม้ในเวลาใกล้ตาย

๔.๒.๑.๕.๔.๓ ทศนะต่อปัญหาเรื่องความสับสนของวิญญาน

ก) การตีความเรื่องภวังคจิต ดังได้เสนอมมาแล้วว่า ในพระสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า วิญญานอาศัยมนะ และธรรมารมณ์ทั้งหลายเกิดขึ้น ก็ถึงความนับว่า มโนวิญญาน (มโนจ ปฏิจจสมมเป จ อุปปชชติ วิญญาณํ มโนวิญญานนตฺว สงฺขยํ คจฺจติ) อรรถกถาอธิบายข้อความนี้ว่า วิญญานอาศัยภวังคจิตพร้อมทั้งอวิชชและธรรมอันเป็นไปในภุมิสาม^{๑๐๘} (เรียกว่า มโนวิญญาน)^{๑๐๙} หมายความว่า คำว่า มนะ^{๑๑๐} นั้น พระอรรถกถาจารย์อธิบายว่า ได้แก่ ภวังคจิต ผู้วิจัยเห็นว่า มนะในฐานะเป็นภวังคจิตตามคำอธิบายของพระอรรถกถาจารย์นั้นบ่งชี้ว่า มโนวิญญานไม่ใช่แค่การรับรู้อารมณ์ทางใจ แต่เป็นจิตที่มีลักษณะพิเศษที่เป็นมากกว่าการรับรู้อารมณ์ทางใจ แต่ภวังคจิตก็มีธรรมชาติเกิดและดับเช่นกัน การตีความ “มนะ” ว่าเป็นภวังคจิตซึ่งมีธรรมชาติเกิดดับนี้ถือได้ว่าเป็นแนวคิดสำคัญที่เปิดช่องให้วิญญานกับคำสอนเรื่องกรรมและสังสารวัฏได้รับการอธิบายบนฐานของคำสอนเรื่องอนัตตาในพระพุทธศาสนา

ในงานเขียนชื่อ “พุทธปรัชญาในพระอภิธรรม” สมภาร พรหมทองเห็นว่า ปัญหาเรื่องกรรมกับอนัตตาไม่สามารถแก้ไขได้ด้วยคำสอนเรื่องวิญญาน (จิต) ที่เป็นอนัตตาเพราะอาศัยเหตุปัจจัยตามที่กล่าวไว้ในพระสูตร เพราะดังที่ได้อภิปรายมาแล้วว่า ในพระสูตรนั้น ท่านพูดถึงจิตหรือวิญญานในแง่ของการรับรู้ซึ่งวิญญานในลักษณะนี้สามารถตรวจสอบได้ แต่เราจะไม่พบว่ามีการถูกเก็บบันทึกไว้อย่างใด เพราะจิตหรือวิญญานในพระสูตรไม่มีคุณสมบัติพอที่จะเป็นที่เก็บกรรมได้ นี่คือ ปัญหาในการใช้คำสอนในพระสูตรมาอธิบายกรรมกับอนัตตา สมภาร จึงเสนอว่า ปัญหานี้สามารถอธิบายได้ด้วยแนววิเคราะห์จิตในพระอภิธรรมที่แบ่งจิตออกเป็นวิจิตและภวังคจิต วิจิตนั้นสอดคล้องกับวิญญาน ๖ ตามข้อความในพระสูตร ส่วนภวังคจิตคือจิตที่มีคุณสมบัติในการเก็บบันทึกกรรมซึ่งจิตส่วนนี้เป็นส่วนที่อธิบายเพิ่มเติมเข้ามาโดยพระสาวกยุคหลัง ในทัศนะของสมภาร เราสามารถอธิบายกรรมกับอนัตตาดด้วยภวังคจิตนี้ ดังข้อความที่สมภารได้เขียนไว้ว่า

^{๑๐๘} ภวังคจิต หมายถึง จิตที่เกิดดับสลับเนื่องเป็นพื้นฐานสภาพชีวิตในระดับใดระดับหนึ่ง คือ เป็นองค์แห่งภพ ส่วนอวิชชนะ หมายถึง จิตที่เกิดขึ้นต่อจากภวังคจิตดับเพื่อรับเอาอารมณ์ใหม่ ; ศ.ดร.ระวี ภาวิไล, *อภิธรรมสำหรับคนรุ่นใหม่*, พิมพ์ครั้งที่ ๓ (กรุงเทพมหานคร: บริษัท พิมพ์สวย จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๑๕๔-๑๕๘.

^{๑๐๙} ม.ม.อ.(ไทย) ๑๙/ เล่ม ๑ ภาค ๓/๑๙๕.

^{๑๑๐} บทความเรื่อง “จิตบริสุทธิ์โดยธรรมชาติ: ทศนะของเถรวาทกับมหายาน” อธิบายว่า จิตที่คิดปรุงแต่งอยู่ภายใน เรียกว่า “มโน” (อรรถกถาจารย์เรียกว่า “ขวนะ”) ; พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, “จิตบริสุทธิ์โดยธรรมชาติ: ทศนะของเถรวาทกับมหายาน”, วารสารพุทธศาสนปีที่ ๑๔, ฉบับที่ ๓, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๐ : ๒๐.

วิญญานที่ปรากฏในคำสอนของพระพุทธเจ้าในยุคแรกนั้นอาจดูไม่มีปัญหา ถ้าไม่โยงไปหา คำสอนบางเรื่องเช่น กรรม แต่พอโยงสองเรื่องนี้เข้าด้วยกัน จะมีปัญหาเกิดขึ้นว่า หากจิตมีความหมายเพียงการรับรู้เท่านั้น กรรมที่คนกระทำไว้ถูกเก็บไว้ที่ไหน เพราะการรับรู้เกิดแล้วก็ดับ ยกตัวอย่างง่ายๆ วันนี้นายเขียวได้ทำความดีด้วยการช่วยคนแก่ข้ามถนน ตอนกลางคืน เขานอนตามปกติ ตอนเช้าก็ตื่นขึ้นมาทำงาน เราอาจกล่าวได้ว่า วิญญานของนายเขียวในวันใหม่ กับเมื่อวานนี้เป็นคนละวิญญาน ถ้ามองกรรมดีที่นายเขียวได้กระทำเมื่อวานนี้ยังอยู่หรือไม่ แน่นอนว่าพุทธศาสนาดั้งเดิมย่อมจะตอบว่ายังอยู่ แต่การอธิบายจิตคือการรับรู้เท่านั้นดูจะเป็นอุปสรรคแก่การอธิบายว่ากรรมที่นายเขียวได้กระทำเมื่อวานยังอยู่ ฝ่ายอภิธรรมคงมองเห็นความจำเป็นที่จะต้องอธิบายความหมายของจิตให้ครอบคลุมมาถึงประเด็นนี้ ท่านจึงกล่าวว่า ความหมายหนึ่งของจิตนั้นคือการเป็นสถานที่เก็บกรรม^{๑๑๑}

การอธิบายของสมภารนี้ทำให้เห็นภาพความเชื่อมโยงของภวังคจิตกับกรรมในพระพุทธศาสนาได้ชัดเจนขึ้น แต่สมภารก็ชี้ด้วยว่า ภวังคจิตนี้ไม่ใช่อัตตา จิตดวงที่ทำความกรรมในอดีตนั้น ไม่ใช่จิตดวงที่รับผลในปัจจุบัน แต่จิตดวงปัจจุบันก็สืบทอดจากจิตดวงก่อนๆ โดยการสืบทอดนี้มีภวังคจิตทำหน้าที่ให้เกิดขึ้นและเป็นไปอย่างต่อเนื่อง นี่คือ สิ่งที่สมภารมองว่า เป็นการสืบทอด “ตัวตน” แบบพระพุทธศาสนาที่เป็นอนัตตา^{๑๑๒} อย่างไรก็ตาม ในการวิเคราะห์เรื่องภวังคจิตนี้ ดูเหมือนสมภารจะกล่าวถึงเฉพาะการสืบทอดอย่างต่อเนื่องของภวังคจิตกับกรรมของชีวิตในโลกนี้เท่านั้น ไม่ได้กล่าวถึงความเชื่อมโยงสืบทอดระหว่างภวังคจิตในภพปัจจุบันกับภพหลังความตาย

ก) ปัญหาเรื่องกรรมกับอนัตตา แม้ว่าคำสอนกรรมบนฐานของคำสอนเรื่องอนัตตาจะได้รับการอธิบายในรายละเอียด แต่ความเข้าใจในเรื่องดังกล่าวก็ยังคงเป็นประเด็นที่เป็นปัญหา ในงานเขียนชื่อ “พุทธธรรม” พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต)ได้ยกกรณีภิกษุรูปหนึ่งในพระสูตรเพื่ออธิบายหลักคำสอนเรื่องกรรมกับอนัตตา ภิกษุรูปนั้นได้เกิดความสงสัยเกี่ยวกับเรื่องกรรมกับอนัตตาขึ้นว่า เมื่อชั้น ๕ เป็นอนัตตา กรรมที่อนัตตาทำให้ผลแก่มนุษย์ที่เป็นอนัตตาได้อย่างไร? พระพุทธเจ้าทรงทราบจึงตรัสอธิบายว่า ถ้าคนเรามีใจตกอยู่ในอวิชชา ถูกตัณหาครอบงำ แม้จะบวชในพระธรรมวินัยนี้ก็อาจตั้งข้อสงสัยในเรื่องกรรมกับชั้น ๕ ที่เป็นอนัตตาขึ้นได้ ความสงสัยนี้เกิดขึ้นเพราะเผลอไปยึดในชั้น ๕ อย่างใดอย่างหนึ่งว่าเป็นตัวเป็นตนที่จะต้องมารับผลแห่งกรรม แต่ความจริงชั้น ๕ ไม่ใช่ตัวตน พระอริยสาวกเห็นความจริงข้อนี้ด้วยปัญญาอันชอบ ย่อมไม่ยึดยึดในชั้น ๕^{๑๑๓}

^{๑๑๑} สมภาร พรหมทา, พุทธปรัชญาในพระอภิธรรม (กรุงเทพมหานคร : มปท, มปป), หน้า ๒๔๒-๒๔๓, และดูการอธิบายความสอดคล้องของกรรมกับอนัตตาตามการอธิบายของอภิธรรมในทัศนะของสมภาร พรหมทา ในหน้า ๒๔๔ - ๒๕๓.

^{๑๑๒} สมภาร พรหมทา, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๓.

^{๑๑๓} ม.อ. (บาลี) ๑๔/๑๒๙/๑๐๖ , ส.ช.(บาลี) ๑๗/๑๙๒/๑๒๖.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้ใช้พุทธพจน์ที่ตรัสตอบนั้นเป็นแนวในการอธิบาย ปัญหาเรื่องกรรมกับอนัตตาว่า ความสงสัยเกี่ยวกับคำสอนเรื่องกรรมกับอนัตตาเกิดจากความสับสน ของการใช้ตัวสภาวะกับสมมติ ตัวสภาวะความจริงเป็นไปตามกฎธรรมดา ตามเหตุปัจจัยของมัน ชั้น ๕ นั้นเป็นตัวสภาวะ แต่เราค้นหาผู้รับผลกระทบซึ่งไม่มีอยู่จริง แต่เป็นเพียงสมมติขึ้นมาจากชั้น ๕ ทั้งที่จริง ชั้น ๕ ซึ่งเป็นตัวสภาวะนั้นก็เป็อนัตตา ผู้รับผลแห่งกรรมที่สมมติขึ้นจากชั้น ๕ นั้นก็เป็อนัตตา เวลาพูดถึงกรรมกับอนัตตาดังนั้นมีความเข้าใจสภาวะเป็นความรู้เท่าทันรับรองยืนพื้นอยู่จึงจะไม่เกิดปัญหาในการทำความเข้าใจกรรมกับอนัตตา ในทัศนะของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ความเชื่อมโยงเรื่องกรรมกับอนัตตาสามารถอธิบายได้โดยสรุปว่า ๑) เพราะเป็นอนัตตา กฎแห่งกรรมจึงเป็นไป ได้ ๒) ไม่มีอะไรคงที่ที่จะรับผลของกรรม แต่การรับผลกระทบเกิดขึ้นได้เพราะความเปลี่ยนแปลง ๓) ทำความเข้าใจจากเหตุการณ์สมมติ โดยมองให้เห็นความเชื่อมโยงของกระแสแห่งเหตุปัจจัยให้ต่อเนื่องตลอดสาย^{๑๑๔}

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าจะมีความพยายามอธิบายแนวคิดเรื่องกรรมกับอนัตตาเพื่อตอบคำถามข้อสงสัยเรื่องความสอดคล้องของเรื่องกรรมและสังสารวัฏบนฐานคำสอนเรื่องอนัตตาอย่างละเอียดชัดเจนเท่าที่จะเป็นไปได้ แต่ความพยายามดังกล่าวก็ได้รับการถกเถียงโต้แย้งมาโดยตลอดในประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา^{๑๑๕}

ค) ทศนะว่าด้วยกรรมกับการเกิดใหม่ ในงานเขียนชื่อ “What the Buddha taught” ท่านพระวัลโปละ ราหุล ได้ให้ทัศนะเกี่ยวกับเรื่องกรรมและการเกิดใหม่ในคำสอนของพระพุทธศาสนาโดยชี้ให้เห็นความต่อเนื่องของชีวิตในโลกนี้ว่าชีวิตเป็นการรวมตัวกันของชั้น ๕ ไม่มีบุคคลนอกเหนือไปจากการรวมตัวกันของพลังงานทางด้านร่างกายและจิตใจ(combination of physical and mental forces or energies)โดยมีความทะยานอยากคือตัณหาเป็นตัวขับเคลื่อนที่จะก่อให้เกิดภพใหม่และชาติใหม่ (โปโนพุกวิกา ตณฺหา) อาหาร ๔ ประเภท^{๑๑๖} เป็นสาเหตุหรือปัจจัยที่จำเป็นต่อการดำรงอยู่ และความต่อเนื่องของสัตว์ทั้งหลาย อาหารประเภทสุดท้าย คือ มโนสัญเจตนาหารนั้นเป็นความตั้งใจมั่นที่จะมีชีวิต มีภพ มีชาติ มีความต่อเนื่อง และมีเป็นยิ่งๆขึ้นไป

^{๑๑๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑ (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า ๒๐๙-๒๑๓.

^{๑๑๕} ประพันธ์ ศุภสร. “ศึกษาวิเคราะห์พัฒนาการแห่งการตอบปัญหาเรื่องกรรมกับอนัตตา ในพระพุทธศาสนาเถรวาท.” วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, สาขาพระพุทธศาสนา (บัณฑิตวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า ๒.

^{๑๑๖} อาหาร ๔ ประเภท คือ ๑) กวฬิงการาหาร อาหารคือ คำข้าว ๒) ผัสสาหาร อาหารคือผัสสะ ๓) วิญญานาหาร อาหารคือ วิญญาน ๔) มโนสัญเจตนาหาร อาหารคือ เจตนา หรือความตั้งใจมั่น พระพุทธเจ้าตรัสอาหารทั้ง ๔ ประเภทนี้ไว้ในมหาตณฺหาสังขยสูตรนี้ด้วย.

อาหารนี้เองที่เป็นตัวเสริมสร้างรากเหง้าของความเป็น และความต่อเนื่องเป็นแรงผลักดันให้ก้าวไปทำกรรมดีกรรมชั่วต่อไป ดังนั้น ในทัศนะของท่านราหุล คำว่า “ตัณหา เจตนา มโนสัญญาเจตนา และกรรม” ล้วนมีความหมายเป็นอย่างเดียวกันซึ่งเกี่ยวข้องกับความตั้งมั่นในความมีเป็นและที่จะเกิดใหม่ และตามทฤษฎีกรรมนั้น ผลของกรรมที่กระทำด้วยความจงใจนี้อาจสืบเนื่องไปปรากฏแก่ชีวิตหลังความตายได้ด้วย

ความมุ่งมั่น ความตั้งใจ ความทะยานอยาก ความหิวกระหายที่จะมีอยู่ ที่จะดำเนินต่อไป ที่จะมีเป็นมากยิ่งขึ้น เป็นพลังอันมหาศาลที่ผลักดันทุกชีวิต ทุกสภาวะ แม้กระทั่งทำการผลักดันทั่วทั้งโลก มันเป็นกำลังที่ยิ่งใหญ่ที่สุด เป็นพลังงานที่มหาศาลที่สุดในโลก ตามหลักทางพระพุทธศาสนาพลังที่ว่านี้ไม่ได้หยุดลงพร้อมกับความตาย แต่มันคงสืบเนื่องไปปรากฏตัวในอีกรูปแบบหนึ่งโดยก่อให้เกิดชาติใหม่ ที่เรียกกันว่า การเกิดใหม่(rebirth)^{๑๑๗}

เนื่องการอธิบายของท่านพระราหุลนี้อาจจะทำให้เกิดเข้าใจผิดเรื่องการสืบต่อภพชาติจากชาติไปสู่ภพชาติหน้าในลักษณะที่เป็นสัสสตทิภูฏี ท่านพระราหุลจึงได้เน้นลงไปอย่างชัดเจนว่า ตามกฎอนัตตา ไม่มีอะไรที่ส่งต่อกันจากขณะหนึ่งไปอีกขณะหนึ่ง กล่าวคือ ไม่มีสิ่งใดที่สามารถส่งผ่านหรือโยกย้ายจากชีวิตหนึ่งไปสู่ชีวิตหนึ่งได้ การสืบต่อเป็นเพียงการโยงใยที่ดำเนินไปอย่างต่อเนื่องไม่ขาดสาย และด้วยความสืบเนื่องเชื่อมโยง ผู้ที่ตายจากภพนี้ไปสู่การปฏิสนธิในภพใหม่จะว่าเป็นคนเดียวกันก็ไม่ใช่ จะว่าเป็นคนอื่นก็ไม่ใช่ ข้อแตกต่างของการเกิดและการตายเป็นไปเพียงชั่วขณะจิตเดียว กล่าวคือ ขณะจิตสุดท้ายในชีวิตนี้เป็นปัจจัยให้แก่ขณะจิตแรกของชีวิตในโลกหน้า เช่นเดียวกับขณะที่เรายังมีชีวิตอยู่ในโลกนี้ ขณะจิตหนึ่งก็เป็นปัจจัยแก่ขณะจิตถัดไป^{๑๑๘}

สิ่งที่น่าสังเกตก็คือ ในการอธิบายความสืบเนื่องของวิญญูณในพระพุทธศาสนา นักคิดทางพระพุทธศาสนามักจะชี้ให้เชื่อมโยงสอดคล้องระหว่างกรรมกับอนัตตา ซึ่งแสดงให้เห็นว่า ความสืบเนื่องของวิญญูณไม่ได้ดำเนินไปโดยปราศจากปัจจัย ซึ่งแสดงให้เห็นว่าปัจจัยที่ก่อให้เกิดความเนื่องของวิญญูณเกี่ยวข้องกับกรรม การอธิบายกรรมเชื่อมโยงกับวิญญูณก็เป็นไปตามพุทธพจน์ในปฎิจจสมุปบาทที่ว่า “สังขารซึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญูณ” นั่นเอง สิ่งที่นักคิดให้ความสำคัญและระมัดระวังอย่างมากในการอธิบายความสืบเนื่องก็คือ การทำให้ความสืบเนื่องนั้นไม่ขัดแย้งกับหลักอนัตตา ดังจะเห็นว่าการเน้นย้ำเสมอว่า ความสืบเนื่องนี้เป็นการส่งทอดอย่างเป็นกระบวนการของปัจจัยธรรมทั้งหลายเท่านั้น ไม่มีอัตตาที่ซ่อนแฝงอยู่ภายในกระบวนการความสืบเนื่องนี้แต่อย่างใด

ดังได้กล่าวมาแล้วว่า นักคิดฝ่ายอภิธรรมอธิบายความสืบเนื่องของวิญญูณกับการเกิดในภพไว้ว่า ในระหว่างมรณาสันนิวติของปุถุชน ก่อนที่จิตจิตรจะเกิด ถ้ามีรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส เป็น

^{๑๑๗} Venerable Dr. W. Rahula, **What the Buddha taught** (Bangkok: Haw Trai Printing, 2006), p. 30-33.

^{๑๑๘} Ibid., p. 34.

อารมณ์ เรียกว่า มรณาสันนวิธิทางปัญญา ท้าวเป็นความรู้สึกนึกคิดทางใจ เรียกว่า มรณาสันนวิธิทางมโนทวาร อารมณ์ในอาสนวิธินี้จะมีอารมณ์ที่เป็นกรรมอารมณ์ กรรมนิมิตอารมณ์ คตินิมิตอารมณ์มาปรากฏแก่วิจิตสุดท้ายที่ใกล้ชิดกับจุติจิต เมื่อมรณาสันนวิธิเกิดขึ้นแล้ว จุติจิตจะเกิดขึ้นในลำดับใกล้เคียงกัน ไม่มีวิธิจิตที่มีอารมณ์เป็นอย่างเกิดขึ้นคั่นระหว่างจุติจิตอีก ขวนจิตในมรณาสันนวิธินี้มีเพียง ๕ ขณะเท่านั้นเพราะเหตุที่จิตมีกำลังอ่อนเนื่องจากอำนาจกรรมที่ส่งมานั้นใกล้จะหมดอำนาจลง หรืออย่างหนึ่งท้าวว่าต่อนเป็นกัมมชรูปซึ่งเป็นที่ตั้งของจิตกำลังเสื่อมลงเรื่อยๆ กำลังขวนจิตจึงอ่อนลงไปเหมือนไฟที่น้ำมันกำลังจะหมด แสงสว่างของไฟก็ย่อมหรี่ตาม เมื่อสุดมรณาสันนวิธิแล้วต่อจากนั้นจุติจิตก็เกิดขึ้น ๑ ขณะ สัตว์นั้นก็ชื่อว่า ถึงแก่ความตาย ในทันทีที่จุติจิตดับลง ปฏิสนธิจิตก็จะเกิดขึ้นโดยไม่มีระหว่างคั่น หมายความว่า ไม่มีจิตอื่นเกิดเข้ามาคั่นในระหว่างจุติจิตกับปฏิสนธิจิตนี้ (สำหรับจุติจิตของพระอรหันต์ จะไม่มีปฏิสนธิจิตเกิดขึ้นต่อจากจุติจิต เพราะสิ้นกิเลสแล้ว พระอรหันต์จึงได้ชื่อว่าสิ้นภพชาติ เมื่อจุติจิตดับลงก็เข้าสู่ปรินิพพานเป็นอนุปาทิเสส นิพพาน)^{๑๑๙}

ในฝ่ายอภิธรรม ท่านได้นำแนวคิดเรื่องจิต ๓ อย่างมาใช้ในอธิบายกระบวนการทางจิตในขณะที่กำลังจะตายว่า จิต ๓ อย่าง คือ ปฏิสนธิจิต (เกิดขณะที่ถือปฏิสนธิ) ภวังคจิต (เกิดต่อจากปฏิสนธิจิตหลังจากนั้นภวังคจิตก็จะเกิดสลับกับปัญจทวารวิธิจิตกับมโนทวารวิธิจิตขึ้นอยู่กับการรับอารมณ์ทางไหน เรื่อยไปจนถึงขณะที่จะตาย) และจุติจิต (เกิดขณะตาย) จิตทั้ง ๓ นี้ก็คือ อุเบกขาสันติรณจิต ๒ มหาวิบากจิต ๘ และมหัคคตวิบากจิต ๙ (รวมเป็นจิต ๑๙ ดวง) ที่เกิดขึ้นในขณะทำหน้าที่ ปฏิสนธิกิจ ภวังคกิจ และจุติกิจนั่นเอง ทั้ง ๓ อย่างนี้เกิดขึ้นโดยไม่ต้องอาศัยทวารใดทวารหนึ่งเพราะเกิดขึ้นด้วยอำนาจของกรรมในอดีต แต่ก็ต้องรับอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาอารมณ์ ๖ อย่างเสมอ ซึ่งอารมณ์เหล่านี้ไม่ได้เกี่ยวข้องกับปัจจุบันภพ แต่เป็นอารมณ์ที่ได้มาจากภพก่อนมรณาสันนขณะ (จิตที่เสพอารมณ์เมื่อใกล้ตาย) อารมณ์ที่เกิดโดยไม่ผ่านทวารทั้ง ๖ เกี่ยวเนื่องกับมรณาสันนขณะนี้มีชื่อเรียกเป็นพิเศษว่า กรรมอารมณ์ กรรมนิมิตอารมณ์ หรือ คตินิมิตอารมณ์ ตามสภาพของอารมณ์ที่ปรากฏในขณะนั้น อารมณ์ทั้ง ๖ ที่เกิดขึ้นโดยไม่ผ่านทวารใดทวารหนึ่งนี้จะปรากฏแก่สัตว์ผู้ใกล้ตายในทุกภพภูมิ เว้นแต่อสัญญสัตตพรหมและพระอรหันต์^{๑๒๐}

ง) วิญญาณกับกระบวนการเกิดใหม่ คำสอนดังกล่าวนี้ถือว่าสอดคล้องกันเป็นอย่างดีกับคำสอนในมหาตณหาสังขยสูตร โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อพิจารณาวิญญาณที่เกิดดับตามเหตุปัจจัย

^{๑๑๙} ดูรายละเอียดมรณาสันนวิธิจิตของสัตว์ในแต่ภพภูมิได้ใน วรรณสิทธิ ไวทยะเสวี, **คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๔ วิธิสังคหวิภาค**, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๑), หน้า ๑๐๘-๑๑๖.

^{๑๒๐} ดูรายละเอียดการปรากฏของกรรมอารมณ์ กรรมนิมิตอารมณ์และคตินิมิตอารมณ์ในสัตว์ผู้ใกล้ตายได้ใน วรรณสิทธิ ไวทยะเสวี, **คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๓ ปกิณกสังคหวิภาค** (กรุงเทพมหานคร: หจก. ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๑), หน้า ๗๙-๘๖.

กับขันธ ๕ ที่เกิดและดับได้เพราะอาศัยอาหาร ๔ ประการคือ กวฬิงการาหาร ผัสสาหาร วิญญาณาหาร และมนัสสญเจตนาหาร^{๑๒๑} ในทัศนะของพระพุทธศาสนา การหลงติดอยู่ในขันธ ๕ ด้วยตัณหาและทิฏฐิจะทำให้ไม่สามารถหลุดพ้นจากทุกข์ได้ แต่ความหลุดพ้นจะเกิดขึ้นได้เมื่อความหลงติดถูกกำจัดออกไปจนหมดสิ้น หากกล่าวในแง่ของการเกิด พระพุทธเจ้าตรัสอาหารเหล่านี้เชื่อมต่อเข้ากับคำสอนปฏิจจสมุปบาทสายสมุทวารว่าอาหารทั้งหลายมีตัณหาเป็นปัจจัย มีตัณหาเป็นแดนเกิด ตัณหาก็มีเวทนาเป็นปัจจัย เป็นแดนเกิด จากจุดนี้กระบวนการเกิดทุกข์ก็สืบต่อไปยังอาการอื่นๆตามวงจรจนตลอดสาย และตรัสความดับแห่งปัจจัยตามคำสอนในปฏิจจสมุปบาทสายนิโรธวาร ข้อความทั้งหมดในปฏิจจสมุปบาทนอกจากจะชี้ให้เห็นว่า วิญญาณเป็นเพียงหนึ่งในกระบวนการ ๑๒ แล้วยังเป็นการอธิบายการเกิดและการดับของความทุกข์ว่าเป็นสิ่งที่เกี่ยวข้องกับเหตุปัจจัยเช่นเดียวกับคำสอนเรื่องเดียวกันในพระสูตรอื่นๆ

ในคำอธิบายในพระสูตร ประเด็นที่น่าสนใจต่อเนื่องจากการอธิบายปัจจัยในปฏิจจสมุปบาทก็คือ พระพุทธองค์ตรัสเรื่องการกำเนิดชีวิตมนุษย์ ในทัศนะของผู้วิจัย การตรัสเรื่องนี้ก็เพื่อชี้ให้เห็นกระบวนการเกิดแห่งความทุกข์ในสังสารวัฏตลอดสายโดยมีประเด็นเกี่ยวกับความเข้าใจผิดเรื่องวิญญาณของพระสาติเป็นจุดเริ่มต้น แต่เพียงการแสดงวิญญาณที่เกิดจากเหตุปัจจัยนั้นไม่ถือว่าทำคำสอนนี้ให้สมบูรณ์ เพราะอาจนำไปสู่การตั้งข้อสงสัยได้ว่า หากวิญญาณเกิดโดยอาศัยปัจจัย พระพุทธศาสนาจะมีคำอธิบายเกี่ยวกับกระบวนการเกิดชีวิตจากวิญญาณที่เกิดจากเหตุปัจจัยเช่นนั้นอย่างไร ซึ่งข้อความที่ตรัสเรื่องการกำเนิดชีวิตมนุษย์ในแง่หนึ่งจึงสามารถมองได้ว่าเป็นการตอบข้อสงสัยดังกล่าวด้วย^{๑๒๒}

พุทธพจน์ในพระสูตรแสดงกำเนิดชีวิตมนุษย์ไว้ว่า อาศัยความประชุมพร้อมกันแห่งเหตุสำคัญ ๓ ประการคือ ๑) มารดาบิดามีเพศสัมพันธ์กัน ๒) มารดาอยู่ในช่วงวัยที่มีระดู ๓) มีการก้าวลง

^{๑๒๑} ในพระสูตรนี้ พระพุทธเจ้าตรัสถึงสัตว์ที่เรียกว่า “ภูต” และ “สัมภเวสี” ว่าดำรงอยู่ได้ด้วยอาหาร ท่านพุทธทาสอธิบายว่า สัตว์สองชนิดนั้นก็คือเราในวันหนึ่งๆ ทุกคนตามปกติยังไม่เกิดกิเลสเป็นสัมภเวสี พอเกิดกิเลสมีตัณหาอุปาทานก็กลายเป็นภูต ดังนั้น ในทัศนะของท่านพุทธทาส คนที่ยังไม่สิ้นภพ สิ้นชาติคนเดียวกันนั้นแหละบางเวลาเป็นสัมภเวสี บางเวลาเป็นภูต ดูรายละเอียดใน พุทธทาสภิกขุ, **ปฏิจจสมุปบาท** (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, มปป.), หน้า ๙๔-๙๕.

^{๑๒๒} ในทัศนะของผู้วิจัย กำเนิดชีวิตมนุษย์ที่ตรัสในพระสูตรนี้จะถือว่าเป็นหลักฐานยืนยันความเกี่ยวข้องของวิญญาณที่เกิดจากปัจจัยกับคำสอนเรื่องสังสารวัฏ แต่การที่ทรงเลือกเรื่องกำเนิดชีวิตมนุษย์มาประกอบการอธิบายกระบวนการแห่งสังสารวัฏของวิญญาณนั้นแทนที่จะเป็นกำเนิดในภพภูมิอื่นอาจเป็นเพราะเหตุผลว่า กำเนิดมนุษย์เป็นสิ่งที่สามารถอธิบายให้เข้าใจได้ในเชิงประจักษ์ง่ายกว่ากำเนิดชีวิตหลังความตายในภพภูมิอื่นๆ.

ของสัตว์ที่เกิดในครรภ์ เหตุทั้ง ๓ ประการนี้ต้องพร้อม การตั้งครรภ์ของมารดาจึงเป็นไปได้ แต่หากขาดเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งไป การตั้งครรภ์ก็เกิดขึ้นไม่ได้^{๑๒๓}

ในเหตุ ๓ ประการของการเกิดของมนุษย์นั้น พระพุทธเจ้าได้แสดงให้เห็นเราได้เห็นความเชื่อมโยงของวิญญานเข้ามาเป็นเหตุอย่างหนึ่งซึ่งอยู่ในสภาพของ “คันธัพพะ” หรือสัตว์ที่จะเข้าสู่การปฏิสนธิในครรภ์มารดา ภาวะของ “คันธัพพะ” ในที่นี้ได้ถูกนำไปตีความในหลายความหมาย ทั้งในความหมายของปฏิสนธิวิญญาน ความหมายของสัตว์ในภพภูมิอื่นๆ หรือแม้แต่ในความหมายของเชื้ออสุจิของบิดาที่จะเข้าไปผสมในรังไข่ของมารดา ในทัศนะของผู้วิจัย สิ่งหนึ่งที่น่าสังเกตก็คือ หากพิจารณาการเกิดของมนุษย์เพราะความพร้อมของเหตุทั้ง ๓ ดังกล่าวนั้นในกรอบคำสอนเรื่องปฏิจลสมุปบาทซึ่งปรากฏในพระสูตรเดียวกันจะพบว่า คำสอนทั้ง ๒ นี้มีความเกี่ยวข้องกัน อย่างมีนัยสำคัญ กล่าวคือ กระบวนการกำเนิดมนุษย์เป็นไปตามกระบวนการแห่งปฏิจลสมุปบาท

เมื่อพิจารณาการกำเนิดมนุษย์ภายในกรอบคำสอนปฏิจลสมุปบาท เหตุ ๒ ประการแรกคือการอยู่ร่วมกันของบิดาและมารดากับมารดาอยู่ในช่วงวัยที่มีระดูนั้นเป็นเหตุสำคัญที่เปิดทางให้กับเหตุประการที่ ๓ คือ “คันธัพพะ” นั้นหมายความว่า เหตุประการที่ ๓ นี้เกิดที่หลังเหตุ ๒ ประการแรก “คันธัพพะ” ได้โอกาสเมื่อมีการอยู่ร่วมกันของบิดาและมารดาขณะที่มารดาอยู่ในช่วงวัยที่มีระดู ความเข้าใจตามความหมายนี้ไม่ได้ขัดแย้งกับข้อความว่า “ความประชุมพร้อมกันแห่งเหตุทั้ง ๓ ประการ” เพราะข้อความนี้ไม่ได้บ่งชี้แน่ชัดว่า เหตุทั้ง ๓ เกิดขึ้นพร้อมกัน แต่หมายความว่า เพราะอาศัยความประชุมกันของเหตุครบทั้ง ๓ ประการ การตั้งครรภ์จึงจะเกิดขึ้นได้ เหตุทั้ง ๓ ประการจึงเป็นเงื่อนไขที่จำเป็นของการตั้งครรภ์ หากขาดอย่างใดอย่างหนึ่ง การตั้งครรภ์ก็เกิดขึ้นไม่ได้ แต่ไม่ควรเข้าใจ “คันธัพพะ” มาปรากฏรอคอยการอยู่ร่วมกันของบิดามารดาก่อนแล้ว เพราะ “คันธัพพะ” ในที่นี้หากตีความให้สอดคล้องคำสอนในปฏิจลสมุปบาท ความหมายของ “คันธัพพะ” จะตรงกับ “วิญญาน” หรือ “ปฏิสนธิวิญญาน” พระพุทธองค์ก็ได้ตรัสไว้ในมหานิทานสูตรว่า เหตุปัจจัยให้เกิดนามรูปในครรภ์ของมารดาก็คือ วิญญาน ถ้าไม่มีวิญญาน นามรูปในครรภ์ก็ก่อตัวขึ้นไม่ได้ ดังที่ข้อความพุทธพจน์ว่า เพราะวิญญานเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี ถ้าวิญญานไม่หยั่งลงในท้องมารดา นามรูปก็ก่อตัวขึ้นในท้องมารดาไม่ได้ ถ้าวิญญานหยั่งลงในท้องมารดาแล้ว แต่ล่วงเลยไป นามรูปก็จะเกิดขึ้นไม่ได้ หรือ ถ้าวิญญานเด็กชายหรือเด็กหญิงผู้เยาว์วัยจักขาดความสืบต่อ นามรูปก็จะเจริญอก

^{๑๒๓} ติณณ โข ปน ภิกขเว สนิปิตา คพสสาวกนติ โหติฯ อธิ มาตาปิตโร จ สนิปิตา โหนติ มาตา จ น อุตุนิ โหติ คนธพโพ จ น ปจจุปฏฐิตโหติ เนว ตาว คพสสาวกนติ โหติฯ อธิ มาตาปิตโร จ สนิปิตา โหนติ มาตา จ อุตุนิ โหติ คนธพโพ จ น ปจจุปฏฐิตโหติ เนว ตาว คพสสาวกนติ โหติฯ ยโต จ โข ภิกขเว มาตาปิตโร จ สนิปิตา โหนติ มาตา จ อุตุนิ โหติ คนธพโพ จ ปจจุปฏฐิตโหติ เอว ติณณ สนิปิตา คพสสาวกนติ โหติ. ม.ม. (บาลี) ๑๒/๔๕๒/๔๘๕.

งามไพบุลย์ไม่ได้เช่นกัน ดังนั้น ปัจจัยแห่งนามรูป ก็คือวิญญานนั่นเอง^{๑๒๔} ตามการตีความของพระอรรถกถาจารย์ ปฏิสนธิวิญญาน ได้แก่ วิญญานที่เกิดสืบต่อจากการดับของวิญญานในกระแสภวังควิญญานในภพชาติก่อนนั่นเอง

จ) วิญญานกับความหลุดพ้น สิ่งหนึ่งที่น่าสนใจของวิญญานที่เกิดดับตามปัจจัยที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในพระสูตร ก็คือ ความหลุดพ้นจากความทุกข์ กระบวนการดับทุกข์นี้ปรากฏชัดเจนในคำสอนปฏิจจสมุปบาท สายนิโรธวาร เมื่อวิญญานเป็นปัจจัยแห่งการเกิดขึ้นของนามรูปผ่านการถือปฏิสนธิในครรภ์ของมารดาตามคำสอนปฏิจจสมุปบาทสายเกิดทุกข์ การกำเนิดชีวิตซึ่งเป็นที่ประชุมกันแห่งขันธ ๕ ก็ปรากฏขึ้น เมื่อเด็กนั้น (หรือกล่าวให้ตรงตามสภาพธรรมก็คือ ขันธ ๕) ได้รับการเลี้ยงดูจากบิดามารดาอย่างดี ก็จะมีเจริญเติบโตขึ้นตามลำดับ ชีวิตของเด็กนั้นจะดำเนินไปในปฏิจจสมุปบาท สายเกิดทุกข์(สมุทยวาร) หรือ สายดับทุกข์ (นิโรธวาร) ก็ขึ้นอยู่กับว่า เขาได้รับเหตุปัจจัยอะไร หากได้รับเหตุปัจจัยแห่งการเกิดทุกข์ ชีวิตของเขาก็จะเนินไปในทางแห่งความทุกข์ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า

ภิกษุทั้งหลาย กุมารนั้นอาศัยความเจริญและความเติบโตแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย อัมเอิบพร้อมพรัง บำเรออยู่ด้วยกามคุณ ๕ ประการ คือ ๑. รูปที่จะพึงรู้แจ้งทางตา ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ขวนให้รัก ชักให้ใคร่ พาใจให้กำหนด ๒. เสียงที่จะพึงรู้แจ้งทางหู ๓. กลิ่นที่จะพึงรู้แจ้งทางจมูก ๔. รสที่จะพึงรู้แจ้งทางลิ้น ๕. โผฏฐัพพะที่จะพึงรู้แจ้งทางกาย ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ขวนให้รัก ชักให้ใคร่ พาใจให้กำหนด กุมารนั้นเห็นรูปทางตาแล้วกำหนดในรูปที่น่ารัก ชัดเคื่องในรูปที่ไม่น่ารัก เป็นผู้มึสติในกายไม่ตั้งมั่นและมีจิตเป็นกามาวจรอยู่ ไม่รู้ชัดถึงเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันเป็นที่ดับไม่เหลือแห่งบาปอกุศลธรรมตามความเป็นจริง เขาเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยความยินดีและความยินร้ายอย่างนี้ เสวยเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่งสุขก็ตาม ทุกข์ก็ตาม มีไข้ทุกขมมีไข้สุขก็ตาม ย่อมเพลิดเพลिन บ่นถึงติดใจเวทนานั้นเมื่อกุมารนั้นเพลิดเพลिन บ่นถึง ติดใจเวทนานั้นอยู่ ความเพลิดเพลिनก็เกิดขึ้น ความเพลิดเพลिनในเวทนาทั้งหลาย เป็นอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมีเพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี เพราะชาติเป็นปัจจัย ขรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงมีความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนั้นย่อมมีได้^{๑๒๕}

จะสังเกตเห็นว่า พุทธพจน์นี้อธิบายปฏิจจสมุปบาทสายเกิดทุกข์ (สมุทยวาร) อย่างครบถ้วนของชีวิตในปัจจุบันชาติซึ่งแสดงให้เห็นกระบวนการแห่งความทุกข์ที่เกิดขึ้นภายในจิตใจของคนเราได้ตลอดเวลาเมื่อได้เหตุปัจจัย เราจึงสามารถเข้าใจตามการตีความของปฏิจจสมุปบาทแบบข้ามภพข้ามชาติได้ว่า กระบวนการแห่งปัจจัยนี้จะดำเนินไปอย่างต่อเนื่องหลังจากที่คนเราสิ้นชีพไปแล้วก็

^{๑๒๔} ที.ม.หา. (ไทย) ๑๐/๑๑๕/๖๕-๖๖.

^{๑๒๕} ม.มู. (ไทย) ๑๒/๔๐๘-๔๐๙/๔๔๔-๔๔๕.

ตาม เพราะจะเห็นว่า พุทธพจน์นี้ตรัสถึงกระบวนการเกิดขึ้นแห่งทุกข์ภายในจิตซึ่งสามารถสืบทอดไปถึงภพชาติในชาติหลังความตายได้ทราบเท่าที่ยังมีเหตุปัจจัย แต่ถ้าหาก เด็กคนนั้นได้ปัจจัยอื่นที่ตรงข้ามกับปัจจัยแห่งทุกข์ กล่าวคือ เขาได้สดับฟังธรรมของพระพุทธเจ้าจนเกิดศรัทธาเลื่อมใสออกบวช ประพฤติพรหมจรรย์ในพระพุทธศาสนา ได้รับการฝึกหัดขัดเกลตาตนเองด้วยการเจริญไตรสิกขาไปตามลำดับ เหตุปัจจัยแห่งชีวิตของเขาก็จะเปลี่ยนจากทุกข์ไปเป็นความพ้นหลุดพ้นจากทุกข์ดังพุทธพจน์ที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า

ภิกษุ นั้นเห็นรูปทางตาแล้วไม่กำหนดในรูปที่น่ารัก ไม่ขัดเคืองในรูปที่น่าชัง ฟังเสียงทางหู... ตมกลิ่นทางจมูก.. ลิ้มรสทางลิ้น... ถูกต้องโผฏฐัพพะทางกาย.. รู้แจ้งธรรมารมณ์ทางใจแล้วไม่ยินดีในธรรมารมณ์ที่น่ารัก ไม่ขัดเคืองในธรรมารมณ์ที่น่าชัง ย่อมเป็นผู้มีสติในกายตั้งมั่น และมีจิตหาประมาณมิได้อยู่ ทราบชัดถึงเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันเป็นที่ดับไม่เหลือแห่งบาปอกุศล ธรรมตามความเป็นจริง เธอละความยินดีในร่ายอย่างนี้แล้ว เสวยเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง สุขก็ตาม ทุกข์ก็ตาม มิใช่ทุกข์มิใช่สุขก็ตาม ก็ไม่เพลิดเพลน ไม่บ่นถึง ไม่ติดใจเวทนานั้น เมื่อภิกษุ นั้นไม่เพลิดเพลน ไม่บ่นถึง ไม่ติดใจเวทนานั้นอยู่ ความเพลิดเพลนในเวทนาทั้งหลายจึงดับไป เพราะความเพลิดเพลนดับ อุปาทานจึงดับ เพราะอุปาทานดับภพจึงดับ เพราะภพดับชาติจึงดับ เพราะชาติดับ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะทุกข์ โทมนัส และอุปายาสของภิกษุ นั้นจึงดับ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนั้นย่อมมีได้อย่างนี้^{๑๒๖}

จากพุทธพจน์นี้จะเห็นว่า เมื่อได้ปัจจัยแห่งความพ้นทุกข์ ชีวิตของคนเราก็จะอยู่ในปฏิจจสมุปบาท สายดับทุกข์ (นิโรธวาร) ตลอดเวลาที่มีชีวิตอยู่ในโลกนี้ ความทุกข์ทางกายจากความแก่ และความเจ็บไข้ เป็นต้นก็อาจเกิดขึ้นได้ตามปกติ แต่ความทุกข์ทางกายนั้นจะไม่กระทบถึงจิตที่อยู่ในกระแสปฏิจจสมุปบาทสายดับทุกข์ได้เลย เพราะจะเห็นว่า จิตในกระแสปฏิจจสมุปบาทสายดับนี้ไม่มีเหตุปัจจัยแห่งการเกิดทุกข์ ชีวิตของบุคคลเช่นนี้จึงเป็นชีวิตที่เบาสบายเป็นอิสระ ปราศจากการบีบคั้นของกิเลสทั้งหลาย เมื่อชีวิตของเขาสิ้นสุดลง เหตุปัจจัยแห่งการเกิดซึ่งเป็นสายแห่งความเกิดทุกข์ไม่มี ชันธ ๕ ก็เป็นอันดับสนิทลงอย่างสมบูรณ์

๔.๒.๒ ข้อพิจารณาเรื่องมิถาภิภูฏฐิในประเด็นการตีความแบบข้ามภพข้ามชาติ

จากที่กล่าวมาจะเห็นว่า แนวการตีความคำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาทแบบข้ามภพข้ามชาติของพระพุทธโฆษาจารย์ในคัมภีร์อรรถกถาและคัมภีร์วิสุทธิมรรคสอดคล้องกันเป็นอย่างดีกับคำสอนเรื่องกรรมและสังสารวัฏซึ่งเป็นฐานของคำสอนเรื่องภพที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก อิทธิพลของการตีความคำสอนดังกล่าวได้แผ่กระจายทั่วไปในกลุ่มประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนาเถรวาทซึ่งแสดงให้เห็นการยอมรับแนวการอธิบายของพระพุทธโฆษาจารย์ได้อย่างชัดเจน แต่ก็มีนักคิดในวงการศึกษาพระพุทธศาสนาจำนวนไม่น้อยที่มีความเห็นต่างจากการตีความของพระพุทธโฆษาจารย์

^{๑๒๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๑๑-๔๑๔/๔๔๖-๔๕๑.

การสันนิษฐานว่า พระพุทธโฆษาจารย์ได้แนวคิดของลัทธิสัสตทิกฏฐิมาเป็นบรรทัดฐานในการตีความคำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาทแบบข้ามภพข้ามชาติทำให้นักคิดหลายท่านแสดงทัศนะที่แตกต่างผ่านวิจารณ์และการตีความคำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาทที่เน้นภพชาติปัจจุบัน ในการศึกษาประเด็นการวิจารณ์การตีความของพระพุทธโฆษาจารย์ ผู้วิจัยจะเสนอแนวคิดคำสอนสำคัญเรื่องสังสารวัฏในลัทธิสัสตทิกฏฐิเพื่อประกอบการพิจารณาการตีความของพระพุทธโฆษาจารย์และข้อวิจารณ์ของนักคิดทางพระพุทธศาสนาที่มีต่อการตีความของพระพุทธโฆษาจารย์ต่อไป

๔.๒.๒.๑ สัสตทิกฏฐิ ทิฏฐิ หรือความเห็นว่ามีสิ่งเที่ยงแท้ ในพรหมชาลสูตร^{๑๒๗} พระพุทธเจ้าได้แสดงความเห็นผิด (มิจฉาทิฏฐิ) ของสมณพราหมณ์พวกหนึ่งที่เรียกว่า สัสตทิกฏฐิ คือ ทิฏฐิ หรือ ความเห็นว่ามีสิ่งที่เที่ยงแท้ พระพุทธองค์ทรงชี้ว่า สมณพราหมณ์เหล่านี้บัญญัติอตตและโลกว่าเที่ยง เพราะอาศัยเหตุ ๔ ประการ คือ ๑) การระลึกอดีตชาติได้ ๒) การระลึกชาติได้หลายกัป ในชื่อที่เรียกว่า สังวัฏฏกัปและวิวัฏฏกัป^{๑๒๘} ๓) การระลึกชาติได้หลายสิบสังวัฏฏกัปและวิวัฏฏกัป ๔) การคิดเหตุผลเชิงตรรกะ พระพุทธองค์อธิบายไว้ในพระสูตรนี้ว่า เหตุ ๓ ประการแรกนั้นเป็นการใช้ความคิดอย่างถูกวิธีบรรลุเจโตสมาธิ^{๑๒๙} เป็นเครื่องมือทำให้สมณพราหมณ์ระลึกชาติก่อนได้จึงบัญญัติความเป็นสิ่งเที่ยงแท้ของอตตและโลก ส่วนเหตุที่ ๔ นั้นเป็นวิธีของนักตรรกะ(บาลีว่า ตกกี)^{๑๓๐} เป็นนักอภิปราย (บาลีว่า วิมีสี)^{๑๓๑} ที่ได้แสดงทัศนะของตนตามหลักเหตุผลและการคาดคะเนความจริง แล้วจึงสรุปว่า ‘อตตและโลกเที่ยง ยั่งยืน ตั้งมั่นอยู่ดยอดภูเขาจุจเสาระเนียด’^{๑๓๒} ส่วนสัตว์ทั้งหลายย่อมเล่นไป ท่องเที่ยวไป จูติและเกิด แต่มีสิ่งที่เที่ยงอยู่แน่’^{๑๓๓} พระพุทธองค์ทรงเน้นย้ำว่า สมณ

^{๑๒๗} พระสูตรนี้พระพุทธเจ้าแสดงทิฏฐิของสมณพราหมณ์ทั้งหลายไว้จำนวน ๖๒ ประการ ดูรายละเอียดใน ที.สี. (ไทย) ๙/๒๘-๑๒๙/๑๑-๑๒.

^{๑๒๘} สังวัฏฏกัป คือ กัปฝ่ายเสื่อม, ช่วงระยะเวลาที่โลกกำลังพินาศ วิวัฏฏกัป คือ กัปฝ่ายเจริญ, ช่วงระยะเวลา ที่โลกกลับฟื้นขึ้นมาใหม่ ; วิ.อ. ๑/๑๒/๑๕๘.

^{๑๒๙} สมาธิแห่งจิต คือสมาธิในรูปาวจรจตุตถฌาน ; ที.สี.อ. ๓๑/๙๗.

^{๑๓๐} นักตรรกะ (ตกกี) ผู้ที่ให้เหตุผลตามแนวของตรรกศาสตร์ (Logic) มี ๔ จำพวก คือ อนุสสติกะ อนุมาน จากข้อมูลที่เป็นประสบการณ์ ชาติสสระ อนุมานโดยการระลึกชาติ ลากัดักกิกะ อนุมานจากประสบการณ์ภายในของตน และ สุทธิตักกิกะ อนุมานโดยใช้เหตุผลล้วนๆ ; ที.สี.อ. ๓๔/๙๘.

^{๑๓๑} นักอภิปราย(วิมีสี) ผู้ที่ให้เหตุผลโดยการคาดคะเนความจริงเอาจากการเทียบเคียงจนพอใจ ถูกใจแล้วยึดถือเป็นทฤษฎี เช่น คาดคะเนในเรื่องที่เกี่ยวกับปฐมเหตุของโลกและจักรวาล ; ที.สี.อ. ๓๔/๙๙.

^{๑๓๒} ดูพระบาลีใน ที.สี. (บาลี) ๙/ ๓๑-๓๓-๘-๑๐ ; ‘สสโต อตต จ โลโก จ วณโณ ภูฏภูฏเฐ เอ สิกขุญญายิฏฐิต. เต จ สุตตา สนธาวนติ สสรนติ จวนติ อุปปชชนติ อตติเตว สสสตีสมิ.

^{๑๓๓} ที.สี. (ไทย) ๙/๓๐-๓๔/๑๑-๑๕.

พราหมณ์เหล่านั้นทุกจำพวกที่มีความเห็นว่าเที่ยง บัญญัติอัตตาและโลกว่าเที่ยง เพราะอาศัยมูลเหตุทั้ง ๔ อย่างนี้ ไม่อย่างใดก็อย่างหนึ่งไม่พ้นไปจากนี้^{๑๓๔}

ตามทัศนะของกลุ่มสัสตทิกฏฐิ ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายประกอบด้วยส่วนประกอบ ๒ ส่วน คือ ๑) ร่างกาย ๒) อัตตา หรือวิญญาณ ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายอยู่ในกระแสความเปลี่ยนแปลง มีความเกิดขึ้นในโลกนี้ มีชีวิตอยู่ในช่วงเวลาหนึ่ง และในที่สุด ชีวิตก็สิ้นสุดลง นี่คือ กระแสความเปลี่ยนของชีวิตที่ทุกคนสามารถเห็นได้ แต่ความเปลี่ยนแปลงนี้เกิดขึ้นกับชีวิตเฉพาะส่วนที่เป็นสสารคือร่างกายเท่านั้น ส่วนอัตตา หรือ วิญญาณจะยังคงอยู่อย่างไม่เปลี่ยนแปลง สิ่งที่เราเรียกว่า “อัตตา” นี้อาศัยอยู่ในร่างกายต่างๆ ตามภพภูมิต่างๆ เมื่อชีวิตในภพนั้นๆ สิ้นสุดลง ก็จะออกจากร่างที่ตายนั้นไปอาศัยอยู่ในร่างใหม่ ความเกิดขึ้นและความเปลี่ยนแปลงโยกย้ายจากภพเก่าไปยังภพใหม่ของอัตตานี้แสดงให้เห็นว่า อัตตาและโลกเป็นสิ่งที่เที่ยงแท้ สำหรับกลุ่มที่มีคุณสมบัติพิเศษเป็นเครื่องมือ หลักฐานที่ใช้ยืนยันว่าอัตตาและโลกเที่ยง ก็คือ การระลึกชาติก่อนได้ ชาติในอดีตเหล่านี้ฉายภาพของการเกิดและการตายในภพภูมิต่างๆ จำนวนมาก ในการเกิดและตายของสัตว์ทั้งหลาย สิ่งที่ควบคุมความเป็นเอกภาพแห่งความเป็นตัวตนของสัตว์ทั้งหลายเอาไว้ก็คือ อัตตา หรือ วิญญาณ ความตายคือความยุติลงของชีวิตในภพนั้น แต่อัตตา หรือวิญญาณจะยังคงอยู่อย่างเที่ยงแท้ ในสมัยพุทธกาล มีลัทธิเชิงสัสตทิกฏฐิที่สำคัญก็คือ ลัทธิพราหมณ์-ฮินดู^{๑๓๕}

ลัทธิพราหมณ์-ฮินดู ตามความเชื่อของพราหมณ์-ฮินดู อาตมัน (อัตตา) เป็นวิญญาณที่เที่ยงแท้ ไม่รู้เกิด ไม่รู้ดับ ไม่มีเบื้องปลาย ไม่เสื่อมสูญ ทรงปัญญา ว่องไว และเป็นสัจจะ คำว่า อาตมัน ชีวาตมัน ชีวะภูต หรือ เจตภูต เป็นคำบัญญัติขึ้นเพื่อใช้เรียกสิ่งเดียวกัน คือ อัตตา ซึ่งเป็นตัวตนและมีคุณสมบัติเป็นจิตเที่ยงแท้เนื่องอยู่ในสรรพสิ่ง กล่าวคือ ในบรรดาสรรพสิ่งทั้งหลายที่ประสาทสัมผัสรับรู้ ตัวประสาทสัมผัสที่รับรู้เอง จิต ปัญญา และ เหตุผลล้วนมีอยู่เพื่ออาตมันและรับใช้อาตมันทั้งสิ้น อาตมันเป็นภาวะที่สถิตอยู่ในสิ่งเหล่านี้ และทำให้สิ่งเหล่านี้ดำรงอยู่อย่างมีความหมาย แต่สิ่งเหล่านี้ไม่ใช่อาตมัน อาตมันเป็นภาวะที่ดำรงอยู่เหนือสิ่งเหล่านี้ และเป็นอันตมัสัจเช่นเดียวกับพรหมัน^{๑๓๖}

^{๑๓๔} ที.เส. (ไทย) ๙/๓๕/๑๖.

^{๑๓๕} ในครั้งพุทธกาลมีลัทธิเชิงสัสตทิกฏฐิอีกลัทธิหนึ่ง คือ ลัทธิเชน มีความเชื่อเรื่องอัตตาเที่ยงเช่นเดียวกับลัทธิพราหมณ์-ฮินดู และมีคำสอนเรื่องกรรมและการเวียนว่ายตายเกิดคล้ายคลึงกันแต่แตกต่างกันในรายละเอียด แต่เนื่องจากผู้วิจัยต้องการเสนอทัศนะเชิงสัสตทิกฏฐิเพื่อเป็นฐานในการวิเคราะห์การตีความเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดในพระพุทธศาสนาเท่านั้นและมองว่าแนวคำสอนที่ถูกมองว่ามีอิทธิพลต่อคำสอนของพระพุทธศาสนา คือ ลัทธิพราหมณ์-ฮินดู ดังนั้น ในงานวิจัยนี้จึงไม่ระบุถึงแนวคิดเชิงสัสตทิกฏฐิของลัทธิเชน.

^{๑๓๖} พระมหาโกเมนทร์ ชินวงศ์, “การศึกษาเปรียบเทียบความคิดเรื่องอนัตตาและสัพพัญญุตญาณในพุทธปรัชญาเถรวาทกับในปรัชญาของนาคาร์ชุน”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า ๗.

คุณสมบัติอย่างหนึ่งที่สำคัญของอาตมมันก็คือ สามารถเคลื่อนย้ายจากร่างกายที่อาศัยไม่ได้แล้วไปสู่ร่างอื่นๆ โดยที่ขณะจิตที่กำลังจะตายจะเป็นตัวกำหนดภพภูมิต่อไปของอาตมมันนั้น^{๑๓๓๗}

ลัทธิพราหมณ์-ฮินดูเชื่อว่า อัตตาส่วนบุคคลแยกตัวออกมาจากอัตตาใหญ่ที่เรียกว่า “ปรมาตมัน” การแยกออกจากปรมาตมันของอัตตามีลักษณะเปรียบประดุจประกายไฟนับจำนวนไม่ถ้วนพุ่งออกมาจากกองเพลิงที่กำลังโชติช่วง อาตมมันเมื่อเข้าสู่ร่างกายของมนุษย์หรือสัตว์ จะเป็นผู้ควบคุมร่างกายและอวัยวะต่างๆ เป็นส่วนหนึ่งของเนื้อทิพย์ อาตมมันมีปรมาตมันควบคุมอยู่ แต่กรรมที่อาตมมันทำไม่ได้อาศัยเนื้อแท้ แต่อาศัยอวัยวะต่างๆ อาตมมันไม่อิสระ ประกอบกรรมตามลำพังไม่ได้ต้องอาศัยปรมาตมันบังคับให้ทำ การทำกรรมของอาตมมันในขณะนี้ เป็นไปตามเจตนาที่มีในขณะก่อนหน้า ด้วยกรรมที่ทำมาในอดีตทำให้อาตมมันมีนิสัยสันดานที่จะทำดีหรือทำชั่วมาแต่เดิม ความดีและชั่วของอาตมาจึงถูกกำหนดโดยกุศลและอกุศลที่ได้ทำไว้ส่งผลให้อาตมมันถูกรวมหุ้มไว้เหมือนอยู่ในปลอก เมื่อร่างกายสิ้นอายุขัย อาตมมันก็ออกจากร่างกายนี้ไปโดยสิ้นเชิง และไปเกิดสืบต่อภพชาติในโลกอื่นเพื่อรับกุศลและอกุศลกรรมวิบากในภพนั้น การเวียนว่ายตายเกิดของอาตมมันในภูมิเบื้องต่ำและเบื้องสูงถูกกำหนดโดยกรรมเรื่อยไปจนกว่าจะบรรลุดังพรหมนิรวาณและโมกษะในเบื้องสุดอันได้แก่ บรมสุข และความสงบชั่วนิรันดร์”^{๑๓๓๘}

จากที่กล่าวมา เราสามารถสรุปได้ว่า ตามความเชื่อของพราหมณ์-ฮินดู วิญญาณเป็นอัตตาที่แบ่งภาคมาจากปรมาตมัน วิญญาณหรืออัตตาที่อยู่ในร่างมนุษย์และสัตว์เรียกว่า ชีวาตมัน วิญญาณเป็นอมตะคือไม่รู้จักตาย เมื่อร่างกายสิ้นอายุขัย แต่วิญญาณหาได้ตายตามร่างกายนั้นไปแต่อย่างใดไม่ ความตายนั้นเป็นเพียงอาการที่วิญญาณเคลื่อนออกจากร่างกาย เพราะร่างกายทรุดโทรมจนอาศัยอยู่ไม่ได้ วิญญาณก็จะไปถือเอาร่างใหม่ หรือที่เรียกว่า เกิดใหม่ ดุจคนสวมเสื้อผ้าเมื่อใช้นานไปก็เก่าคร่ำคร่า ก็ไปหาชุดใหม่สวมฉะนั้น^{๑๓๓๙} ดังนั้น วิญญาณจึงไม่มีการเกิดการตาย การเกิดตายเป็นเรื่องของร่างกายเท่านั้น วิญญาณซึ่งคงอยู่เที่ยงแท้จะออกไปเพื่อถือเอาร่างใหม่ในภพภูมิต่างๆ เมื่อร่างกายในภพภูมินั้นๆ ไม่สามารถอยู่อาศัยได้ก็ทิ้งร่างกายนั้นไป การวนเวียนอยู่ในการเกิดและการตายนี้เรียกว่าสังสารวัฏซึ่งถูกกำหนดโดยกรรมดีและกรรมชั่วที่ได้ทำไว้ในภพชาติก่อนๆ วิญญาณนี้จะเวียนว่ายตายเกิดในภพภูมิต่างๆ トラบเท่าที่ยังไม่บรรลุมอกษะ ตามความเชื่อของลัทธินี้ โมกษะเป็นจุดหมายสูงสุดของชีวิต ภายหลังจากชีวิตในโลกนี้สิ้นสุดลง วิญญาณ อัตตา หรือ ชีวาตมันที่ได้รับการ

^{๑๓๓๗} สมักร บุรวาส, **วิชาปรัชญา**, พิมพ์ครั้งที่ ๔ (กรุงเทพมหานคร:สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๔๔), หน้า ๘๘-๙๒.

^{๑๓๓๘} อ้างใน สมักร บุรวาส. **ปรัชญาพราหมณ์ในสมัยพุทธกาล**. พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ:สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๕๔), หน้า ๑๐๔-๑๐๕.

^{๑๓๓๙} สุนทร ฦ รังสี. **ปรัชญาอินเดีย: ประวัติและลัทธิ**. พิมพ์ครั้งที่ ๓ (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๕), หน้า ๔๗.

พัฒนาจนเข้าถึงโมกษะจะไปอยู่กับพรหมันชัณร์นัรค์เป็นการยุติการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏลงอย่างสมบูรณ์^{๑๔๐}

ข้อความที่แสดงความเชื่อเรื่องอัตตาในลัทธิพราหมณ์-ฮินดูนี้บ่งชี้ให้เห็นฐานคิดบนความเชื่อเรื่องวิญญาณอมตะในฐานะหลักการสำคัญของโลกทัศน์เชิงสัสตทิกฏฐิ การที่พระพุทธศาสนามีคำสอนเรื่องสังสารวัฏของการเวียนว่ายตายเกิดก็ถูกมองว่าได้รับอิทธิพลมาจากลัทธิพราหมณ์-ฮินดูด้วยเหมือนกัน กรณีการตีความคำสอนอธิบายวิญญาณเป็นผู้ท่องเที่ยวรับผลของบุญและบาปซึ่งสอดคล้องกับคำสอนของพราหมณ์-ฮินดูจึงมองว่าเป็นสัสตทิกฏฐิ

๔.๒.๒.๒ อุจเฉททิฏฐิ คือ ความเห็นว่าอัตตาขาดสูญ ในพรหมชาลสูตร พระพุทธองค์ทรงแสดงทิฏฐิของสมณพราหมณ์พวกหนึ่งที่มีความเห็นว่า หลังจากตายแล้วอัตตาขาดสูญ บัญญัติความขาดสูญ ความพินาศและความไม่เกิดอีกของสัตว์ด้วยมูลเหตุ ๗ อย่าง คือ

๑) สมณะหรือพราหมณ์บางคนมีความเห็นว่า อัตตานี้มีรูปมาจากมหาภูตรูป ๔ เกิดจากบิดามารดา แต่หลังจากตายแล้วอัตตาย่อมขาดสูญพินาศ ไม่เกิดอีก ด้วยเหตุนี้ อัตตานี้ จึงขาดสูญเด็ดขาด

๒) สมณะหรือพราหมณ์มีความเห็นเหมือนจำพวกที่ ๑ว่าอัตตานี้มีรูปมาจากมหาภูตรูป ๔ เกิดจากบิดามารดา แต่หลังจากตายแล้วอัตตาย่อมขาดสูญพินาศ แต่นอกจากอัตตานี้แล้ว ยังมีอัตตาอื่นที่เป็นทิพย์ มีรูปเป็นกามาวจร บริโภคข้าวเป็นอาหาร ที่มองไม่เห็นด้วยตาเนื้อ แต่สมณพราหมณ์กลุ่มนี้ยืนยันว่า ตนเองสามารถมองเห็น แต่อัตตานี้หลังจากตายแล้วจะขาดสูญพินาศ ไม่เกิดอีก ด้วยเหตุนี้ อัตตาจึงขาดสูญเด็ดขาด

๓) สมณะหรือพราหมณ์กลุ่มหนึ่งมีความเห็นตรงกันกับกลุ่มที่ ๒ แต่กลุ่มนี้เสนอความเห็นอื่นอีกว่า นอกจากอัตตาที่เป็นทิพย์ เป็นกามาวจรแล้ว ยังมีอัตตาอื่นที่เป็นทิพย์ มีรูปสำเร็จด้วยใจ มีอวัยวะครบถ้วน มีอินทรีย์ไม่บกพร่อง เป็นรูปที่ละเอียด แต่สมณพราหมณ์เหล่านี้ยืนยันว่ามองเห็น แต่อัตตานี้หลังจากตายแล้วจะขาดสูญพินาศ ไม่เกิดอีก ด้วยเหตุนี้ อัตตาจึงขาดสูญเด็ดขาด

๔) สมณะหรือพราหมณ์อีกกลุ่มหนึ่งมีความเห็นสอดคล้องกับกลุ่มที่ ๓ แต่กลุ่มนี้เสนอความเห็นของตนว่า ยังมีอัตตาอื่นที่ถึงชั้นอาภาสานัญญาตนะ ที่กำหนดอากาศหาที่สุดมิได้ เพราะล่องรูปสัญญา ดับปฏิขสัญญา ไม่กำหนดนันทตสัญญาโดยประการทั้งปวง สมณพราหมณ์เหล่านี้มองไม่เห็น แต่สมณพราหมณ์เหล่านี้ยืนยันว่า รู้เห็นความมีอยู่ของอัตตาชนิดนี้ แต่อัตตานี้หลังจากตายแล้วจะขาดสูญพินาศไม่เกิดอีก ด้วยเหตุนี้ อัตตาจึงขาดสูญเด็ดขาด

^{๑๔๐} ท่านดัมปิลว ราหุล ใช้คำว่า “the thinker of thoughts, feeler of sensation, and receiver of rewards and and punishments for all its actions good and bad. Such a conception is called the idea of self” ดูใน Venerable Dr. W. Rahula. What the Buddha taught (Bangkok: Haw Trai Printing, 2006), p. 51.

๕) สมณะหรือพราหมณ์อีกกลุ่มหนึ่งมีความเห็นเหมือนกับกลุ่มที่ ๔ แต่เสนอความเห็นว่ายังมีอัตตาชนิดอื่นที่ถึงขั้นวิญญูญายตนะที่กำหนดวิญญูญาหาที่สุดมิได้ เพราะล่วงอาภาสญาณายตนะได้โดยประการทั้งปวง ที่สมณพราหมณ์อื่นไม่รู้ไม่เห็น มีแต่สมณพราหมณ์กลุ่มนี้เท่านั้นที่รู้เห็นอัตตาชนิดนี้ แต่อัตตาชนิดนี้หลังจากตายแล้วจะขาดสูญพินาศไม่เกิดอีก ด้วยเหตุนี้ อัตตาจึงขาดสูญได้เด็ดขาด

๖) สมณะหรือพราหมณ์อีกพวกหนึ่งมีความเห็นร่วมกันกับกลุ่มที่ ๕ แต่เสนอความเห็นอีกว่า ยังมีอัตตาชนิดอื่นที่ถึงขั้นอาภิญญายตนะที่กำหนดว่าไม่มีอะไร เพราะล่วงวิญญูญายตนะได้โดยประการทั้งปวง กลุ่มอื่นไม่รู้ไม่เห็น แต่กลุ่มของตนรู้เห็นอัตตาชนิดนี้ แต่อัตตาชนิดนี้หลังจากตายแล้วจะขาดสูญพินาศไม่เกิดอีก ด้วยเหตุนี้ อัตตาจึงขาดสูญได้เด็ดขาด

๗) สมณะหรือพราหมณ์อีกกลุ่มหนึ่งมีความเห็นสอดคล้องกับกลุ่มที่ ๖ แต่เสนอความเห็นของตนเพิ่มเติมว่า ยังมีอัตตาชนิดอื่นที่ถึงขั้นเนวสัณญานาสัณญายตนะที่กำหนดว่านั่นละเอียต นั่นประณีต เพราะล่วงอาภิญญายตนะได้โดยประการทั้งปวง กลุ่มอื่นไม่รู้ไม่เห็น แต่กลุ่มนี้ยืนยันว่ารู้เห็นอัตตาชนิดนี้ แต่อัตตาชนิดนี้หลังจากตายแล้วจะขาดสูญพินาศไม่เกิดอีก ด้วยเหตุนี้ อัตตาจึงขาดสูญได้เด็ดขาด ^{๑๔๑}

จากทัศนะของกลุ่มอุจเฉททิฏฐิ ๗ กลุ่มดังที่กล่าวมาจะเห็นว่า อัตตาที่กลุ่มอุจเฉททิฏฐิระบุถึงก็คือ อัตตาของมนุษย์และสัตว์ อัตตาของเทวดา อัตตาของรูปพรหม และอัตตารูปพรหม ๔ ซึ่งจะบ่งชี้ว่าความเห็นเชิงอุจเฉททิฏฐิไม่ได้ปฏิเสธความมีอยู่ของอัตตาของสัตว์ที่ปรากฏขึ้นในภพภูมินั้นๆ แต่กลุ่มอุจเฉททิฏฐิยืนยันว่า อัตตาของสัตว์ทั้งหลายในภพภูมินั้นๆ สิ้นสุดลงตามกำหนดอายุในภพภูมินั้นๆ แล้ว ความมีอยู่ของอัตตาก็จะสิ้นสุดลงไปด้วย กล่าวคือ อัตตาที่มีอยู่นั้นจะขาดสูญไปอย่างเด็ดขาด ไม่มีอยู่อีก

นอกจากสัสสตทิฏฐิและอุจเฉททิฏฐิที่เสนอมานี้แล้ว ยังมีทิฏฐิชนิดอื่นๆ ที่เกี่ยวกับชีวิตหลังความตายที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ในอปปณณกสูตร ^{๑๔๒} ผู้วิจัยจะนำมาเสนอเพื่อประกอบการพิจารณาแนวคิดเรื่องภพในพระพุทธศาสนา ดังนี้

๔.๒.๒.๓ นัตถิกทิฏฐิกับอัตถิกทิฏฐิ

ก) นัตถิกทิฏฐิ คือ ทิฏฐิ หรือ ความเห็นว่า ‘ทานที่ให้แล้วไม่มีผล ยัญที่บูชาแล้วไม่มีผล การเซ่นสรวงก็ไม่มีผล ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำดีทำชั่วก็ไม่มี โลกนี้ไม่มี โลกหน้าไม่มี มารดาไม่มีคุณบิดาไม่มีคุณ โอปปาติกสัตว์ก็ไม่มี สมณพราหมณ์ผู้ประพฤติปฏิบัติชอบ ทำให้แจ้งโลกนี้และโลกหน้าด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้วสอนผู้อื่นให้รู้แจ้ง ก็ไม่มีในโลก’

^{๑๔๑} ที. สี. (ไทย) ๙/๘๔-๙๑/๓๔-๓๖.

^{๑๔๒} ดูรายละเอียดของพระสูตรนี้ทั้งหมดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๙๒-๑๐๖/๙๕-๑๑๖.

ข) อัตถิภาวนา คือ ภาวนา หรือ ความเห็นที่เป็นชั่วตรงข้ามกับนัตถิภาวนา อัตถิภาวนา คือ ความเห็นว่า ‘ทานที่ให้แล้วมีผล ยัญที่บูชาแล้วมีผล การเซ่นสรวงก็มีผล ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำดีทำชั่วมี โลกนี้มี โลกหน้ามี มารตามีคุณ บิดามีคุณ โอปปาติกสัตว์มีอยู่ สมณพราหมณ์ผู้ประพฤติปฏิบัติชอบ ทำให้แจ้งโลกนี้และโลกหน้าด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้วสอนผู้อื่นให้รู้แจ้งก็มีอยู่ในโลก’

๔.๒.๒.๔ ผลที่แตกต่างของคนที่มีนัตถิภาวนากับอัตถิภาวนา

ก) ผู้มีนัตถิภาวนา ข้อความในพระสูตรระบุว่า ผู้มีนัตถิภาวนาจักเว้นกุศลธรรม ๓ ประการนี้ ได้แก่ (๑) กายสุจริต (๒) วจีสุจริต (๓) มโนสุจริต จักสมาทานประพฤติกุศลธรรม ๓ ประการนี้ ได้แก่ (๑) กายทุจริต (๒) วจิตุจริต (๓) มโนทุจริต ผลที่ได้รับ คือ เริ่มต้นเขาก็ละทิ้งความเป็นผู้มีศีลดีงามแล้วตั้งตนเป็นคนทุจริต เพราะมิจฉาภาวนาเป็นปัจจัย บาปอกุศลธรรมเป็นอเนกเหล่านี้ คือ มิจฉาภาวนา มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวาจา ความเป็นข้าศึกกับพระอรหันต์ การทำให้ผู้อื่นเข้าใจผิดจากความ เป็นจริง การยกตน การข่มผู้อื่น ย่อมเกิดขึ้น ถ้าโลกหน้าไม่มี หลังจากตายแล้ว เขาจักทำตนให้มีความ สวัสดิ์ คือ ปลอดภัยจากการรับผลในอบาย แต่ถ้าโลกหน้ามีจริง เขาจะได้รับโทษในโลกทั้ง ๒ คือ (๑) ในปัจจุบันวิญญูชนติเตียนได้ (๒) หลังจากตายแล้วจักไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก

ข) ผู้มีอัตถิภาวนา ข้อความในพระสูตรชี้ว่า ผู้มีอัตถิภาวนาจักเว้นอกุศลธรรม ๓ ประการนี้ ได้แก่ (๑) กายทุจริต (๒) วจิตุจริต (๓) มโนทุจริต จักสมาทานประพฤติกุศลธรรม ๓ ประการนี้ ได้แก่ (๑) กายสุจริต (๒) วจีสุจริต (๓) มโนสุจริต ผลที่เขาจะได้รับคือ ถ้าโลกหน้ามี หลังจากตายแล้ว เขาจัก ไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์’ ถ้าโลกหน้าไม่มีจริง เขากีย่อมได้รับคำสรรเสริญจากวิญญูชนในปัจจุบันว่า ‘เป็นบุรุษบุคคลผู้มีศีล เป็นสัมมาทิฐิ เป็นอรรถิภาวนา’^{๑๔๓} ถ้าโลกหน้ามีจริง เขาจักจะได้รับคุณในโลก ทั้ง ๒ คือ (๑) ในปัจจุบันวิญญูชนย่อมสรรเสริญ (๒) หลังจากตายแล้วจักไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์

๔.๒.๒.๕ อภิริยภาวนากับกิริยภาวนา

ก) อภิริยภาวนา คือ ภาวนา หรือ ความเห็นที่ว่า ‘เมื่อบุคคลทำเอง ใช้ให้ผู้อื่นทำ ตัดเอง ใช้ให้ผู้อื่นตัด เบียดเบียนเอง ใช้ให้ผู้อื่นเบียดเบียน ทำให้เศร้าโศกเอง ใช้ให้ผู้อื่นทำให้เศร้าโศก ทำให้ ลำบากเอง ใช้ให้ผู้อื่นทำให้ลำบาก ดิ้นรนเอง ใช้ให้ผู้อื่นทำให้ดิ้นรน ฆ่าสัตว์ ถือน้ำของของที่เจ้าของเขา ไม่ได้ให้ ตัดช่องย่องเบา ปล้นเรือนหลังเดียว ดักจู่ในทางเปลี่ยว เป็นขู้ พูตเทจ ผู้ทำ (เช่นนั้น) ก็ไม่จัด ว่าทำบาป แม้หากบุคคลใช้จักรมีคมดุจดมโกนสังหารเหล่าสัตว์ในปฐพีนี้ให้เป็นตุณลานตากเนื้อ ให้เป็น กองเนื้อเดียวกัน เขาย่อมไม่มีบาปที่เกิดจากกรรมนั้น ไม่มีบาปมาถึงเขา แม้หากบุคคลไปฝั่งขวาแม่น้ำ คงคา ฆ่าเอง ใช้ให้ผู้อื่นฆ่า ตัดเอง ใช้ให้ผู้อื่นตัดเบียดเบียนเอง ใช้ให้ผู้อื่นเบียดเบียน เขาย่อมไม่มีบาป

^{๑๔๓} น่าสังเกตว่า ผู้ที่มีอัตถิภาวนา พระพุทธองค์ทรงถือว่า เป็นสัมมาทิฐิ เป็นอรรถิภาวนา แสดงให้เห็นว่า ความเห็นความเชื่อที่ทำให้เกิดการกระทำที่ดี เว้นจากความชั่ว ถือว่า เป็นความเห็นที่เป็นสัมมาทิฐิ ไม่เกี่ยวกับความมีจริงหรือไม่มีจริงของโลกหน้า หมายความว่า ความเห็นที่ว่า โลกหน้ามี นั้นเป็นปัจจัยให้เกิดการทำความดี เว้นความชั่ว ความเห็นนี้ถือว่า เป็นสัมมาทิฐิ แม้ว่าในความเป็นจริง โลกหน้าจะมีหรือไม่มีก็ตาม.

ที่เกิดจากกรรมนั้น ไม่มีบาปมาถึงเขา แม้หากบุคคลไปฝังข้ายแม่น้ำคงคา ให้เอง ใช้ให้ผู้อื่นให้ บุษบาเอง ใช้ให้ผู้อื่นบุษบาเขาย่อมไม่มีบุญที่เกิดจากกรรมนั้น ไม่มีบุญมาถึงเขา ไม่มีบุญที่เกิดจากการให้ทานจากการฝึกอินทรีย์ จากการสำรวม จากการพูดคำสัตย์ ไม่มีบุญมาถึงเขา'

ข) กิริยทัญญู คือ ทัญญู หรือ ความเห็นที่เป็นชั่วตรงข้ามอกิริยทัญญูว่า 'เมื่อบุคคลทำเอง ใช้ให้ผู้อื่นทำ ตัดเอง ใช้ให้ผู้อื่นตัด เบียดเบียนเอง ใช้ให้ผู้อื่นเบียดเบียน ทำให้เศร้าโศกเอง ใช้ให้ผู้อื่นทำให้เศร้าโศก ทำให้ลำบากเอง ใช้ให้ผู้อื่นทำให้ลำบาก ดิ้นรนเอง ใช้ให้ผู้อื่นทำให้ดิ้นรน ข่าสัว์ ถือเอาสิ่งของที่เจ้าของเขาไม่ได้ให้ ตัดช่องย่องเบา ปล้นเรือนหลังเดียวดักจี้ในทางเปลี่ยว เป็นขู้ พุดเท็จ ผู้ทำ(เช่นนั้น)จัดว่าทำบาป แม้หากบุคคลใช้จักรมีคมคมัดโกนสังหารเหล่าสัตว์ในปฐพีนี้ให้เป็นจุลฉาน ตากเนื้อ ให้เป็นกองเนื้อเดียวกัน เขาย่อมมีบาปที่เกิดจากกรรมนั้น มีบาปมาถึงเขา แม้หากบุคคลไปฝังขวามแม่น้ำคงคา ข่าเอง ใช้ให้ผู้อื่นข่า ตัดเอง ใช้ให้ผู้อื่นตัด เบียดเบียนเอง ใช้ให้ผู้อื่นเบียดเบียน เขาย่อมมีบาปที่เกิดจากกรรมนั้น มีบาปมาถึงเขา แม้หากบุคคลไปฝังข้ายแม่น้ำคงคา ให้เอง ใช้ให้ผู้อื่นให้บุษบาเอง ใช้ให้ผู้อื่นบุษบา เขาย่อมมีบุญที่เกิดจากกรรมนั้น มีบุญมาถึงเขา ย่อมมีบุญที่เกิดจากการ ให้ทาน จากการฝึกอินทรีย์ จากการสำรวม จากการพูดคำสัตย์ มีบุญมาถึงเขา'

๔.๒.๒.๖ ผลที่แตกต่างของคนที่มีเหตุทัญญูและเหตุทัญญู

ก) ผู้มีอกิริยทัญญู ตามที่ท่านแสดงไว้ในพระสูตร ผู้มีอกิริยทัญญูจักเว้นกุศลธรรม ๓ ประการนี้ ได้แก่ (๑) กายสุจริต (๒) วจีสุจริต (๓) มโนสุจริต จักสมาทานประพตติกุศลธรรม ๓ ประการนี้ ได้แก่ (๑) กายทุจริต (๒) วจิตุจริต (๓) มโนทุจริต ผลที่เขาจะได้รับ คือ เริ่มต้น เขาละทิ้งความเป็นผู้มีศีลตังาม ตั้งตนเป็นคนทุศีล เพราะมิจฉาทัญญูเป็นปัจจัย บาปอกุศลธรรมเป็นอนเณกเหล่านี้ คือ มิจฉาทัญญู มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวาจา ความเป็นข้าศึกกับพระอรียะ การทำให้ผู้อื่นเข้าใจผิดจากความเป็นจริง การยกตน การข่มผู้อื่นย้อมเกิดขึ้น ถ้าการกระทำไม่มีผล หลังจากตายแล้ว เขาจักทำตนให้มีความสุขได้ (ปลอดภัยจากอบาย) ถ้าการกระทำมีผลจริง หลังจากตายแล้ว เขาจักไปเกิดในอบาย ทุกติ วินิบาต นรก ถ้าการกระทำไม่มีผลจริงเขาย่อมถูกวิญญูชนติเตียนได้ในปัจจุบันว่า 'เป็นบุรุษบุคคลผู้ทุศีล เป็นมิจฉาทัญญู เป็นอกิริยวาทะ' ถ้าการกระทำมีผลจริง เขาจะได้รับโทษในโลกทั้ง ๒ คือ (๑) ในปัจจุบันถูกวิญญูชนติเตียนได้ (๒) หลังจากตายแล้ว จักไปเกิดในอบาย ทุกติ วินิบาต นรก

ข) ผู้มีกิริยทัญญู ความเห็นว่าการกระทำทุกอย่างมีผลจะทำให้ผู้มีกิริยทัญญูเว้นกุศลธรรม ๓ ประการนี้ ได้แก่ (๑) กายทุจริต (๒) วจิตุจริต (๓) มโนทุจริต จักสมาทานกุศล ๓ ประการนี้ ได้แก่ (๑) กายสุจริต (๒) วจีสุจริต (๓) มโนสุจริต ผลที่เขาจะได้รับ คือ เริ่มต้นเขาก็ละทิ้ง ความเป็นผู้ทุศีล แล้วตั้งตนเป็นคนมีศีลตังาม เพราะสัมมาทัญญูเป็นปัจจัย กุศลธรรม เป็นอนเณกเหล่านี้ คือ สัมมาทัญญู สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา ความเป็นข้าศึก กับพระอรียะ การทำให้เข้าใจถูกตามความเป็นจริง การไม่ยกตน การไม่ข่มผู้อื่นย้อมเกิดขึ้น ถ้าการกระทำมีผลจริง หลังจากตายแล้ว เขาจักไปเกิดในสุคติ

โลกสวรรค์ ถ้าการกระทำไม่มีผลจริง เขาย่อมได้รับคำสรรเสริญจากวิญญูชนในปัจจุบันว่า ‘เป็นบุรุษ บุคคลผู้มีศีล เป็นสมาธิปฏิภาณ เป็นกิริยาวิเศษ’ ถ้าการกระทำมีผลจริง บุรุษบุคคลนี้ก็จะได้รับคุณในโลก ทั้ง ๒ คือ (๑) ในปัจจุบันวิญญูชนย่อมสรรเสริญ (๒) หลังจากตายแล้ว จักไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์

๔.๒.๒.๗ อเหตุกทิวฏฐิกับเหตุกทิวฏฐิ

ก) อเหตุกทิวฏฐิ คือ ทิวฏฐิ หรือ ความเห็นอย่างนี้ว่า ‘ความเศร้าหมองของหมู่สัตว์ไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย สัตว์ทั้งหลาย เศร้าหมองเอง ความบริสุทธิ์ของหมู่สัตว์ ไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย สัตว์ทั้งหลาย บริสุทธิ์เอง ไม่มีกำลัง ไม่มีความเพียร ไม่มีความสามารถของมนุษย์ ไม่มีความพยายามของมนุษย์ สัตว์ ปาณะ ภูตะ ชีวะทั้งปวง ล้วนไม่มีอำนาจ ไม่มีกำลัง ไม่มีความเพียร ผันแปรไปตามโชคชะตาตาม สถานภาพทางสังคมและตามลักษณะเฉพาะตน ย่อมเสวยสุขและทุกข์ในอภิสัทธินี้ทั้ง ๖^{๑๔๔},

ข) เหตุกทิวฏฐิ คือ ทิวฏฐิ หรือ ความเห็นที่เป็นข้อตรงข้ามกับอเหตุกทิวฏฐิว่า ความเศร้าหมองของหมู่สัตว์มีเหตุ มีปัจจัย สัตว์ทั้งหลายเศร้าหมองเอง ความบริสุทธิ์ของหมู่สัตว์ มีเหตุ มีปัจจัย สัตว์ทั้งหลายบริสุทธิ์เอง มีกำลัง มีความเพียร มีความสามารถของมนุษย์ มีความพยายามของมนุษย์ สัตว์ ปาณะ ภูตะ ชีวะทั้งปวง ไม่ใช่ไม่มีอำนาจไม่มีกำลัง ไม่มีความเพียร ผันแปรไปตามโชคชะตา ตาม สถานภาพทางสังคมและตามลักษณะเฉพาะตน เสวยสุขและทุกข์ในอภิสัทธินี้ทั้ง ๖

๔.๒.๒.๘ ผลที่แตกต่างของผู้มีอเหตุกทิวฏฐิและเหตุกทิวฏฐิ

ก) ผู้มีอเหตุกทิวฏฐิ ตามข้อความในพระสูตร ผู้มีอเหตุกทิวฏฐิจักเว้นกุศลธรรม ๓ ประการ นี้ ได้แก่ (๑) กายสุจริต (๒) วาจาสุจริต (๓) มโนสุจริต จักสมทานประพตีกุศลธรรม ๓ ประการนี้ ได้แก่ (๑) กายทุจริต (๒) วาจาทุจริต (๓) มโนทุจริต ผลที่เขาจะได้รับ คือ เริ่มต้น เขาก็ละทิ้งความเป็นผู้มีศีลตั้งแต่นั้นตั้งตนเป็นคนทุศีล เพราะมีมิจฉาทิวฏฐิเป็นปัจจัย บาปอกุศลธรรมเป็นอเนกเหล่านี้ คือ มิจฉาทิวฏฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวาจา ความเป็นข้าศึกกับพระอรหันต์ การทำให้ผู้อื่นเข้าใจผิดจากความ เป็นจริง การยกตน การข่มผู้อื่น ย่อมเกิดขึ้น ถ้าเหตุไม่มี หลังจากตายแล้ว เขาจักทำตนให้มีความ สวัสดิ์ได้ แต่ถ้าเหตุมีอยู่จริง หลังจากตายแล้ว เขาจักไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก’ แต่ถ้าเหตุไม่มีจริง เขาย่อมถูกวิญญูชนติเตียนได้ในปัจจุบันว่า ‘เป็นบุรุษบุคคลผู้ทุศีล เป็นมิจฉาทิวฏฐิ เป็นอเหตุกทิวฏฐิ’ ถ้าเหตุมีอยู่จริง เขาจะได้รับโทษในโลกทั้ง ๒ คือ (๑) ในปัจจุบันถูกวิญญูชนติเตียนได้ (๒) หลังจากตายแล้ว จักไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก

^{๑๔๔} อภิสัทธินี้ทั้ง ๖ ได้แก่ ๑) กัณหาภิสัทธา (ผู้มีชาติดำ) หมายถึงผู้ทำงานหนักแล้ว เช่น เป็นโจร เป็น เพชฌฆาต ๒) นีลาภิสัทธา (ผู้มีชาติเขียว) หมายถึงภิกษุผู้เป็นนักบวชพวกหนึ่ง ผู้เลือกกินแต่เนื้อปลา ๓) โลหิตาภิสัทธา (ผู้มีชาติแดง) หมายถึง นิครนถ์ผู้ถือผ้าผืนเดียวเป็นวัตร ๔) หลินาภิสัทธา (ผู้มีชาติเหลือง) หมายถึงคฤหัสถ์ผู้เป็น สาวกของชีเปลือย ผู้ประเสริฐกว่าพวกนิครนถ์ ๕) สุกกาภิสัทธา (ผู้มีชาติขาว) หมายถึงเจ้าลัทธิชื่อนั้นทะ วังฉะ สังกิจจะ ตีกว่า ๔ จำพวกข้างต้น ๖) ปรมสูกกาภิสัทธา (ผู้มีชาติขาวที่สุด) หมายถึงพวกอาชีวกผู้มีลัทธิดีกว่า ๕ จำพวกข้างต้น ; ม.ม.อ. ๒/๑๐๐/๙๐, ที.สี.อ. ๑/๑๖๘/๑๔๗.

ข) ผู้มีเหตุกตัญญู ข้อความในพระสูตรชี้ว่า ผู้มีเหตุกตัญญูจักเว้นอกุศลธรรม ๓ ประการนี้ ได้แก่ (๑) กายทุจริต (๒) วาจทุจริต (๓) มโนทุจริต จักสมათานกุศลธรรม ๓ ประการนี้ ได้แก่ (๑) กายสุจริต (๒) วาจสุจริต (๓) มโนสุจริต ผลที่เขาจะได้รับ คือ เริ่มต้น เขาก็ละทิ้งความเป็นผู้ทุศีลแล้วตั้งตนเป็นคนมีศีลดีงาม เพราะสัมมาทิฏฐิเป็นปัจจัย กุศลธรรมเป็นอเนกเหล่านี้ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา ความไม่เป็นข้าศึกกับพระอริยะ การทำให้เข้าใจถูกต้องตามความเป็นจริง การไม่ยกตน การไม่ข่มผู้อื่นย่อมเกิดขึ้น ถ้าเหตุมีอยู่ หลังจากตายแล้ว เขาก็จะไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ แต่ถ้าเหตุไม่มีจริง เขาก็ย่อมได้รับคำสรรเสริญ จากวิญญูชนในปัจจุบันว่า ‘เป็นบุรุษบุคคลผู้มีศีล มีสัมมาทิฏฐิ เป็นเหตุกวาทะ’ ถ้าเหตุมีอยู่จริง เขาก็จะได้รับคุณในโลกทั้ง ๒ คือ (๑) ในปัจจุบันวิญญูชน ย่อมสรรเสริญ (๒) หลังจากตายแล้วจักไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์

๔.๒.๒.๙ ความเห็นเรื่องความมีอยู่ของรูปพรหม พระสูตรได้แสดงทัศนะของนักบวชเกี่ยวกับเรื่องความมีอยู่ของรูปพรหมไว้ว่า สมณพราหมณ์พวกหนึ่งมีความเห็นว่า ‘รูปพรหมไม่มีโดยประการทั้งปวง’ ส่วนสมณพราหมณ์อีกพวกหนึ่งมีความเห็นแย้งว่า ‘รูปพรหมมีอยู่โดยประการทั้งปวง’ พุทธพจน์ในอปฺปนิกสูตรเสนอข้อความที่พิจารณาเรื่องความมีอยู่ของรูปพรหมต่อไปว่า ผู้มีปัญญา (วิญญูชน) พิจารณาเห็นว่า เราอาจไม่เห็นด้วยกับความเห็นว่ารูปพรหมไม่มีโดยประการทั้งปวง หรือเราอาจไม่เห็นความเห็นว่ารูปพรหมมีอยู่โดยประการทั้งปวง แต่เมื่อไม่รู้ ไม่เห็น จะพึงถือเอาความเห็นข้างใดข้างหนึ่งว่า นี่เท่านั้นจริง อย่างอื่นไม่จริง ย่อมเป็นเป็นการไม่สมควร ถ้าความเห็นว่ารูปพรหมไม่มีโดยประการ ทั้งปวง เป็นความจริงแล้ว ก็มีความเป็นไปได้ที่เราจักเกิดในเหล่าเทพผู้มีรูปสำเร็จด้วยใจ (รูปพรหม) ซึ่งไม่ถึงว่าผิดแต่อย่างใด แต่ถ้าความเห็นว่ารูปพรหมมีอยู่โดยประการทั้งปวง เป็นความจริงแล้ว ก็เป็นไปได้ที่เราจักเกิดในเหล่าเทพผู้ไม่มีรูปสำเร็จด้วยสัญญา (รูปพรหม) ซึ่งก็ไม่ถึงว่าผิดอีกเช่นกัน ข้อเสียของการเกิดในภพที่มีรูปก็คือ ในภพที่มีรูปนั้น มีการถือท่อนไม้ การถือคัสตรา การทะเลาะ การแก่งแย่ง การวิวาท การพูดขึ้นเสียงว่า ‘เจ้า เจ้า’ การพูดส่อเสียด และการพูดเท็จซึ่งมีรูปเป็นเหตุ แต่เรื่องเหล่านี้ไม่มีในรูปพรหมโดยประการทั้งปวง’ ผู้มีปัญญา (วิญญูชนนั้น) เมื่อพิจารณาเช่นนี้แล้วย่อมปฏิบัติเพื่อความเบื่อหน่ายเพื่อคลายกำหนด เพื่อดับแห่งรูป (เพื่อเกิดในรูปพรหม) อย่างเดียว

๔.๒.๒.๑๐ ความเห็นเรื่องภพ ในอปฺปนิกสูตร พระพุทธเจ้าตรัสความเห็นของสมณพราหมณ์พวกหนึ่งว่าความดับสนิทแห่งภพไม่มีโดยประการทั้งปวง สมณพราหมณ์อีกพวกหนึ่งมีความเห็นแย้งว่าความดับสนิทแห่งภพมีอยู่โดยประการทั้งปวง พระพุทธองค์ตรัสแสดงข้อพิจารณาความเห็นเรื่องภพนี้ต่อไปว่า ผู้มีปัญญา (วิญญูชน) ย่อมพิจารณาว่า เราอาจไม่เห็นด้วยกับความเห็นของสมณพราหมณ์ที่ว่าความดับสนิทแห่งภพไม่มีโดยประการทั้งปวง หรืออาจจะไม่ทราบความเห็นของสมณพราหมณ์อีกกลุ่มหนึ่งที่ว่าความดับสนิทแห่งภพมีอยู่โดยประการทั้งปวง แต่การไม่รู้ ไม่เห็น แล้วถือเอาความเห็นอย่างใดอย่างหนึ่งแต่เพียงอย่างเดียวว่า ‘นี่เท่านั้นจริง อย่างอื่นไม่จริง’ เป็นสิ่งที่

ไม่สมควร ถ้าความเห็นว่าคุณสมบัติแห่งภพไม่มีโดยประการทั้งปวง เป็นความจริงแล้ว ก็มีความเป็นไปได้ที่ความเห็นนั้นจะอำนวยให้เราได้เกิดในเหล่าเทพผู้ไม่มีรูปสำเร็จด้วยสัญญา (อรุปรพรม) ซึ่งไม่ถือว่าผิด แต่ถ้าความเห็นว่าคุณสมบัติแห่งภพมีอยู่โดยประการทั้งปวง เป็นความจริงแล้ว ก็เป็นไปได้ที่ความเห็นนั้นจะเอื้อให้เราปรินิพพานในปัจจุบัน ความเห็นที่ว่า คุณสมบัติแห่งภพไม่มีโดยประการทั้งปวงนี้ เป็นความเห็นที่ใกล้เคียงธรรมที่ยังมีความกำหนด ใกล้ต่อธรรมที่ยังมีสังโยชน์ ใกล้ต่อธรรมที่ยังมีความเพติดเพลิน ใกล้ต่อธรรมที่มีความจดจ่อ ใกล้ต่อธรรมที่ยังมีความถือมั่น ส่วนความเห็นว่าคุณสมบัติแห่งภพมีอยู่โดยประการทั้งปวงนี้เป็นความเห็นที่ใกล้เคียงธรรมที่ไม่มีความกำหนด ใกล้ต่อธรรมที่ไม่มีสังโยชน์ ใกล้ต่อธรรมที่ไม่มีความเพติดเพลิน ใกล้ต่อธรรมที่ไม่มีความจดจ่อ ใกล้ต่อธรรมที่ไม่มีความถือมั่น ผู้มีปัญญา (วิญญูชนัน) เมื่อพิจารณาเช่นนี้แล้วย่อมปฏิบัติเพื่อความเปื่อยหน่าย เพื่อคลายกำหนด เพื่อดับแห่งภพอย่างเดียว^{๑๔๕}

๔.๒.๓ ทศนะเชิงปฏิสธคำสอนเรื่องภพแบบข้ามภพข้ามชาติ

จากหลักฐานมากมายในพระไตรปิฎกและอรรถกถารวมไปถึงการอธิบายในคัมภีร์อื่นๆ สามารถยืนยันได้ว่า แนวคิดเรื่องภพตามโครงสร้างทางจักรวาลวิทยาปรากฏอย่างชัดเจนในคัมภีร์พระพุทธศาสนา แต่อย่างไรก็ตาม จากการศึกษาพบว่า นักคิดทางพระพุทธศาสนาจำนวนไม่น้อยที่พบปัญหาบางประการในแนวคิดเรื่องภพเชิงจักรวาลวิทยาดังกล่าวและให้ข้อวิจารณ์ไว้อย่างน่าสนใจ ในงานวิจัยนี้ ผู้วิจัยจะนำเสนอเฉพาะข้อวิจารณ์ของนักคิดที่มีอิทธิพลต่อความคิดของชาวพุทธในสังคมร่วมสมัย ดังนี้

๔.๒.๓.๑ ทศนะของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

ข้อวิจารณ์เกี่ยวกับประเด็นธรรมของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส จะพบได้ในหนังสือธรรมวิจารณ์ที่ทรงแต่งขึ้นเพื่อให้เป็นตำราอ่านประกอบการศึกษาของนักธรรมชั้นเอก ในประเด็นคำสอนเรื่องภพในพระพุทธศาสนา สมเด็จพระเจ้าทรงเริ่มต้นด้วยการชี้ให้เห็นมติของศาสนาพราหมณ์ที่เชื่อเรื่องปรมาตมน์ว่าเป็นแหล่งต้นกำเนิดของสรรพสิ่ง ทรงตั้งข้อสังเกตความเชื่อนี้กับแนวคิดเรื่องปรมาตมในพระพุทธศาสนาไว้อย่างน่าสนใจ ดังที่ทรงเขียนไว้ว่า

"ปรมาตมน์" เทียบกับศัพท์มคธเป็น "ปรมตฺตา" "ปรมตฺโถ" น่าจะได้กับศัพท์นี้ ปรมาตมน์นั้นแบ่งภาคออกจากตนให้เข้าสิงรูปกายอันสร้างขึ้นต่างๆ ชนิดภาคเหล่านี้ เรียกว่า "อาตมน์" เทียบกับมคธว่า "อตฺตา" คล้ายกับปราชญ์ในทางโหราศาสตร์ลงสันนิษฐานว่า โลกทั้งหลายรวมทั้งโลกที่เราเกิดอยู่นี้ด้วยเป็นภาคแตกกระจายมาจากดวงอาทิตย์ อาตมน์ นั้น ตกอยู่ในคติแห่งกรรม ทำบาปหนัก เทียบด้วยอนันตริยกรรมของเรา จุตจากร่างนั้นแล้ว ย่อมตกนรกไม่มีกำหนดพัน เทียบด้วยผู้ร้ายถูกลงโทษจำคุกตลอดชีวิต....ที่ทำดีพอประมาณ ย่อมขึ้นสวรรค์ชั้นต่ำหรือเกิดในมนุษย์โลกได้อัตภาพเป็นคนชั้นดีที่ทำบาปไม่ถึงหนักหนา ย่อมตกนรกชั่วคราวบ้าง

^{๑๔๕} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๙๒-๑๐๖/๙๕-๑๑๖.

ได้อัตภาพเป็นสัตว์ดิรัจฉานต่างชนิดบ้าง เป็นปีศาจบ้าง เป็นยักษ์บ้าง เป็นมนุษย์ชั้นเลวบ้าง ที่ทำดีปน ความดีนั้น ย่อมผลัดคดีให้ดีขึ้นทำดีมากขึ้น คดีย่อมดีขึ้น เทียบกับคดีของสัตว์ผู้ท่องเที่ยวในสังสารวัฏอันกล่าวในอรรถกถาแห่งชาดก ในเมตตสูตรกล่าวถึงแม่เมตตาแก่สัตว์ผู้แสวงหาที่เกิด เรียกสัมภเวสี คู่กับสัตว์ผู้เกิดแล้วเรียก ภูตะ สัตว์ชนิดนั้นเทียบได้กับอาตมณกำลังร่อนหาร่างเพื่อเข้าสู่อาตมณนั้น ท่องเที่ยวไป ในที่สุด ย่อมถึงความบริสุทธิ์ จากบาปด้วยประการทั้งปวง ได้ชื่อว่า "มหาตมณ" เทียบกับมคธว่า "มหตตา" แปลว่า "อึดตาใหญ่..." "มหาตมณ" นี้ จูติจากร่างที่สุดแล้วย่อมกลับเข้าหา "ปรมาตมณ" อันเป็นต้นเดิม เป็นอยู่ยืนที่ไม่จุติอีกนี้เป็นที่สุดแห่งสงสารของเขา เรียกว่า "นิรวาณม" แปลอย่างเดียวกับนิพพานของเรา เรามีปรณชื่อ "นิรวาณปุราณม" ดูเข้ากันได้กับมหาสาวกนิพพานของเรา...มติข้างพระพุทธศาสนาแยกมูลเหตุอันแต่งสังขารเป็นต้นสาย นิพพานเป็นปลายสาย และปฏิเสธอิตตา แต่ยอมรับความเชื่อมถึงกันแห่งจุติจิตในภพหลัง และปฏิสนธิจิตในภพหน้า โดยอาการอย่างสืบแห่งสันตติในชีวิตอันเดียว ผลแห่งสันตติต้น ย่อมสืบมาสันตติหลัง แต่เชื่อมถึงกันด้วยอย่างไรในเมื่อสันตติขาดแล้ว เป็นข้อลึกลับอยู่...ยอมรับการตกนรกขึ้นสวรรค์ และการถือเอากำเนิดเป็นมนุษย์ และเป็นดิรัจฉานต่างชนิดสับสนกันด้วยอำนาจกรรม แต่บัญญัติการตกนรกมีที่สุด พึงเห็นในการพยากรณ์คติแห่งคนทำอนันตริยกรรมเช่นพระเทวทัตและพระเจ้าอชาตศัตรู คงสิ้นกรรมแล้วได้ตรัสรู้เป็นพระปัจเจกพุทธะในอวสาน กล่าวความบริสุทธิ์ด้วยประการทั้งปวงแห่งจิตอันท่องเที่ยวในสังสารวัฏ ที่ได้แก่บรรลुพระอรหัต โดยอาการอย่างเดียวกัน แต่คัดค้านการค่อยบริสุทธิ์เองที่เรียกว่า สังสารสุทธิ แก้วที่ต้องสำเร็จด้วยวิริยะกับปัญญา แต่ยอมรับว่าไม่สำเร็จโดยรวดเร็วในไม่กี่ภพ พึงเห็นในการกล่าวถึงระยะกาลที่บำเพ็ญพระบารมีของพระโพธิสัตว์ ในอวสาน กล่าวถึงการดับแห่งจิตอันบริสุทธิ์นั้น ในปัจฉิมชาติแล้วไม่เกิดอีก เป็นถึงที่สุดเพียงนี้ได้ในบาลีธัมมจักกัปปวัตตนสูตรว่า "อภยมนตติมา ชาตี นตฺถิทานิ ปุนพฺภโว"นี้เป็นชาติมีในที่สุดบัดนี้ภพอีกย่อมไม่มี และในบาลีอนัตตลักขณสูตรเป็นต้นว่า "ชีณา ชาตี วุสฺสิตํ พรหมจฺริยํ กตํ กรณียํ นาปรํ อิตฺถตฺตยาติ ปชานาติ" ยอมรับว่า ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์ได้อยู่จบแล้ว ภาระนิยามแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอยู่อย่างไม่มีอีก นี้กล่าวคือนิพพาน ยกย่องว่าเป็นธรรมไม่ตาย เป็นฐานไม่จุติ ได้ในบาลีว่า "อปฺปมาโท อมตํ ปทํ" ความไม่ประมาทเป็นบพไม่ตาย และ ในบาลีว่า เต ยนฺติ อจฺจุตํ ฐานํ ยตถ คนฺตฺวา น โสจเร มฺนึเหล่านั้ ย่อมไปสู่สถานไม่จุติ ที่ไปแล้วไม่เศร้าโศก^{๑๔๖}

สาระสำคัญของข้อความที่ทรงเขียนนี้แสดงให้เห็นว่า สมเด็จพระสังฆราชทรงตั้งข้อสงสัยเกี่ยวกับคำอธิบายเรื่องความสืบเนื่องของการตายและการเกิดใหม่ที่ปรากฏอยู่ในคำสอนของพระพุทธศาสนา

^{๑๔๖} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ธรรมวิจารณ์, พิมพ์ครั้งที่ ๒๓ (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๒๐), หน้า ๔๘-๕๑.

ซึ่งปฏิเสธอตตาในฐานะผู้เวียนวายในสังสารวัฏตามความเชื่อของลัทธิพราหมณ์ ทรงยกข้อความพระบาลีในวัฏฏปมสูตรที่ว่า “จิตเต สงกิลิฏฐะ ทุกคฺติ ปาฏิกงฺขา” และ “จิตเต อสงกิลิฏฐะ สุกคฺติ ปาฏิกงฺขา” โดยทรงตั้งคำถามว่า “ลัทธิทั้งหลายรับรองการเวียนเกิดในกำเนิดต่างๆ อย่างไร และพระพุทธศาสนานุมัติเพียงไร” พระองค์แสดงความคิดเห็นต่อไปว่า พระบาลีใน ๒ อุทเทสข้างต้นได้คคิคือ ภูมิเป็นที่ไปหรือเป็นที่ถึงเบื้องหน้าแต่มีระยะเป็น ๒ คือ ๑) ทุกคิ ภูมิเป็นที่ไปข้างชั่ว ๒) สุกคิ ภูมิเป็นที่ไปข้างดี ทรงตั้งข้อสังเกตว่า คคิทั้ง ๒ นั้น แจกออกไปโดยประเภทในบาลีแห่งสูตรทั้งหลายต่างๆ กัน

สมเด็จฯ ทรงยกข้อความในพระสูตรต่างๆ ที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับภพภูมิทั้งฝ่ายทุกคิและสุคคิ มาวิเคราะห์ในรายละเอียด ในตอนท้ายทรงตั้งข้อวิจารณ์ ๓ ประเด็น ดังที่ทรงเขียนไว้ว่า ทางที่เราจะพึงวิจารณ์พืงมีดังนี้ ๑) การรับรองมติในเรื่องนिरยะในพระพุทธศาสนาเป็นการรับรองเพียงชื่อของนรกที่กล่าวไว้ในพระสูตรนั้นๆ ดังกล่าวมาแล้ว หรือรับรองเรื่องนรกที่กล่าวไว้อย่างพิสดารดังในเทวทูตสูตรด้วย ๒) ถ้าไม่รับรองเรื่องนรกที่มีรายละเอียดพิสดาร ก็เข้าใจได้ว่า พระพุทธเจ้าตรัสถึงนรกในเชิงเปรียบเทียบกับความทุกข์อันเกิดจากกรรมชั่วในมนุษย์โดยนัย แต่เรื่องถูกเดิมหรือดัดแปลงให้เป็นจริงไปหรือเป็นธรรมบัญญัติ คือธรรมปลอมที่มีการจรรณาแทรกขึ้นทีหลัง ๓) เรื่องนรก สวรรค์ที่พระพุทธศาสนามานี้เป็นเรื่องปรัมปราที่เคยเชื่อถือกันมา แต่ไม่เป็น “สนธิภูฏิกโก” คือ พิสูจน์ตรวจสอบไม่ได้ด้วยตัวเอง

สมเด็จฯ ทรงเริ่มด้วยการวิจารณ์ข้อ ๓ ว่า หากผู้ที่มีความเชื่อตามศาสนาอื่นพบข้อความเรื่องเล่าเกี่ยวกับยมบาลลงโทษสัตว์นรกอย่างในเทวทูตสูตร ก็อาจเป็นไปได้ที่จะยกย่องพระพุทธศาสนาไว้ในฐานะสูงส่ง การที่พระพุทธศาสนารับรองมติปรัมปราอันยังไม่อาจ “ชำระด้วยญาณ”^{๑๔๗} ก็จะไม่ทำให้เขาแปลกประหลาดใจที่พบเรื่องนี้อยู่ในปกรณ์ของพระพุทธศาสนา แตกต่างจากชาวพุทธที่ยกย่องศาสนาของตนเองในเชิงคุณค่าสูงส่งซึ่งเมื่อมาพบเรื่องเช่นนี้ในปกรณ์ทางพระพุทธศาสนาก็อ้อม “ตะขิดตะขวง จะรับรองก็อาย จะปฏิเสธก็ไม่ถนัดปาก” ในทัศนะของสมเด็จฯ การที่พระพุทธศาสนามีเรื่องที่ไม่อาจตรวจสอบด้วยอายตนะหรือไม่เป็น “สนธิภูฏิกโก” ไม่ได้ทำให้พระพุทธศาสนาอยู่ในฐานะที่สูงส่งกว่าลัทธิความเชื่ออื่น พระองค์จึงปฏิเสธที่จะลงสันนิษฐานว่าเป็นพุทธมติจริงหรือไม่ แต่ทรงยกให้เป็นเรื่องของผู้อ่านพิจารณาทำความเข้าใจเอง ส่วนข้อ ๑ กับข้อ ๒ สมเด็จฯ วิเคราะห์โดยเทียบกับเรื่องเล่าในคัมภีร์พราหมณ์ เพราะทรงเชื่อว่า พระสาวกยุคหลังหยิบเรื่องเล่าเรื่องปรัมปราเกี่ยวกับนรกสวรรค์เหล่านี้จากคัมภีร์พราหมณ์มาใส่ไว้ในพระไตรปิฎก^{๑๔๘}

^{๑๔๗} หมายถึง การตรวจสอบให้เห็นความจริงผ่านการรับรู้ทางประสบการณ์ด้วยอายตนะ ซึ่งมีความหมายเดียวกับคำว่า “สนธิภูฏิกโก” คือ เห็นเอง ที่สมเด็จฯ ท่านใช้มาก่อนหน้านี้”.

^{๑๔๘} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **ธรรมวิจารณ์**, พิมพ์ครั้งที่ ๒๓ (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๒๐), หน้า ๗๔-๗๕.

ในทัศนะเชิงวิจารณ์ของสมเด็จพระเจ้าหลายประเด็นเป็นสิ่งที่น่าสนใจยิ่ง ในประเด็นแนวคิดความเชื่อเรื่องปรมาตมน์เป็นแหล่งต้นกำเนิดของสรรพสิ่งของลัทธิพราหมณ์ ตามความเชื่อของลัทธินี้โลกทั้งหลายรวมทั้งโลกที่เราเกิดอยู่นี้ด้วยเป็นภาคแตกกระจายมาจากดวงอาทิตย์ อาตมน์นั้นตกอยู่ในคติแห่งกรรม ทำบาปหนัก ซึ่งสมเด็จพระเจ้าทรงเทียบด้วยยอนันตริยกรรม เมื่อจุติจากร่างนั้นแล้ว ย่อมตกนรกไม่มีกำหนดพัน ซึ่งทรงเทียบด้วยผู้ร้ายถูกลงโทษจำคุกตลอดชีวิต ในกรณีที่ทำความดีพอประมาณก็ขึ้นสวรรค์ชั้นต่ำหรือเกิดในมนุษย์โลกได้อัตภาพเป็นคนชั้นดีที่ทำบาปไม่ถึงหนักหนา ย่อมตกนรกซึ่งคราวบ้าง ได้อัตภาพเป็นสัตว์ดิรัจฉานต่างชนิดบ้าง เป็นปีศาจบ้าง เป็นยักษ์บ้าง เป็นมนุษย์ชั้นเลวบ้างที่ทำดีปน ความดีนั้น ย่อมผลัดคติให้ดีขึ้นทำดีมากขึ้น คติย่อมดีขึ้น สมเด็จพระเจ้าทรงเทียบความเชื่อเช่นนี้กับความเชื่อเรื่องสัตว์ผู้ท่องเที่ยวในสังสารวัฏอันกล่าวในอรรถกถาแห่งชาดก ทรงยกเรื่องในเมตตสูตรที่กล่าวถึงแม่เมตตาแก่สัตว์ผู้แสวงหาที่เกิด ในพระสูตรนี้ มีปรากฏสัตว์ประเภทหนึ่ง เรียกว่า “สัมภเวสี” คู่กับสัตว์อีกประเภทหนึ่งซึ่งเป็นผู้เกิดแล้วเรียกว่า “ภูตะ” สมเด็จพระเจ้าทรงเห็นว่า สัตว์ชนิดนั้นมีลักษณะที่เทียบได้กับอาตมน์ตามความเชื่อของลัทธิพราหมณ์ที่กำลังร่อนหาร่างเพื่อเข้าสิงอาตมน์นั้นท่องเที่ยวไป ในที่สุด ก็ถึงความบริสุทธิ์จากบาปด้วยประการทั้งปวงเข้าปรมาตมน์ สมเด็จพระเจ้าทรงเห็นว่า แนวคิดเรื่องการจุติจากชาตินี้เรื้อรอนหาที่เกิดและเวียนเกิดและตายในภพชาติต่างๆจนกว่าจะบรรลุถึงนิพพานที่มีอยู่ในคัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถาที่ได้รับเข้ากันได้กับแนวคิดเรื่องวิญญูณที่เป็นอาตมน์ (อัตตา) จุติจากชาตินี้ไปสู่ร่างในภพอื่นๆ ตามกรรมที่ทำไว้จนกว่าจะบรรลุถึงโมกษะซึ่งหมายถึงการเข้าเป็นหนึ่งเดียวกับปรมาตมน์ตามความเชื่อในลัทธิพราหมณ์ ซึ่งสมเด็จพระเจ้าตั้งข้อสังเกตว่า มติข้างพระพุทธศาสนา แยกมูลเหตุอันแต่งสังขารเป็นต้นสาย ส่วนนิพพานเป็นปลายสาย และสอนหลักอนัตตา คือการปฏิเสธอาตมน์หรืออัตตา แต่กลับยอมรับความเชื่อมถึงกันแห่งจิตในภพหลังและปฏิสนธิจิตในภพหน้า โดยอาการอย่างสืบแห่งสันตติในชีวิตอันเดียว ผลแห่งสันตติต้นกับสันตติหลังเป็นสิ่งที่ต่อเนื่องกันมา ทั้งที่สันตติขาดลงแล้วที่ความตาย ทำให้การเชื่อมต่อกันระหว่างสันตติที่ขาดไปกลายเป็นเรื่องที่ “ลึกลับ” ไป ซึ่งหมายความว่า เป็นสิ่งที่ไม่สามารถตรวจสอบได้ด้วยอายตนะต่างจากคำสอนของพระพุทธเจ้าที่เป็น “สันทิฏฐิโก” ประจักษ์แจ้งเองด้วยอายตนะ สถานะของทุกคติและสุคติหลังความตายที่เชื่อมโยงต่อเนื่องจากจุติจิตไปสู่ปฏิสนธิจิตเป็นสิ่งที่ไม่สามารถตรวจสอบได้นี้ สมเด็จพระเจ้า วิจารณ์ไว้ในที่อีกแห่งหนึ่งว่า มติฝ่ายพระพุทธศาสนาปฏิเสธมติเรื่องอัตตาของลัทธิพราหมณ์ด้วยหลักอนัตตา หรือไม่มีอัตตา พระพุทธศาสนาถือว่าเป็นแต่สภาวะธรรมเกิดขึ้นเพราะมีเหตุ สิ้นไปเพราะสิ้นเหตุ โดยแสดงความเกิดแห่งธรรมเนื่องต่อกันไปเป็นสาย ดังที่แสดงความเกิดแห่งวิถิจิตว่าอาศัยการกระทบกันของอายตนะภายใน มีจักขุเป็นต้นกับอายตนะภายนอก มีรูปเป็นต้นทำให้เกิดวิญญูณ จากนั้นสัมผัส เวทนา สัญญา สัญเจตนา ตัณหา วิตก วิจาร์ก็เกิดขึ้นตามมาโดยลำดับ ดังข้อความว่า “ยงกิญจิ สมุทยธมฺมํ สพฺพหนฺตํ นิโรธธมฺมํ” สิ่งใดมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นล้วนมีความดับเป็นธรรมดา ตามทัศนะของพระพุทธศาสนา ความคิดอ่าน ความสวຍเวทนา และอาการ

อย่างอื่นเป็นกิจของจิตและเจตสิก ไม่ใช่แห่งอัตตา สมเด็จพระพรหมเห็นว่ แนวอธิบายตามที่กล่าวนั้นเป็นสิ่งที่เข้าใจได้ แต่เมื่อมีการรับว่า มีจิตจิต ด้วยคำว่า "จิตเต สงกิลิฏฐะ ทุกคติ ปาฏิกงขา" เมื่อจิตเศร้าหมองจำหวังทุกคติ "จิตเต อสงกิลิฏฐะ สุขติ ปาฏิกงขา" เมื่อจิตไม่เศร้าหมอง จำหวังสุขติ และยอมรับปฏิสนธิจิตด้วยคำว่า "วิญญานปจฺจยา นามรูปิ" นามรูปย่อมเกิดมี เพราะวิญญานเป็น ปัจจัย และยอมรับการเวียนเกิดเข้ามาด้วย สิ่งเหล่านี้เป็นเรื่องยากที่จะทำความเข้าใจให้กระจ่าง^{๑๔๙}

ส่วนในประเด็นวิจารณ์ของสมเด็จพระเจ้า เกี่ยวกับข้อความพรรณนารกในเทวทูตสูตรที่ว่า “สมเด็จพระบรมศาสนามาตรัสเพื่อแสดงนรกในมนุษย์โดยนัย แต่เรื่องถูกเติมหรือดัดแปลงให้เป็นจริงไปหรือเป็นธรรมปฏิรูป คือธรรมปลอมรณาแทรกขึ้นทีหลัง” ผู้วิจัยมองว่า เป็นประเด็นที่สำคัญและควรมีการศึกษาค้นคว้าดังที่พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ก็เสนอไว้ว่า การมีทัศนะว่าการแสดงเรื่องนรกสวรรค์ในพระพุทธศาสนานี้เป็นเรื่องที่สัมพันธ์กับความเชื่อที่มีมาก่อนการเกิดขึ้นของพระพุทธศาสนา และมีนำมาสอนตามความเชื่อของผู้คน แต่ท่านก็ชี้แนะว่า ทัศนะดังกล่าวนี้เป็นเรื่องที่ต้องศึกษาค้นคว้ากันต่อไป^{๑๕๐}

ในทัศนะของผู้วิจัย ประเด็นทั้งหมดของสมเด็จพระเจ้า เกี่ยวข้องการอธิบายทุกคติและสุขติหรือชีวิตหลังความตายในคัมภีร์พระพุทธศาสนาบางแห่งซึ่งสมเด็จพระเจ้ามองว่าไม่อาจเข้าใจด้วยญาณหรือไม่เป็น”สันทิฎฐิโก”ที่สามารถตรวจสอบได้ด้วยตนเอง แนวคิดเรื่องทุกคติและสุขติที่เชื่อมโยงกับจิตเศร้าหมองและจิตไม่เศร้าหมองตามที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาทุกระดับนั้นอาจมีการอธิบายรายละเอียดต่างกัน แต่หากดูข้อความพุทธพจน์ในพระไตรปิฎกซึ่งเป็นแหล่งที่มา เราจะเห็นว่า เปิดช่องให้เราตีความได้เช่นกันว่า ทุกคติของผู้มีจิตเศร้าหมองและสุขติของผู้มีจิตไม่เศร้าหมองนั้นอาจไม่ได้หมายถึงภพที่จะไปเกิดหลังความตายเท่านั้น แต่อาจหมายถึง แนวทางความคิด หรือหลักการที่ยึดถือปฏิบัติอยู่ก็ได้ หากพิจารณาตามรูปศัพท์ “คติ” นั้น ก็ถอดความได้ว่า ทางไป, ที่ไป, การไป, แนวทาง, แบบอย่าง^{๑๕๑} เมื่อนำ หู ที่แปลว่า “ไม่ดี ไม่ถูกต้อง ชั่ว” เข้ามาเชื่อมต่อ ก็จะได้รูปศัพท์ว่า “ทุกคติ” แปลความหมายว่า ทางไปที่ไม่ดี, การไปที่ไม่ดี, ที่ไปเกิดอันชั่ว,แบบดำเนินชีวิตที่ไม่ดี^{๑๕๒} ซึ่งมีผลเป็นความชั่วร้าย ความเสื่อมเสียหรือความทุกข์ แต่เมื่อนำ สุ ที่แปลว่า “ดี งาม ถูกต้อง” เข้ามาเชื่อมต่อ ก็จะได้รูปศัพท์ว่า “สุขติ” ซึ่งมีความหมายว่า ทางไปที่ดี, การไปที่ดีงาม, ที่ไปเกิดอันดี, แบบดำเนินชีวิตที่

^{๑๔๙} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **ธรรมวิจารณ์**, พิมพ์ครั้งที่ ๒๓ (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๒๐), หน้า ๒๐-๒๑.

^{๑๕๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **นรกสวรรค์ในพระไตรปิฎก** พิมพ์ครั้งที่ ๙ (กรุงเทพมหานคร: บริษัท พิมพ์สวย จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๑๑.

^{๑๕๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๘ (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๓๐.

^{๑๕๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), เรื่องและหน้าเดียวกัน.

ดี^{๑๕๓} ซึ่งมีผลเป็นความเจริญ รุ่งเรือง หรือความสุข การตีความแบบนี้ทำให้นรกและสวรรค์เป็นเรื่องที่สามารถเข้าใจได้ชัดเจนยิ่งขึ้น แต่ต้องชี้ให้เห็นด้วยว่า นรกหรือสวรรค์รูปแบบนี้มีความสัมพันธ์กับนรกสวรรค์ในชีวิตหลังความตาย หมายความว่า คนทำความชั่วจะประสบเคราะห์กรรมและความยุ่งยากลำบากทางกายและทางใจในปัจจุบัน ก่อนที่จะได้รับความทุกข์และความเดือดร้อนในนรกหลังจากตายไป เช่นเดียวกับคนทำความดี ชีวิตทางกายภาพอาจไม่ดีขึ้น แต่ก็มีคุณภาพทางจิตที่เปี่ยมสุขในชีวิตปัจจุบัน และเมื่อชีวิตในโลกนี้สิ้นสุดลง ก็จะได้เสวยสุขในสวรรค์ หากเราตีความทุกติและสุคติเป็นเรื่องของชีวิตปัจจุบันอย่างเดียว โดยปฏิเสธชีวิตหลังความตาย อาจประสบปัญหาว่า เป็นการตีความแบบอู่อเนกทิฐิซึ่งพระพุทธศาสนาปฏิเสธ ส่วนการตีความนรกสวรรค์ให้ครอบคลุมทั้งชีวิตในโลกนี้ และชีวิตหลังความตายก็ไม่ได้หมายความว่า เป็นการตีความแบบสัสสตทิฐิ เพราะคำสอนเรื่องปฏิจกสมุปบาทชี้ให้เห็นว่า สิ่งทั้งหลายมีความสัมพันธ์กันตามเหตุปัจจัย ภาพเป็นกระบวนธรรมแห่งการอาศัยกันและกันของเหตุปัจจัย เมื่อมีปัจจัย ภาพก็มี ถ้าไม่มีปัจจัย ภาพก็ไม่มีได้ น่าสังเกตว่าความหมายหนึ่งของภพมโนของความเป็นสัสสตทิฐิด้วยซึ่งสามารถอธิบายได้ว่า ในแง่คำศัพท์ ภาพซึ่งเกิดจากความยึดมั่นด้วยความความรู้สึกว่า “เป็นตัวตน มีเรา ของเรา” นั้นเป็นความหมายอย่างหนึ่งของสัสสตทิฐิ ซึ่งมีนัยว่า ความรู้สึกว่า “เรามี เราเป็น” อยู่ในขอบข่ายของสัสสตทิฐิหรือความเห็นว่า “เที่ยง” ตั้งแต่ปุถุชนไปจนถึงพระอริยบุคคลระดับพระอนาคามีที่ยังจะเกิดอีกในภพต่อไปถือได้ว่ามีทิฐิชนิดนี้อยู่ พระอรหันต์ที่สิ้นอุปาทานแล้วจึงเป็นบุคคลประเภทเดียวที่ไม่มีภาพหรือไม่มีสัสสตทิฐิ ผู้วิจัยมองว่า ประเด็นสำคัญในข้อวิจารณ์ของสมเด็จฯก็คือ ข้อวิจารณ์เกี่ยวกับแนวคิดเรื่องทุกติและสุคติในชีวิตหลังความตายที่ผ่านจุดจิตและปฏิสนธิจิตดังที่ผู้วิจัยได้เสนอรายละเอียดมาแล้ว

๔.๒.๓.๒ ทศนะของท่านพุทธทาส

ข้อวิจารณ์เรื่องภาพของท่านพุทธทาสนั้นเกี่ยวโยงกับการอธิบายคำสอนเรื่องปฏิจกสมุปบาทแบบข้ามภพชาติของพระพุทธโฆษาจารย์ เพราะการยอมให้มีวิญญาณชนิดข้ามภพข้ามชาติได้นั้นเป็นการเปิดช่องไปสู่การอธิบายภพภูมิเชิงจักรวาลเบื้องหลังความซึ่งท่านพุทธทาสมองว่าเป็นทศนะเชิงสัสสตทิฐิที่พระพุทธศาสนาปฏิเสธ ท่านพุทธทาสเห็นว่าการอธิบายคำสอนเรื่องปฏิจกสมุปบาทควรให้เป็นเรื่องของชีวิตปัจจุบันน่าจะสอดคล้องกับคำสอนเรื่องความดับทุกข์ของพระพุทธเจ้ามากกว่า

สำหรับท่านท่านพุทธทาส การอธิบายคำสอนของพระพุทธเจ้าสามารถทำได้ผ่านภาษา ๒ แบบคือ ๑) ภาษาคน ภาษาที่ใช้สื่อสารให้สำเร็จประโยชน์ในหมู่คนทั่วไปที่ยังมีความรู้สึกด้วยความยึดมั่นในอัตตา ตัวตน ๒) ภาษาธรรม ภาษาที่แสดงความจริงที่ซ่อนอยู่ในภาษาคนเพื่อถอนความยึดมั่นถือมั่นในอัตตา ตัวตน คำว่า “ชาติ” ในปฏิจกสมุปบาทนั้นเป็นภาษาธรรมเล็งไปที่ตัวความคิด การเกิดความคิดความรู้สึกเป็นตัวตนขึ้นมาครั้งหนึ่งจัดเป็นความหมายของคำว่า “ชาติ” หรือความเกิด

^{๑๕๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), เรื่องและหน้าเดียวกัน.

หมายความว่า ตามการอธิบายด้วยภาษาธรรมของท่านพุทธทาส การเกิดความคิดความรู้สึก “ตัวกูอย่างนั้น ตัวกูอย่างนี้” ขึ้นมาครั้งหนึ่งแล้วก็ดับไป เรียกว่า “ชาติหนึ่ง” ดังนั้น ในทัศนะของท่านพุทธทาส ในวันหนึ่ง คนเราจึงเกิดและตายได้หลายชาติ ซึ่งหากถืออย่างภาษาคน หนึ่งชาติที่นับจากเกิดจนกระทั่งตายอาจจะเป็นเวลาหลายสิบปี แต่หากกล่าวในภาษาธรรม คนเราอาจจะเกิดและตายเป็นจำนวนหลายสิบชาติภายในหนึ่งวัน ดังที่ท่านได้อธิบายไว้ว่า

ความรู้สึกประเภทที่ว่า กู หรือ ฉัน หรือ เรา อะไรก็ตาม มันเกิดขึ้นมาครั้งหนึ่ง ก็เรียกว่า ชาติหนึ่ง ต้องศึกษากันอย่างละเอียด เช่นว่า เห็นสิ่งที่น่ารัก แล้วก็รัก นี่เป็นความคิดที่เป็นกิเลส แล้วก็จะอยากจะได้ เพราะความน่ารัก ก็อยากจะได้ นี่เรียกว่า ตัณหา ความรู้สึกอยากได้นี้มากเข้าๆมันก็เกิดความรู้สึกว่า กูจะได้ กูอยากจะได้ ความรู้สึกว่ากูอยากจะได้นี้ มันเกิดขึ้นมาทีหลัง อยากอะไรเต็มที่แล้ว จะเกิดความรู้สึกที่ว่า กูอยาก กูจะได้ ถ้าไม่สังเกตที่ตัวจริง จะเหมาเอาว่า มันขัดความจริง มันขัด Logic ทำไมผู้อยากจึงเกิดทีหลังความอยากเล่า มันอยากเพราะมันเป็นเรื่องของธรรมชาติ ไม่ใช่เป็นเรื่องตัวตนบุคคลอะไร ธรรมชาติมันปรุงในใจ เป็นความอยากขึ้นมาก่อน แล้วความรู้สึกอยากนั้นจะปรุงความรู้สึก ฉันมี ฉันเป็นผู้อยาก อยากจะได้ อยากจะเอา อย่างนี้เรียกว่า มันเกิดตัวกู เกิดความรู้สึกตัวกู ผู้อย่างนั้น ผู้อย่างนี้ขึ้นมาทีหลัง ก็เรียกว่า ชาติหนึ่ง นี่เข้าใจชาติอย่างนี้ ซึ่งวันหนึ่งเกิดได้หลายชาติ เดือนหนึ่งเกิดหลายร้อยชาติ ปีหนึ่งเกิดหลายพันชาติ หลายๆปีก็หลายหมื่น หลายแสนชาติ ได้เหมือนกัน นับชาติอย่างนี้ก็ไม่ขัดกับหลักที่ว่า ต้องบำเพ็ญบารมีไปหลายหมื่นชาติ หลายแสนชาติ จึงจะนิพพาน นี่มันก็จริง

เพราะว่า ชาติแห่งความรู้สึกนี้ มันเกิดได้ ไม่ทันจะตาย ก็ครบหมื่นแสนแสน เกิดชาติหนึ่งเป็นทุกข์ทีหนึ่ง เพราะมันมีความอยาก ความยึดมั่นด้วยความอยาก เป็นตัวกูแล้วมันก็เป็นทุกข์ ความทุกข์เกิดมาจากความยึดมั่น ยึดมั่นที่ไรก็เป็นทุกข์ทุกที พระบาลีก็กล่าวว่า เกิดทุกข์ที เป็นทุกข์ทุกที ก็เพราะว่า เกิดนั้นแหละ คือ ยึดมั่น^{๑๕๔} ยึดมั่นนั้นแหละคือ เกิด^{๑๕๕}

การอธิบายชาติในปฏิจกสมุปปาทที่เน้นชาติปัจจุบันตามแนวท่านพุทธทาสนี้เป็นการตีความจากข้อความพุทธพจน์ในพระไตรปิฎก ในหลักฐานชั้นต้น พระพุทธเจ้าก็ไม่ได้อธิบายชาติไว้ชัดเจน ไม่ว่าจะเป็นการอธิบายแบบข้ามภพข้ามชาติซึ่งท่านพุทธทาสปฏิเสธหรือแบบชาติปัจจุบันก็

^{๑๕๔} น่าสนใจว่า อุปาทานในปฏิจกสมุปปาทก็ได้รับการอธิบายว่า มี ๔ ประการ คือ ทิฏฐูปาทาน กามูปาทาน อตตวูปาทาน สิลัพพตูปาทาน ซึ่งแสดงว่า ทุกๆอุปาทานมีความยึดมั่นด้วยความรู้สึกว่ากู เข้าไปเกี่ยวข้องด้วยอย่างเต็มที่ หากกล่าวตามการอธิบายของท่านพุทธทาสก็จะมีความหมายว่า ความเห็นของกู กูเป็นผู้เสพส่วยกาม ตัวตนของกู ภูมิศีลและวัตร (ไม่ว่าดีหรือด่างพร้อยก็ล้วนอยู่ในวงจรทุกข์ตามคำสอนเรื่องปฏิจกสมุปปาท) ทุกข์จึงเกิดขึ้นด้วยประการฉะนี้.

^{๑๕๕} ท่านพุทธทาส, นิพพานที่นี้ เดียวนี้ (กรุงเทพมหานคร : บริษัท อาร์.เอส.พรินติ้ง จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๑๑-๑๔.

ตาม แต่ก็ยอมรับกันว่าการอธิบายปฏิจจสมุปบาททั้งสองแบบมีเค้าเงื่อนมาจากพุทธพจน์ในพระไตรปิฎกนั่นเอง เช่นเดียวกับพระพุทโธษาจารย์ที่ยอมรับว่า การอธิบายคำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาททั้งสองแบบตั้งอยู่บนฐานข้อความพุทธพจน์ในคัมภีร์ ขณะเดียวกัน การตีความปฏิจจสมุปบาทแบบชาติปัจจุบันแม้จะถูกมองว่าสอดคล้องกับคำสอนของพระพุทธเจ้ามากที่สุด แต่การตีความเช่นนั้นก็อาจจะต้องเผชิญคำถามว่าต่างจากอุจเฉทวาทอย่างไร เราจะพิจารณาแนวการตีความปฏิจจสมุปบาทของท่านพุทธทาสในรายละเอียดอีกครั้งในหัวข้อว่าด้วยการตีความปฏิจจสมุปบาทแบบชาติปัจจุบันที่จะนำเสนอข้างหน้า

อย่างไรก็ตาม ในประเด็นที่คณะเชิงปฏิเสธการตีความปฏิจจสมุปบาทแบบข้ามภพข้ามชาติของท่านพุทธทาสนี้ ผู้วิจัยมองว่า แม้ว่าพระพุทโธษาจารย์จะอธิบายปฏิจจสมุปบาทแบบข้ามภพข้ามชาติซึ่งท่านพุทธทาสปฏิเสธด้วยเห็นว่าจะเป็นการทำคำสอนพระพุทธเจ้าให้กลายเป็นสัสสตทิฎฐิไป แต่พึงเข้าใจว่า การอธิบายปฏิจจสมุปบาทแบบข้ามภพข้ามชาตินั้นเป็นการอธิบายความเป็นไปของการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏในภาพกว้างที่แสดงปัจจัยการทั้ง ๑๒ อย่างครบถ้วนเท่านั้น แน่นอนว่า การเวียนว่ายตายเกิดที่แสดงในภาพกว้างก็อยู่ภายในกรอบคำสอนเรื่องอนัตตา คือไม่มีวิญญาณที่เป็นอัตตาเที่ยงแท้เป็นผู้ทำการ หากแต่เป็นไปโดยการเกิดดับที่สืบเนื่อง (สันตติ) กันไป และที่น่าสังเกตก็คือ ตามการอธิบายของพระพุทโธษาจารย์ ท่านก็ไม่ได้กำหนดให้แน่นอนลงไปว่าชีวิตมนุษย์ต้องดำเนินไปแบบข้ามภพข้ามชาติตลอดไปอย่างแน่นอน เพราะถ้าอธิบายเช่นนั้นก็อาจถูกมองได้ว่าเป็นการอธิบายที่สุดโต่งไปทางสัสสตทิฎฐิ แต่ท่านทราบดีว่า หลักคำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาทซึ่งแสดงการเกิดและดับแห่งทุกข์ซ้ำ ๆ ทุกข์นั้นเป็นสภาพที่เกิดขึ้นได้และดับได้ กล่าวคือ ผัสสะทำให้เกิดเวทนา แต่ก็กล่าวไม่ได้ว่า เวทนาจะเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหาอย่างแน่นอน เพราะขึ้นอยู่กับเงื่อนไขว่า ผู้เสวย (คำนี้ใช้ในฐานะสมมติบัญญัติ) เวทนานั้นมีสติสัมปชัญญะกำหนดรู้หรือไม่ ถ้าไม่มีสติ เวทนาจึงทำให้เกิดตัณหา แต่ถ้ามีสติ เวทนาจึงไม่ทำให้เกิดตัณหา ขณะนั้นจึงเรียกได้ว่า ตัณหาดับ อุปาทานดับ ภพดับ ชาติดับ และทุกข์ทั้งหลายก็เป็นอันดับไป แต่การอธิบายในภาพกว้างที่เริ่มต้นที่อวิชชา (หรือเริ่มต้นที่ข้อใดข้อหนึ่ง) ไปตามลำดับจนครบปัจจัยการทั้ง ๑๒ อย่างก็ย่อมหลีกเลี่ยงไม่ได้ที่จะอธิบายให้เห็นความเป็นไปของชีวิตตั้งแต่เกิดจนตายและการเกิดใหม่ซึ่งมีกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยสายเกิดทุกข์เข้ามาเกี่ยวข้องด้วยในทุกขั้นตอน

๔.๒.๓.๓ ทรรศนะของศ.ดร.สมภาร พรมทา

ในบทความเรื่อง “ภพภูมิในพระไตรปิฎก”^{๑๕๖} สมภารได้เปิดประเด็นด้วยการเสนอว่า แนวคิดเรื่องภพภูมิไม่ได้รวมอยู่ในวัตถุประสงค์หลักของพระพุทธองค์เมื่อแรกออกแสวงหาโมกขธรรม แนวคิดดังกล่าวอาจมีประโยชน์ทางจริยธรรมและศิลปะ แต่ก็พัวพันกับด้านที่ไม่เป็นประโยชน์และ

^{๑๕๖} สมภาร พรมทา, “ภพภูมิในพระไตรปิฎก” (วารสารพุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ปีที่ : ๑๗ ฉบับที่ : ๑ มกราคม-เมษายน ๒๕๕๓), หน้า ๒-๔๑.

อาจเป็นโทษแก่พระพุทธศาสนา ในพุทธความดังกล่าวอาจารย์ได้วิเคราะห์แนวคิดเรื่องภพภูมิประเด็นต่างๆไว้อย่างน่าสนใจ ผู้วิจัยจะนำบทวิเคราะห์ของสมภาร มาพิจารณา ดังนี้

ก) อะไรคือเป้าหมายหลักของการออกบวชนวขแสวงหาโมกขธรรมของพระพุทธเจ้า ในทัศนะของสมภาร พรหมทา เรื่องราวชีวิตก่อนของผนวชของพระพุทธองค์ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องเดินได้ ๗ ก้าวเมื่อแรกประสูติก็ดี เรื่องการเป็นพระโพธิสัตว์ผู้เปี่ยมด้วยมหากรุณาบำเพ็ญบารมีมาเป็นเวลายาวนานเพื่อตรัสรู้ธรรมและแสดงธรรมโปรดเวไนยสัตว์ก็ดีที่เราได้รับทราบจากคัมภีร์นั้นล้วนเป็นเรื่องที่แต่งขึ้นโดยพระสาวกด้วยจุดมุ่งหมายเพื่อให้ได้บรรลุสทางวรรณคดีและเพื่อให้ผู้อ่านเกิดความรู้สึกซาบซึ้งในพระพุทธรองค์เท่านั้น สมภารเชื่อว่า พระพุทธรองค์ออกผนวชเพื่อแสวงหาโมกขธรรมด้วยเหตุผลส่วนตัว คือ ทรงหดหู่ใจกับสภาพชีวิตที่ต้องทุกข์เพราะความแก่ เจ็บ ตาย ทรงประสงค์จะหาทางเอาชนะสภาพเหล่านี้ซึ่งเรียกว่า “สิ่งที่อยู่ตรงข้ามกับความทุกข์ หลังการออกผนวชพระองค์ก็ทรงลองผิดลองถูกอยู่ช่วงหนึ่ง ก่อนที่จะประสบผลสำเร็จในคืนวันหนึ่งอย่างไม่ได้วางแผนไว้ล่วงหน้า สมภารมองว่า ยังไม่มีความชัดเจนในความหมายของคำว่า “โมกขธรรม” แม้นักวิชาการทางพระพุทธศาสนาจะเข้าใจตรงกันว่า โมกขธรรมหมายถึงความหลุดพ้นจากทุกข์ ซึ่งก็คือ นิพพาน แต่ก็ยังมีความเข้าใจไม่ตรงกันในความหมายของนิพพาน โดยฝ่ายหนึ่งเชื่อว่า นิพพาน เป็นเพียงชื่อเรียกสภาพจิตที่สิ้นกิเลส นิพพานในความหมายนี้จึงเป็นอนัตตาไม่ใช่ “สิ่ง” แต่ฝ่ายหนึ่งมีทัศนะว่า นิพพานคือ ภาวะสิ้นกิเลสที่มีอยู่จริง ในภาวะหลังตาย ผู้บรรลุนิพพานจะคงอยู่ในภาวะนิพพานชั่วนิรันดร์ นิพพานในความหมายนี้จึงเป็น “อัตตา” และเป็น “สิ่ง”^{๑๕๗}

ในทัศนะของสมภาร โมกขธรรมที่พระพุทธเจ้าค้นพบไม่ใช่สิ่ง แต่เรียกว่า “หลักวิชา” ซึ่งสมภารอธิบายว่า หลักวิชานี้ ได้แก่ “ข้อความ” ที่พูดถึงความสัมพันธ์เชิงสาเหตุและผลระหว่างสิ่งของต่างๆ ในจักรวาล ซึ่งในปฐมเทศนา พระพุทธเจ้าตรัสเรียกหลักวิชาชุดหนึ่งว่า “หลักอริยสัจสี่” ซึ่งสมภาร ได้อธิบายด้วยข้อความ ๔ ประโยค คือ (๑) ชีวิตของคนเราแต่ละคนมีทุกข์ประจำอยู่เสมอเหมือนกัน ทุกข์ที่ว่านี้ก็คือ การที่เรายึดมั่นว่า “ชีวิตนี้เป็นของฉัน” (๒) ตัณหาทำงานอยู่เบื้องหลังการที่เรายึดมั่นว่า “ชีวิตนี้เป็นของฉัน” ในแง่นี้รากเหง้าของทุกข์ ก็คือ ตัณหานั่นเอง (๓) เมื่อตัณหาคือรากเหง้าของทุกข์ วิธีการจัดการกับทุกข์ที่สมบูรณ์แบบที่สุดก็คือ จัดการกับตัณหา หากตัณหาถูกทำลายหมด ทุกข์ก็ย่อมหมดไปด้วย (๔) วิธีดับตัณหาเพื่อให้ทุกข์ดับคืออริยมรรคอันประกอบด้วยองค์แปด เนื้อหาทั้งหมดของหลักอริยสัจสี่ดังกล่าวนี้ถ้ากล่าวเป็นข้อความสั้นๆ สรุปแก่นคำสอนทั้งหมดของพระพุทธศาสนาได้ว่า “เป็นเรื่องของความทุกข์และความดับทุกข์” ในทัศนะของสมภาร หลัก

^{๑๕๗} ในบทความนี้ อาจารย์สมภารได้อธิบายความหมายของ “สิ่ง” ในทางปรัชญาว่า สิ่งในที่นี้ไม่จำเป็นต้องหมายถึงวัตถุเพียงอย่างเดียว อาจมีของบางอย่างที่ไม่ใช่วัตถุสสาร แต่มีลักษณะเป็นสิ่งได้ เช่น อัตตาฯ หรือ วิญญาณในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู.

อริยสัจสี่ จึงเป็นหลักวิชาที่อธิบายสิ่งที่เรียกว่า “โมกขธรรม” ที่พระพุทธเจ้าค้นพบและนำมาสอนคนอื่น ๆ ในเวลาต่อมา

ในทัศนะของผู้วิจัย ประเด็นที่สมควรมองว่า แนวคิดเรื่องภพภูมิไม่ได้รวมอยู่ด้วยวัตถุประสงค์ของการออกผนวชของพระพุทธเจ้านั้นสอดคล้องกับหลักฐานในคัมภีร์ที่ว่า การออกผนวชของพระพุทธองค์เกิดจากการปรารถนาหลุดพ้นทั้ง ๔ คือ คนแก่ คนเจ็บ คนตาย และนักบวช^{๑๕๘} และความต้องการที่จะแสวงหาทางโมกขธรรมหรือทางหลุดพ้นจากความทุกข์ แต่การที่ภพไม่ได้อยู่ในเหตุจูงใจแห่งการออกบวชของพระพุทธองค์ก็ไม่ได้หมายความว่า ความคิดเรื่องภพไม่ได้เกี่ยวข้องกับการตรัสรู้ของพระพุทธองค์ เพราะหลักฐานในคัมภีร์พระไตรปิฎกได้แสดงให้เห็นชัดเจนว่า ความรู้พิเศษกล่าวคือ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณและจุตูปปาตญาณที่ปรากฏขึ้นแก่พระองค์ในคืนตรัสรู้ได้เปิดเผยให้พระองค์ทรงหยั่งเห็นภพภูมิของสัตว์ทั้งหลาย^{๑๕๙} ความรู้พิเศษจากญาณดังกล่าวทำให้พระองค์หยั่งเห็นความเป็นมาของพระองค์และความเป็นไปของสัตว์ทั้งหลาย หากมองในกรอบทัศนะญาณวิทยาเชิงปฏิฐานนิยมที่ถือประสาทสัมผัสหรืออายตนะเป็นเครื่องมือในการตรวจสอบความจริง การหยั่งรู้ภพภูมิด้วยญาณอาจเป็นเรื่องที่เข้าใจได้ยาก แต่เหตุผลหนึ่งที่พึงพิจารณาก็คือ แนวคิดเรื่องภพภูมินั้นตั้งอยู่บนฐานของความจริงที่พระองค์ได้ค้นพบ กล่าวคือ ภพภูมิไม่ได้ดำรงอยู่โดยไร้เหตุผล แต่ภพภูมิตั้งอยู่บนฐานคำสอนเรื่องกฎแห่งกรรมและสังสารวัฏ ตั้งอยู่บนฐานของคำสอนเรื่องอนัตตาตั้งอยู่บนคำสอนเรื่องปฏิจลสมุปบาทที่ถูกมองว่าเป็นคำสอนสามารถตรวจสอบได้ด้วยอายตนะเช่นกัน^{๑๖๐} และที่สำคัญแนวคิดเรื่องภพภูมิตั้งอยู่บนคำสอนเรื่องทุกข์สังและทุกข์สมุทัยสังหรืออริยสัจสองข้อแรกเป็นอริยสัจ ๔ แนวคิดเรื่องภพภูมิเกิดขึ้นได้อย่างไรในพระพุทธศาสนา และมีด้านที่เป็นประโยชน์และเป็นโทษอย่างไร สมภารได้ยกทัศนะของนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาที่สำคัญของไทย ๒ ท่านคือ คัดข้อความของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสและท่านพุทธทาสขึ้นประกอบในการพิจารณาประเด็นนี้ว่า เรื่องราวที่ประกอบด้วยอิทธิปาฏิหาริย์ที่สอดแทรกอยู่ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนานั้นเป็นเรื่องที่แต่งขึ้นใหม่โดยพระสาวกยุคหลังด้วยความหวังดีจะให้เกิดความเลื่อมใสแก่ผู้อ่าน แต่ความหวังดีนั้นกลับกลายมาเป็นผลเสียสำหรับพระพุทธศาสนาในยุคปัจจุบันที่

^{๑๕๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๒-๕๓/๒๒-๒๙.

^{๑๕๙} วิ.ม. (ไทย) ๑/๑๒/๖.

^{๑๖๐} นักคิดบางท่านชี้ว่า พระพุทธศาสนามีอภิปรัชญาที่มีลักษณะพิเศษตรงที่สามารถยืนยันตามข้อเท็จจริงทางอินทรีย์สัมผัสได้ทำให้พุทธปรัชญามีลักษณะเป็นปฏิฐานนิยม (Positivism) แต่พุทธปรัชญาก้าวหน้ากว่าปฏิฐานนิยมตรงที่ยอมรับความจริงจากการหยั่งรู้หรือการตรัสรู้ซึ่งเป็นความจริงที่เกิดขึ้นหลังการทำให้หมดอคติหรือแนวโน้มอันเป็นอาสวะกิเลสแล้ว ดูรายละเอียดใน จินดา จันทรแก้ว, **พุทธวิชาวิธี** (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒), หน้า ๑๑๙-๑๒๒.

วิทยาศาสตร์และระบบเหตุผลของมนุษย์เข้มแข็งมากขึ้น เพราะเรื่องราวอิทธิปาฏิหาริย์นั้นกลับกลายเป็นสิ่งลดทอนความน่าเลื่อมใสของพระพุทธศาสนาไป คำสอนของพระพุทธองค์มีเนื้อหาเกี่ยวกับความทุกข์และความดับทุกข์ซึ่งนอกจากจะสอดคล้องกับวัตถุประสงค์ของการตัดสินใจออกผนวชแล้วยังเป็นคำสอนที่สามารถตรวจสอบได้ด้วยตนเอง (สนธิทวิจฺจโก) ส่วนแนวคิดเรื่องภพภูมินั้นเข้ากันไม่ได้กับแนวคำสอนเรื่องความทุกข์และความพ้นทุกข์และอยู่เหนือการตรวจสอบด้วยอายตนะของมนุษย์โดยทั่วไปหากกล่าวโดยสรุป เนื้อหาพระไตรปิฎกกล่าวถึงสองเรื่องหลักๆ เรื่องแรกคือ การปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์ในชีวิต เรื่องที่สองคือเรื่องอื่นๆ ที่ไม่เกี่ยวกับการดับทุกข์ เรื่องแรกนั้นสมเด็จฯและท่านพุทธทาสเห็นตรงกันว่าเป็นเรื่องที่ตรวจสอบได้ด้วยอายตนะ ส่วนคำสอนเรื่องภพภูมิ ในทัศนะของทั้งสองท่าน จัดอยู่ในส่วนของคำสอนที่ไม่เกี่ยวข้องกับการดับทุกข์

สมภารระบุว่า ประเด็นว่า คำสอนเรื่องภพภูมิเกิดขึ้นได้อย่างไรนั้น สมเด็จฯและท่านพุทธทาสเห็นตรงกันว่า มาจากการที่พระสงฆ์ในพระพุทธศาสนายุคหลังพุทธกาลนำเอาความคิดคำสอนในศาสนาอื่นโดยเฉพาะอย่างยิ่งศาสนาพราหมณ์-ฮินดูเข้ามาผสมผสานกับแนวคิดของพระพุทธศาสนาโดยจะปรารภหรือรู้เท่าไม่ถึงการณ์ก็อาจเป็นได้ เดิมนั้นพระพุทธเจ้าสอนว่า มนุษย์ประกอบด้วยขันธ ๕ และขันธ ๕ นั้นเป็นอนัตตา ไม่มีอะไรที่เป็นอัตตา หมายความว่า ไม่มีสิ่งเรียกว่า “อัตตา” หรือ “อาตมัน” อย่างที่เชื่อกันในศาสนาพราหมณ์ฮินดู แม้พระพุทธศาสนาจะยอมรับเรื่องวิญญาณ แต่การเกิดขึ้นของวิญญาณนั้นก็ไม่ได้เป็นอิสระจากเหตุปัจจัย และวิญญาณหมายถึง “การรับรู้” ไม่ใช่ “ผู้รับรู้” ที่เป็นอัตตาแต่อย่างใด แต่ความยุ่งยากก็เกิดขึ้น เมื่อมีข้อความอื่นที่สื่อความว่า วิญญาณมีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “จิต” และจิตนี้สามารถจุติจากชาติหนึ่งไปถือปฏิสนธิในชาติใหม่ ไม่ต่างจากอาตมันในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู

ในทัศนะของสมภาร ความยุ่งยากเกิดจากการที่พระไตรปิฎกมีข้อความสองแบบขัดกัน คือ (๑) ภายในตัวมนุษย์ ไม่มีอัตตาที่จะไปสร้างภพใหม่ชาติใหม่อย่างเชื่อกันในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู วิญญาณมีความหมายเพียงแค่การรับรู้ วิญญาณตามความหมายนี้ไม่มีคุณสมบัติที่จะจุติแล้วไปปฏิสนธิเป็นอะไรในชาติใหม่ได้ (๒) มนุษย์ประกอบด้วยกายกับจิต เมื่อคนเราตาย ร่างกายเท่านั้นที่ตาย จิตไม่ตายตราบเท่าที่ยังมีกิเลสอยู่ จิตนั้นจะไปสร้างภพใหม่ชาติใหม่จนกว่าจะบรรลุนิพพาน

ข) แนวคิดของเรื่องภพภูมิกับการดับทุกข์เกี่ยวข้องกันหรือไม่ ด้วยเหตุผลว่า นอกจากพระพุทธศาสนาจะสอนเรื่องการดับทุกข์แล้ว ยังสอนเรื่องอื่นๆ ที่สำคัญอีกหลายเรื่อง เช่น กรรม ซึ่งทำให้เห็นว่า หากพิจารณาตามกรอบคำสอนเรื่องกรรม เป็นไปไม่ได้เลยที่จะตัดคำสอนเรื่องภพภูมิและการเวียนว่ายตายเกิดออกจากพระพุทธศาสนา สมภารตั้งข้อสังเกตว่า มีการตีความคำสอนเรื่องกรรม ๒ แบบ คือ ๑) แบบดีชั่วสิ้นสุดในตัวเอง และ ๒) แบบดีชั่วดูจากผลที่ได้รับ เรื่องกรรมและภพภูมิที่กล่าวมาข้างต้นตั้งอยู่บนแนวคิดแบบที่ ๒)

นอกจากนี้ สมภารยังได้ตั้งข้อสังเกตไว้อย่างน่าสนใจว่า คำสอนเรื่องกรรมที่เน้นการทำบุญเพื่อหวังผลที่จะได้รับ ดังที่กล่าวไว้ในจุฬามณีวงศ์สูตรนั้นอธิบายให้เข้าใจวัตถุประสงค์ในการออกผนวชเพื่อแสวงหาโมกขธรรมของพระพุทธเจ้าได้ยาก และเนื่องจากแนวคิดเรื่องภพภูมิเกิดขึ้นเพื่อใช้เป็นเครื่องมืออธิบายการทำงานของกฎแห่งกรรมแบบที่ถือว่าชั่วดู่ที่ผลซึ่งเป็นรากฐานของพระพุทธศาสนาแบบเน้นการทำบุญ แนวคิดเรื่องภพภูมิก็น่าจะอธิบายว่าเกี่ยวข้องกับวัตถุประสงค์ดั้งเดิมของพระพุทธศาสนาด้วย พระพุทธเจ้านั้นทรงออกผนวชเพื่อจะหาทางดับทุกข์ ไม่ได้ประสงค์จะเสด็จออกบวชเพื่อแสวงหาความรู้เรื่องภพชาติ

ค) ชาวพุทธควรเข้าใจหรือเกี่ยวข้องกับแนวคิดเรื่องภพภูมิอย่างไรจึงจะได้รับประโยชน์สูงสุดและไม่ได้รับผลกระทบในเชิงเสียหาย ในประเด็นนี้สมภารเสนอว่า ในเมื่อคำสอนของพระพุทธองค์ไม่ได้ให้ความสำคัญเกี่ยวกับอิทธิปาฏิหาริย์ เมื่อเรื่องราวที่เป็นอิทธิปาฏิหาริย์หรือคำสอนที่ตรวจสอบด้วยอายตนะไม่ได้ที่อยู่ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาไม่ว่าจะเป็นพระไตรปิฎก หรืออรรถกถา เราควรอ่านเรื่องเหล่านั้นในเชิงวรรณคดี คือ ไม่ควรเข้าใจว่าเรื่องราวที่อ่านนั้นเป็นเรื่องจริง

สรุปทัศนะของสมภารได้ว่า คำสอนเรื่องทุกข์และความดับทุกข์เท่านั้นที่สอดคล้องกับวัตถุประสงค์ในการออกผนวชของพระพุทธเจ้า และคำสอนเรื่องดังกล่าวสามารถตรวจสอบความจริงได้ทางอายตนะ แนวคิดเรื่องภพภูมิที่สอดแทรกเข้ามาในพระไตรปิฎกนั้นแม้จะระบุว่าเป็นคำสอนที่ตรัสโดยพระพุทธเจ้า แต่ก็ไม่สามารถพิสูจน์หรือตรวจสอบได้ทางอายตนะจึงไม่เกี่ยวข้องกับคำสอนเรื่องทุกข์และความดับทุกข์ แต่เราก็สามารถคงแนวคิดนี้ไว้โดยมองว่าเป็นเรื่องที่แต่งขึ้นเพื่ออรรถรสทางวรรณคดี และกรรมตามหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาไม่ควรถูกตีความว่า กรรมชั่วต้องได้รับโทษในทุกภพหรือกรรมดีต้องได้รับผลตอบแทนที่ดีในสุคติภพหลังจากชีวิตในโลกนี้สิ้นสุดลง เพราะกฎแห่งกรรมที่ให้ลักษณะนี้มีปัญหาในแง่ของการตรวจสอบด้วยอายตนะ แต่ผลกรรมชั่วและกรรมดีสามารถอธิบายได้ในชีวิตปัจจุบันซึ่งสอดคล้องกับคำสอนของพระพุทธเจ้ามากกว่า

ต่อประเด็นทัศนะของสมภาร พรหมทา ผู้วิจัยมองว่า หากเอาคำสอนเรื่องทุกข์และความดับทุกข์เป็นเครื่องมือในการตรวจสอบว่าแนวคิดคำสอนใดใช่หรือไม่ใช่แนวคิดของพระพุทธศาสนา เราสามารถจัดแนวคิดเรื่องภพภูมิจัดเข้าในกลุ่มคำสอนเรื่องทุกข์และสมุทัยในอริยสัจ ๔ เพราะจะเห็นว่า ตัณหาอันเป็นตัวสมุทัยซึ่งเป็นสาเหตุให้เกิดทุกข์นั้นแบ่งออกเป็น ๓ อย่าง คือ ๑) กามตัณหา ๒) ภวตัณหา และ ๓) วิภวตัณหา ในรายละเอียดเชิงความหมาย ภวตัณหา นั้น หมายถึง ความอยากในความมี ความเป็น เราได้กล่าวมาแล้วในบทที่ ๒ และ ๓ ว่า ภพนั้นแบ่งออกเป็น ๒ อย่าง คือ ภพเชิงจักรวาล และภพเชิงจิตวิทยา หรือภาวะทางจิตซึ่งเป็นนามนามธรรม ภพทั้ง ๒ อย่างนี้มีความเกี่ยวเนื่องกับตัณหาโดยที่ตัณหาในภพทางนามธรรมหรือทางความคิดนั้นจะเป็นปัจจัยแก่การเกิดในภพทางกายภาพในภพภูมิต่างๆ ต่อๆ ไป ส่วนประเด็นการให้ผลของกรรมตามที่ตรัสไว้ในจุฬามณี

วิภังคสูตร^{๑๖๑} นั้นผู้วิจัยมองว่า พระพุทธเจ้าทรงแสดงเรื่องกฎแห่งกรรมเชื่อมโยงไปถึงผลในเชิงเหตุปัจจัยเท่านั้น ดังข้อความทูลถามว่า “อะไรหนอ เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้สัตว์ที่เกิดเป็นมนุษย์ปรากฏเป็นคนเลวและคนดี”^{๑๖๒} พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า

สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน มีกรรมเป็นทายาท มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัยกรรมย่อมจำแนกสัตว์ทั้งหลายให้เลวและดีต่างกัน

บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นสตรีก็ตาม เป็นบุรุษก็ตาม เป็นผู้ฆ่าสัตว์ เป็นคนหยาบช้า มีมือเปื้อนเลือด ผักเฝื่อนในการประหัตประหาร ไม่มีความกรุณาในสัตว์ทั้งหลาย เพราะกรรมนั้นที่เขาให้บริบูรณ์ยึดมั่นไว้อย่างนั้น หลังจากตายแล้ว เขาจึงไปเกิดในอบาย ทุกติ วินิบาต นรก หลังจากตายแล้ว ถ้าไม่ไปเกิดในอบาย ทุกติ วินิบาต นรก กลับมาเกิดเป็นมนุษย์ในที่ใดๆ เขาก็จะเป็นคนมีอายุสั้น

การที่บุคคลเป็นผู้ฆ่าสัตว์ เป็นคนหยาบช้า มีมือเปื้อนเลือด ผักเฝื่อนในการประหัตประหาร ไม่มีความกรุณาในสัตว์ทั้งหลาย นี่เป็นปฏิปทา (ข้อปฏิบัติ) ที่นำไปเพื่อความมีอายุสั้น^{๑๖๓}

พระสูตรนี้ชี้ว่า ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายเป็นไปตามกรรม ถูกกำหนดโดยกรรม แต่จะเห็นว่าข้อความในพระสูตรแสดงกรรมและการให้ผลมีความสัมพันธ์เชิงเหตุปัจจัย พระพุทธองค์ก็ไม่ได้ตรัสว่าการทำกรรมชนิดนั้นนำไปสู่ผลเช่นนั้นอย่างแน่นอนไม่อาจเปลี่ยนแปลง^{๑๖๔} ซึ่งหมายความว่า กรรมจะให้ผลตรงตามเหตุที่ได้ทำหรือไม่ขึ้นอยู่กับปัจจัย กรรมที่ทำไม่ได้เป็นตัวกำหนดผลเสมอไป เมื่อมีการทำกรรม อาจมองได้ว่า ได้มีการสร้างเหตุไว้ แต่เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงการทำกรรม ผลที่เกิดก็อาจเปลี่ยนไปด้วย ยกตัวอย่างในพระสูตร เช่น นาย ก เป็นผู้ฆ่าสัตว์ เบียดเบียนสัตว์ ไม่มีความกรุณาในสัตว์ทั้งหลาย ตามนัยแห่งพระสูตร เรากล่าวได้เพียงว่า สิ่งที่นาย ก ทำจะส่งผลให้นาย ก มีอายุสั้นเท่านั้น แต่เราไม่อาจยืนยันได้แน่นอนว่า นาย ก จะต้องอายุสั้น เพราะถ้าหากนาย ก เปลี่ยนแปลงพฤติกรรมเสียใหม่ กล่าวคือ เลิกฆ่าสัตว์ มีเมตตากรุณาต่อสัตว์ กรรมใหม่ของนาย ก นี่จะเป็นปัจจัยทำให้ความเป็นคนอายุสั้นที่นาย ก ควรได้รับถูกแทนที่ด้วยความเป็นคนอายุยืนได้ แต่หากนาย ก ไม่เปลี่ยนแปลงพฤติกรรมใหม่ ถือว่า นาย ก ได้สร้างปัจจัยที่เป็นไปเพื่อความมีอายุสั้นไว้และนาย ก ก็ต้องได้รับผลเป็นความเป็นผู้มีอายุสั้นตามกรรมที่ได้ทำไว้ ตามที่ระบุในพระสูตรว่า “เพราะกรรมนั้นที่

^{๑๖๑} ม.อุปรี. (ไทย) ๑๔/๒๔๙-๒๔๙/๓๔๙-๓๕๗, และสามารถดูมหากรรมวิภังคสูตรซึ่งมีเนื้อหาว่าด้วยกฎแห่งกรรมได้ใน ม.อุปรี. (ไทย) ๑๔/๒๔๘-๓๐๓/๓๕๗-๓๖๗.

^{๑๖๒} ม.อุปรี. (ไทย) ๑๔/๒๔๙/๓๕๐ ; พระบาลีว่า “โก นุ โข โภ โคตม เหตุ โภ ปจฺจโย เยน มนุสฺसानิเยว สตฺ มนุสฺสญฺตานิ ทิสฺสนติ หินฺนปฺปณฺฑิตา”

^{๑๖๓} ม.อุปรี. (ไทย) ๑๔/๒๔๘-๒๔๙/๓๔๙-๓๕๐.

^{๑๖๔} เพราะจะเห็นว่า กฎแห่งกรรมก็ทำงานแบบอิงอาศัยเหตุปัจจัยตามกระบวนการในปฏิจจสมุปบาทซึ่งผู้วิจัยจะพิจารณาประเด็นนี้ในรายละเอียดในบทต่อไป.

เขาให้บริบูรณ์ยึดมั่นไว้อย่างนั้น” ในกรณีกรรมและการให้ผลชนิดอื่นๆ ก็สามารถทำความเข้าใจได้ในลักษณะเดียวกัน ส่วนรูปแบบการทำงานของกรรมและการให้ผลรวมไปถึงการให้ผลของกรรมที่ให้ผลในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรกในชีวิตรหลังความตายนั้นอาจมองได้ว่ามีปัญหาในเชิงญาณวิทยาในแง่ที่ไม่สามารถตรวจสอบได้ด้วยอายตนะ เพราะเราทำได้เพียงแสดงเหตุผลบนหลักฐานจากข้อความพุทธพจน์ในคัมภีร์เท่านั้น แต่อย่างไรก็ตาม จะเห็นว่า การทำกรรมที่ให้ผลไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรานั้นก็เป็นสิ่งที่เปลี่ยนแปลงได้ตามปัจจัยเช่นกัน ดังข้อความในมหากรรมวิมังสาสูตรว่า

บุคคลใดเป็นผู้มักฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ฯลฯ เป็นมิจฉาปฏิญญาในโลกนี้ หลังจากตายแล้วจึงไปเกิดในสุคติ โลกสวรรค์ บุคคลนั้นหลังจากตายแล้วไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์เพราะกรรมดีที่เขาทำไว้ในชาติก่อนให้ผลเป็นสุข กรรมดีที่เขาทำไว้ในภายหลังให้ผลเป็นสุข หรือในเวลาจะตาย เขามีสัมมาปฏิญญาที่ห้บริบูรณ์ยึดมั่นไว้ แต่การที่บุคคลเป็นผู้มักฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ฯลฯ เป็นมิจฉาปฏิญญาในโลกนี้ เขาย่อมเสวยวิบากแห่งกรรมนั้นในชาตินี้บ้าง ในชาติหน้าบ้าง ในชาติต่อไปบ้าง

บุคคลใดเป็นผู้เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ เว้นขาดจากการลักทรัพย์ ฯลฯ เป็นสัมมาปฏิญญาในโลกนี้ หลังจากตายแล้วจึงไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก บุคคลนั้นหลังจากตายแล้วไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก เพราะบาปกรรมที่เขาทำไว้ในชาติก่อนให้ผลเป็นทุกข์ บาปกรรมที่เขาทำไว้ในภายหลังให้ผลเป็นทุกข์ หรือในเวลาจะตาย มีมิจฉาปฏิญญาที่เขาให้บริบูรณ์ยึดมั่นไว้ แต่การที่บุคคลเป็นผู้เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ เว้นขาดจากการลักทรัพย์ ฯลฯ เป็นสัมมาปฏิญญาในโลกนี้ เขาย่อมเสวยวิบากแห่งกรรมนั้นในชาตินี้บ้าง ในชาติหน้าบ้าง ในชาติต่อไปบ้าง^{๑๖๔}

จากข้อความพุทธพจน์จะเห็นว่า กรรมชั่วและกรรมดีที่บุคคลทำไว้จะนำไปสู่ทุกข์หรือสุคติในภพชาติต่อไปหรือไม่นั้นไม่มีกำหนดที่แน่นอนขึ้นอยู่กับสภาพจิตของผู้ทำกรรมด้วยกำลังได้รับวิบากของกรรมใด กรรมที่ถูกสั่งสมมายาวนานในหลายภพชาตินับไม่ถ้วนเป็นตัวแปรที่อาจส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงของวิบากกรรมในชาติปัจจุบันและชาติต่อไป (ยกเว้นกรณีอนันตริยกรรมซึ่งถือว่าเป็นหนักที่ให้ผลในชาติต่อไป) ความไม่แน่นอนของวิบากกรรมนี้นับเป็นเรื่องสำคัญที่ต้องศึกษาให้ละเอียด ผู้วิจัยจะพิจารณาเนื้อหาส่วนนี้อีกครั้งในบทที่ว่าด้วยเรื่องปฏิจจสมุปบาท

จากทัศนะเชิงปฏิสธพภูมิเชิงจักรวาลวิทยาของนักคิดไทยทั้ง ๓ ท่านดังที่ได้เสนอมาแล้วจะเห็นว่า สาระสำคัญของการปฏิสธพภูมิเชิงจักรวาลในชีวิตรหลังความตายตามทัศนะของทั้ง ๓ ท่านวางอยู่บนฐานคิดเชิงปฏิฐานนิยม (positivism) ที่เน้นการใช้ประสาทสัมผัสในการตรวจสอบความจริง โดยเฉพาะท่านพุทธทาสและศ.ดร.สมภาร พรหมทานันมีความเห็นสอดคล้องกันว่า คำสอนเรื่องทุกข์และความดับทุกข์อันเป็นแก่นคำสอนของพระพุทธศาสนานั้นเป็นสิ่งที่สามารถตรวจสอบได้ด้วยอายตนะ ซึ่งทัศนะนี้สอดคล้องกับข้อความที่พระพุทธเจ้าทรงวิจารณ์แนวคิดเรื่องความมียู่ของพระ

^{๑๖๔} ม.อุปรี. (ไทย) ๑๔/๓๐๓/๓๖๖-๓๖๗.

พรหมของลัทธิพราหมณ์ว่าเป็นความเชื่อที่ยึดถือกันมาโดยปราศจากหลักฐานเชิงประจักษ์^{๑๖๖} นักคิดคนสำคัญในสังคมไทยอีกท่านหนึ่งคือ เสถียร โพธิ์นันทะ แม้จะนักคิดท่านนี้จะไม่ปฏิเสธภพภูมิเชิงจักรวาลแต่ก็มีความเห็นคล้ายกันว่า พระพุทธศาสนาไม่ได้ปฏิเสธแนวคิดเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดในภพเชิงจักรวาล แต่ภพในทัศนะของพระพุทธศาสนาเป็นเรื่องของความทุกข์ในวงเวียนแห่งกิเลส กรรม วิบากตามหลักปฏิจจสมุปบาท ความทุกข์จากการเวียนว่ายตายเกิดจะยังคงอยู่ตราบเท่าที่ยังมีอุปาทาน แม้การพิสูจน์ให้เห็นจริงเกี่ยวกับภพภูมิต่างๆ ภายนอก เช่น นรก สวรรค์ จะยังไม่สามารถทำได้ด้วยวิธีการทางวิทยาศาสตร์ แต่เราก็สามารถมองเห็นความสุขและความทุกข์อันเป็นผลจากการทำความดีและการทำความชั่วได้ในชีวิตปัจจุบันชาติ^{๑๖๗} แนวคิดเชิงอภิปรายอยู่นอกเหนือคำสอนของพระพุทธศาสนาฐานคิดของพระพุทธศาสนากับลัทธิปรัชญาอื่นแตกต่างกันตรงจุดสำคัญที่พระพุทธศาสนาเกิดขึ้นเพราะต้องการแก้ปัญหาว่าทำไมจึงจะพ้นจากความทุกข์อันเป็นคำถามสำคัญสำหรับชีวิตในโลกนี้ ซึ่งจะเห็นได้จากการที่พระพุทธองค์ไม่สนใจที่จะตอบปัญหาทางอภิปราย เช่น เรื่องโลก เรื่องผู้สร้างโลก เพราะถือว่าปัญหาเหล่านี้ไม่มีความหมายต่อความเข้าใจปัญหาเรื่องทุกข์และความสิ้นทุกข์ในโลกนี้^{๑๖๘}

ในทัศนะของผู้วิจัย คำสอนเรื่องภพภูมินรกสวรรค์ หรือชีวิตหลังความตายเป็นคำสอนที่สำคัญในพระพุทธศาสนา แม้ในแง่หนึ่งคำสอนนี้อาจทำความเข้าใจให้กระจ่างชัดด้วยวิธีคิดแบบวิทยาศาสตร์ที่มุ่งเน้นการพิสูจน์ตรวจสอบความจริงด้วยประสาทสัมผัสไม่ได้ แต่จากหลักฐานข้อความพุทธพจน์ในพระสูตรหลายแห่งก็ทำให้เราไม่อาจปฏิเสธคำสอนเหล่านี้ได้อย่างเด็ดขาดสิ้นเชิงได้เช่นเดียวกัน ในการทำความเข้าใจแนวคิดสอนเรื่องกรรมและการเกิดใหม่ในพระพุทธศาสนา ผู้วิจัยมองว่า เราสามารถอธิบายคำสอนนี้ด้วยเหตุผลได้ กล่าวคือ พระพุทธศาสนาแสดงคำสอนเรื่องเหตุปัจจัยตามหลักคำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาทซึ่งถือว่าเป็นหลักการสำคัญที่จะนำไปอธิบายแนวคิดเรื่องขั้น ๕ กรรม และการเกิดใหม่ ความพยายามที่จะแยกอธิบายแนวคิดอย่างใดอย่างหนึ่งในพระพุทธศาสนาโดยไม่กล่าวถึงเหตุปัจจัยเชิงกระบวนการก็มีแนวโน้มที่จะทำให้เกิดปัญหาในการอธิบายแนวคิดนั้นได้ ตามแนวคำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาท การเกิดใหม่ไม่ได้ตั้งอยู่บนฐานของอัตราซึ่งเป็นแกนสำคัญที่มีอยู่อย่างเที่ยงแท้อย่างที่เชื่อกันในลัทธิพราหมณ์ แต่การเกิดใหม่มีความสืบเนื่องตามกระบวนการเชิงเหตุปัจจัยกับความตายโดยมีอวิชชา ตัณหา อุปาทานซึ่งเกิดขึ้นจากเหตุปัจจัยภายในจิตเข้าไปมีบทบาทสำคัญ การอธิบายความตายและการเกิดใหม่ตามหลักเหตุปัจจัยนี้จะทำให้ภพภูมิ

^{๑๖๖} ที.ซี. (ไทย) ๙/๕๒๕-๕๒๙/๒๓๒-๒๓๔.

^{๑๖๗} เสถียร โพธิ์นันทะ, **แนวพระพุทธศาสนา**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๒๒.

^{๑๖๘} เสถียร โพธิ์นันทะ, **พุทธธรรมกับปรัชญา** (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๕๕.

นรกสวรรค์เชิงกระบวนการทางจิตมีความสัมพันธ์กับภพภูมินรกสวรรค์ในชีวิตหลังความตาย ตามหลักการนี้ คนทำกรรมชั่วจะได้รับความทุกข์ทรมานทางกายและทางใจอันเป็นผลสืบเนื่องจากกรรมนั้นในปัจจุบัน ความสัมพันธ์เชิงเหตุปัจจัยภายในจิตจะนำไปสู่การเกิดใหม่ในภพภูมิที่เป็นทุกข์หลังจากความตายในชาตินี้ กรณีคนทำความดีก็เช่นเดียวกัน ผลของกรรมดีทำให้มีสุขภาพทางจิตที่ดีในปัจจุบัน เมื่อชีวิตในโลกนี้สิ้นสุดลง กระบวนการเชิงเหตุปัจจัยทางจิตที่มีคุณภาพดีจะนำไปสู่การเกิดใหม่ในภพภูมิที่ดี ดังที่ผู้วิจัยได้เสนอมาแล้วว่า การทำความเข้าใจภพภูมิ นรกสวรรค์ให้เป็นเรื่องของชีวิตปัจจุบันอย่างเดียวโดยปฏิเสธชีวิตหลังความตายอาจนำไปสู่การสรุปแบบอูจเฉททิฐิ การอธิบายภพภูมินรกสวรรค์ให้เป็นเรื่องของชีวิตหลังความตายโดยไม่กล่าวถึงความสัมพันธ์เชิงกระบวนการของเหตุปัจจัยก็เสี่ยงต่อความเข้าใจแบบสัสสตทิฐิ พระพุทธศาสนานี้ปฏิเสธทั้งอูจเฉททิฐิและสัสสตทิฐิว่าไม่ใช่โลกทัศน์ที่ถูกต้อง ส่วนการอธิบายภพภูมิ นรกสวรรค์ให้เป็นเรื่องที่ครอบคลุมทั้งชีวิตในโลกนี้และชีวิตหลังความตายไม่ควรถูกมองว่าเป็นทัศนะแบบสัสสตทิฐิ เพราะคำสอนเรื่องปฏิจลสมุปบาทชี้ให้เห็นว่า สิ่งทั้งหลายมีความสัมพันธ์กันตามเหตุปัจจัย ภพภูมิจึงเป็นกระบวนการที่สัมพันธ์กันของเหตุปัจจัยดังที่ผู้วิจัยได้เสนอรายละเอียดมาแล้ว

๔.๒.๓.๔ ทัศนะของนักวิชาการต่างประเทศ

ข้อวิจารณ์เกี่ยวกับปัญหาความไม่สอดคล้องระหว่างคำสอนเรื่องภพเชิงจักรวาลกับคำสอนเรื่องอนัตตาท่อให้เกิดความไม่ชัดเจนในการอธิบายความมีอยู่ของภพเชิงจักรวาลนี้เกิดจากทัศนะของนักวิชาการหลายท่าน ซึ่งผู้วิจัยจะนำข้อวิจารณ์บางส่วนมาเสนอไว้ในงานวิจัยนี้ ดังนี้

ยวาทะลาล เนห์รูปราชญ์คนสำคัญของอินเดียเห็นว่า พระพุทธองค์ไม่ทรงสนับสนุนให้มีการโต้เถียงเรื่องความจริงเชิงอภิปรายที่ไม่อาจหาข้อสรุปที่ตรงกันได้ การที่ทรงนิ่งเฉยต่อปัญหาเหล่านั้นเป็นสิ่งที่ควรทำ เพราะการโต้เถียงปัญหาอภิปรายอยู่นอกขอบเขตชีวิตปัจจุบันซึ่งไม่อยู่ในวิสัยที่สติปัญญาของมนุษย์จะพึงเข้าใจได้ สิ่งที่มีอยู่จริงนั้นสามารถค้นพบได้ในชีวิตปัจจุบันนี้ นอกจากนี้เนห์รูยังได้ตั้งข้อสังเกตไว้อย่างน่าสนใจว่า คำสอนของพระพุทธองค์ในยุคแรกๆ สะท้อนให้เห็นถึงเจตนารมณ์ของพระพุทธองค์ซึ่งเต็มไปด้วยหลักแห่งเหตุผล วิธีการสืบสวนหาความจริงของพระพุทธศาสนาดังอยู่บนพื้นฐานของประสบการณ์ ในโลกแห่งประสบการณ์นั้น มโนภาพเกี่ยวกับภาวะที่ดำรงอยู่อย่างบริสุทธิ์เป็นสิ่งซึ่งไม่สามารถจะเข้าใจได้ มโนคติเกี่ยวกับพระผู้สร้างจึงเป็นข้อสันนิษฐานที่ไม่สามารถพิสูจน์ได้ในทางตรรกะ^{๑๖๔} ดูเหมือนเนห์รูจะยอมรับว่าอภิปรายในคำสอนของพระพุทธศาสนาดังจะเห็นได้จากทัศนะอันแฝงไว้ซึ่งนัยสำคัญที่น่าสนใจยิ่งว่าอภิปรายได้รับการพัฒนาในพุทธปรัชญา แต่วิธีการที่ใช้นั้นเป็นวิธีการทางจิตวิทยา^{๑๗๐} ทัศนะที่ว่าพระพุทธองค์ไม่ทรง

^{๑๖๔} กรุณา กุศลาลัย, ผู้แปล, **พบถิ่นอินเดีย**, พิมพ์ครั้งที่ ๔ (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๔๕), หน้า ๓๑๙-๓๒๐

^{๑๗๐} กรุณา กุศลาลัย, **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๓๒๕.

สนับสนุนให้มีการถกเถียงกันด้วยเรื่องเชิงอภิปราย แต่ให้สนใจในเรื่องใกล้ตัวคือเรื่องทุกข์และความดับทุกข์ในปัจจุบันภาพนี้เป็นประเด็นสำคัญที่น่าสนใจยิ่ง เมื่อพิจารณาหลักคำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาท จะเห็นว่า แนวคิดที่แสดงกฎธรรมชาติที่ว่าด้วยความเกิดขึ้นแห่งความทุกข์และความดับทุกข์ตามแนวคำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาทนี้ทำให้แนวคิดเรื่องภพเชิงจักรวาลสามารถเป็นที่เข้าใจได้ด้วยประสบการณ์เชิงประจักษ์ซึ่งจะเป็นฐานอันมั่นคงให้แก่แนวคิดเชิงทางจริยศาสตร์ของพระพุทธศาสนาด้วย

เอ็ดเวิร์ด คอนซ์กล่าวว่า หลักปฏิจจสมุปบาทที่อยู่ภายในแก่นคำสอนเรื่องอริยสัจ ๔ แสดงว่าทุกสิ่งในโลกตกอยู่ในสภาพอันสืบเนื่องกันตามอาการ ๑๒ อย่างนี้ การค้นพบห้วงทั้ง ๑๒ ของปฏิจจสมุปบาทได้รับการยกย่องว่าเป็นการกระทำอันยิ่งใหญ่ที่สุดของพระพุทธเจ้า แก่นคำสอนมีอยู่ในพระพุทธศาสนา แต่ความเห็นของพระพุทธศาสนาที่มีต่อโครงสร้างและวิวัฒนาการของจักรวาลนั้น ชาวพุทธกลับพอใจยึดแนวคิดมาจากศาสนาฮินดูที่มีอยู่ร่วมสมัยกัน โลกภูมิวิทยาของฮินดูนั้นเป็นเทวนิยายซึ่งแตกต่างจากโลกภูมิวิทยาของพระพุทธศาสนามาก^{๑๗๑} ตามทัศนะของเอ็ดเวิร์ด คอนซ์ ภพเชิงจักรวาลซึ่งมีศูนย์กลางอยู่ที่แนวคิดเรื่องอัตตาของฮินดูนั้นเป็นภพเชิงอภิปราย ส่วนภพเชิงจักรวาลในกรอบคำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาทนั้นไม่มีอัตตาอยู่ภายในกระบวนการ เป็นภพที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานเหตุและผลที่สามารถทำความเข้าใจและตรวจสอบได้ด้วยประสบการณ์

ทัศนะของคอนซ์นี้สอดคล้องกับทัศนะของริชาร์ด กอมบริชซึ่งอ้างการค้นพบของโจอาเน เจอร์วิซที่ว่าคำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาทนั้นคือคำตอบต่อแนวคิดโครงสร้างจักรวาลในคัมภีร์พระเวทและภววิทยาตามแนวคิดของพราหมณ์^{๑๗๒} ตามการตีความคำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาท เราสามารถอธิบายทุกช่วงเหตุการณ์ของชีวิตทั้งระดับปัจเจกบุคคลและระดับสังคมในปัจจุบันให้เป็นเรื่องภพแห่งการเกิดและการตายในระดับต่างๆ อันมีฐานสำคัญอยู่ที่อวิชชา ตัณหา อุปาทาน ที่ทำให้เกิดการเวียนว่ายในห้วงแห่งความทุกข์ โดยไม่เกี่ยวข้องกับสิ่งที่เรียกว่าอัตตา^{๑๗๓} แนวคิดเรื่องภพตามแนวคำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาทจึงตอบสนองให้ตระหนักรู้ถึงกระบวนการเกิดขึ้นของความทุกข์และความดับทุกข์ของชีวิตทั้งระดับปัจเจกบุคคลและระดับสังคมในภพชาติปัจจุบัน โดยนัยนี้ การทำความเข้าใจให้ชัดเจนในประเด็นปัญหาแนวคิดเรื่องภพตามทฤษฎีจักรวาลวิทยาในพระพุทธศาสนาจึงสามารถทำได้ภายในกรอบคำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาท

^{๑๗๑} Edward Conze, *Buddhism: Its Essence and Development* (New York and Evanston: Bruno Cassirer Limited, 1959), pp. 48-50.

^{๑๗๒} Richard Gombrich, *What the Buddha Thought* (U.K: Athenaem press Limited, 2009), p. 133.

^{๑๗๓} Venerable Dr. W. Rahula, *What the Buddha Taught* (Bangkok: Haw Trai Foundation, 2006), pp. 33-34.

สตีเฟน คอลลินส์ (Steven Collins) มองว่า วิธีที่รูปแบบทั่วไปของระบบคำสอนเรื่องสังสารวัฏ กรรมและนิพพานได้รับการพัฒนาขึ้นในวัฒนธรรมของลัทธิบูชาญก่อนที่พระพุทธศาสนาจะเกิดขึ้นและวิธีที่พระพุทธศาสนาได้ยอมรับและนำมาปรับใช้ และเราก็จะเห็นว่า ในรายละเอียดของจิตวิทยาและปรัชญา พระพุทธศาสนาเถรวาทก็ได้รับอิทธิพลมาจากแนวคิดของพราหมณ์ น่าสนใจว่า คำสอนของพระพุทธศาสนามี ๒ ระดับ คือ สมมติและปรมาตม ในระดับปรมาตม ปฏิจจนสมุปบาทอธิบายการเกิดขึ้นของความทุกข์ที่ปราศจากตัวตนในความหมายว่าไม่มีใครเป็นเจ้าของความทุกข์ แต่เมื่อเกิดความจำเป็นที่จะต้องอธิบายเรื่องกรรมและการเกิดใหม่ เราต้องพูดถึงเจ้าของหรือตัวการผู้ที่จะมาทำหน้าที่รับผลกระทบและผู้ที่เป็นเจ้าของการเกิดใหม่ ซึ่งคำสอนระดับสมมติจะถูกนำมาใช้ในเพื่อการนี้^{๑๗๔}

จากทัศนะเหล่านี้ ผู้วิจัยมองว่า ทัศนะของนักวิชาการต่างประเทศเกี่ยวกับประเด็นการตีความปฏิจจนสมุปบาทแบบข้ามภพข้ามชาตินี้ถือว่าเป็นทัศนะที่น่าสนใจ หากพิจารณาในเชิงลึกจะเห็นว่า ทัศนะเหล่านี้ให้น้ำหนักการตีความปฏิจจนสมุปบาทที่สามารถตรวจสอบได้ด้วยวิธีการเชิงประจักษ์ หรือสามารถตรวจสอบได้ด้วยประสามสัมพันธ์ของคนทั่วไปซึ่งเป็นคุณลักษณะสำคัญของธรรมในพระพุทธศาสนาซึ่งทัศนะดังกล่าวสอดคล้องกับนักคิดทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทยที่ได้เสนอมานี้แล้ว

๔.๒.๔ ผลกระทบของการตีความปฏิจจนสมุปบาทแบบข้ามภพข้ามชาติ

อย่างไรก็ตาม แม้การตีความคำสอนเรื่องปฏิจจนสมุปบาทแบบข้ามภพข้ามชาติจะช่วยทำให้มองเห็นกระบวนการที่สืบเนื่องระหว่างชีวิตในชาติกับชีวิตหลังความตายซึ่งสอดคล้องกับคำสอนเรื่องสังสารวัฏและการเวียนว่ายตายเกิดได้ชัดเจนขึ้น แต่จะพบว่าการตีความแบบข้ามภพข้ามชาติได้มีส่วนทำให้เกิดผลกระทบต่อการทำความเข้าใจคำสอนที่สำคัญอื่นๆ ในพระพุทธศาสนาด้วย ผลกระทบดังกล่าวสามารถแบ่งออกเป็น ๒ ด้าน คือ ผลกระทบเชิงลบและผลกระทบเชิงบวก ดังนี้

๔.๒.๔.๑ ผลกระทบด้านลบ

ก) ทำให้เกิดความเข้าใจผิดในคำสอนเรื่องกฎแห่งกรรม การตีความปฏิจจนสมุปบาทแบบข้ามภพข้ามชาตินั้นแสดงความสัมพันธ์ระหว่างความตายของชีวิตในชาติปัจจุบันกับชีวิตในภพภูมิต่อไปซึ่งกรรมมีบทบาทสำคัญในการกำหนดภพภูมิที่จะไปเกิด ความเข้าใจความเชื่อมโยงที่สืบเนื่องของชีวิตในชาตินี้กับชีวิตในชาติต่อไปซึ่งวางอยู่บนฐานของกฎแห่งกรรมทำให้การอธิบายกรรมและวิบากซึ่งเป็นเรื่องที่เข้าใจยากให้มีความซับซ้อนมากยิ่งขึ้น กล่าวคือ การทำงานที่ซับซ้อนภายในระบบของกรรมไม่สามารถทำความเข้าใจได้ชัดเจนซึ่งทำให้คำสอนเรื่องกฎแห่งกรรมถูกมองว่ามีปัญหาในทางญาณวิทยา ในประเด็นปัญหานี้ เราจะพบว่า กฎแห่งกรรมบางอย่างสามารถ

^{๑๗๔} STEVEN COLLINS, *Selfless persons: Imagery and thought in Theravada Buddhism* (UK: CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS, 1982), pp.148-149.

บอกได้ว่า การกระทำในอดีตเมื่อหลายปีที่ผ่านมา มีผลอย่างไรต่อชีวิตของเราที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน แต่กฎแห่งกรรมบางอย่างที่ให้ผลแบบข้ามภพข้ามชาติทำให้เราไม่สามารถทราบได้แน่ชัดตลอดสายว่า ผลที่เกิดขึ้นกับเราในปัจจุบันเกิดจากกรรมอะไรในอดีตชาติ ซึ่งกฎแห่งกรรมแบบหลังถูกมองว่ามีปัญหาในเรื่องความยุติธรรม เมื่อมองกฎแห่งกรรมในเชิงเปรียบเทียบกับกฎหมาย เราจะพบว่า การรับผลการกระทำโดยกฎหมายนั้นสามารถจำแนกได้ใน ๒ ลักษณะ คือ ๑) ผลตามกฎหมายที่ยุติธรรม เช่น นาย ก. ฆ่าคนตาย ต่อมา นาย ก. ถูกจับได้และถูกตัดสินจำคุกตลอดชีวิต ๒) ผลตามกฎหมายที่ไม่ยุติธรรม ซึ่งเกิดจากการถูกแทรกแซงโดยผู้มีอิทธิพล เช่น นาย ก. ฆ่าคนตาย แต่เนื่องจากพ่อของนาย ก. เป็นนักการเมืองผู้มีอิทธิพล จึงหาช่องทางกฎหมายดำเนินการให้พยานที่อยู่ในที่เกิดเหตุกลับคำให้การ ทำให้ขาดหลักฐานเพียงพอที่จะเอาผิดนาย ก. ดังนั้น ตามข้อกฎหมาย นาย ก. จึงไม่ต้องชดใช้ความผิดที่ตัวเองได้ก่อขึ้น จากตัวอย่างที่กล่าวมาเราจะเห็นว่า กรณีในลักษณะที่ ๑ เราสามารถเข้าใจความยุติธรรมเชิงเหตุและผลตามกฎหมายได้อย่างตรงไปตรงมา แต่กรณีในลักษณะที่ ๒ นั้นเราสามารถบอกได้ว่า กระบวนการทางกฎหมายขาดความยุติธรรม ทำให้มองเห็นว่ากฎหมายเป็นกฎที่สามารถถูกแทรกแซงจนนำไปสู่ผลในทางตรงข้ามได้ ซึ่งขัดแย้งกับหลักความยุติธรรมที่ควรจะเป็น เมื่ออธิบายสิ่งที่เกิดขึ้นในกระบวนการทางกฎหมายด้วยหลักกฎแห่งกรรมในพระพุทธศาสนา เราสามารถชี้ได้ว่า ผลตามกฎหมายที่ยุติธรรมและไม่ยุติธรรมนั้นดำเนินไปตามกฎแห่งกรรมเช่นกัน กล่าวคือ กรณีที่นาย ก. ซึ่งกระทำความผิดและได้รับการตัดสินให้รับโทษตามกฎหมายนั้นได้สอดคล้องกันเป็นอย่างดีกับกฎแห่งกรรม ส่วนกรณีที่ ๒ นาย ก. ทำความผิดแต่ไม่ได้รับโทษตามสมควรแก่ความผิดที่ตนเองได้ก่อขึ้นนั้น สามารถอธิบายให้เข้ากับกฎแห่งกรรมได้ว่า การที่นาย ก. ไม่ได้รับผลของกรรมชั่วที่ตนเองได้ทำนั้นเกิดจากผลกรรมดีที่นาย ก. เคยทำไว้ในอดีตชาติ การอธิบายกฎแห่งกรรมของพระพุทธศาสนาโดยการอ้างถึงกรรมในอดีตชาตินี้ทำให้คนเราสยบยอมต่อสิ่งที่เกิดขึ้นโดยดุษฎี และเพิกเฉยต่อการเรียกร้องความเป็นธรรมให้กับกรณีที่ยังมองได้ว่าไม่ได้รับความยุติธรรมทางกฎหมาย กฎแห่งกรรมที่ถูกนำมาอธิบายได้ในกรณีดังกล่าวนี้ยอมทำให้เข้าใจได้ว่า ชีวิตของมนุษย์ถูกกำหนดอย่างสิ้นเชิงทั้งโดยกรรมในอดีตชาติและกรรมในปัจจุบันชาติ ความเพียรพยายามของมนุษย์ในการกำหนดชีวิตตนเองเป็นสิ่งที่ไร้ความหมาย

ข) ทำให้เกิดความเข้าใจผิดในหลักคำสอนเรื่องอนัตตา ดังได้เสนอมมาแล้วว่า นักวิชาการทางพระพุทธศาสนาบางท่านมองว่า แนวการอธิบายปฏิจจสมุปบาทแบบข้ามภพข้ามชาติในคัมภีร์ วิสุทธิมรรคของท่านพระพุทธโฆษาจารย์ที่พยายามชี้กระบวนการปัจจัย ๑๒ ให้เชื่อมโยงครอบคลุมชาติปัจจุบันกับชาติต่อไปเป็นการอธิบายที่ทำให้มีอัตตาในฐานะผู้กระทำการต่างๆ อยู่ภายในกระบวนการนี้ซึ่งขัดแย้งกับหลักอนัตตาอันเป็นแก่นคำสอนในพระพุทธศาสนา หมายความว่า แนวคิดเรื่องการเวียนว่ายจากภพนี้ไปสู่ภพอื่นนั้นเป็นแนวคิดของลัทธิที่มีทัศนะเชิงสัสตทิกฐิที่ที่ยอมรับความมีอยู่ของอัตตาในฐานะตัวการในการเกิดใหม่จากจิตในภพนี้สิ้นสุดลง ส่วน

พระพุทธศาสนาปฏิเสธความมียุ่ของอัตตาด้วยหลักคำสอนเรื่องอนัตตา ในทัศนะของพระพุทธศาสนาไม่มีอัตตาในฐานะตัวการของการเกิดใหม่ ความพยายามที่จะอธิบายปฏิจจสมุปบาทโดยการแสดงให้เห็นการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏแบบข้ามภพข้ามชาติจึงถูกมองว่าเป็นการยอมรับอัตตาเข้ามาทำหน้าที่สืบทอดระหว่างการตายและการเกิดใหม่แบบข้ามภพข้ามชาติซึ่งไม่สอดคล้องกับคำสอนเรื่องอนัตตาในพระพุทธศาสนา นอกจากนี้ การแบ่งกระบวนการแห่งปัจจัย ๑๒ ออกเป็น ๓ กาล คือ อดีต ปัจจุบัน และอนาคตตามคำอธิบายในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้นยังถูกมองว่าขัดแย้งกับคำสอนเรื่องความดับทุกข์ในชาติปัจจุบัน หมายความว่า การที่ชีวิตคร่อมชีวิตในอดีตชาติปัจจุบันชาติและอนาคตชาติที่สืบเนื่องกันภายใต้กฎแห่งกรรมทำให้ความดับทุกข์ปัจจุบันเป็นเรื่องที่เป็นไปไม่ได้ ความเข้าใจปฏิจจสมุปบาทแบบข้ามภพข้ามชาติจึงไม่เป็นประโยชน์ต่อการกำหนดรู้ทุกข์และความดับทุกข์ซึ่งเป็นเป้าหมายหลักของคำสอนในพระพุทธศาสนา

ค) ทำให้เกิดทัศนะเชิงสัสตทิกุญ การอธิบายกระบวนการปฏิจจสมุปบาทโดยเชื่อมโยงให้เห็นความสืบทอดระหว่างการตายจากภพเก่าและการเกิดในภพใหม่นั้นเป็นทัศนะของลัทธิสัสตทวาทที่พระพุทธศาสนาปฏิเสธ หากกล่าวความหมายของลัทธินี้ ความเชื่อว่า ตายแล้วเกิดอีกจัดเป็นของสัสตทวาท หรือ สัสตทิกุญทิกุญ คำสอนเรื่องสังสารวัฏ กรรมและการเวียนว่ายตายเกิดในพระพุทธศาสนาวางอยู่บนหลักทางสายกลางเรื่องปฏิจจสมุปบาทนั้นไม่ใช่ทัศนะเชิงสัสตทิกุญและไม่ใช่ทัศนะเชิงอุเฉทิกุญ การอธิบายคำสอนสำคัญเหล่านี้อย่างถูกต้องนั้นจึงไม่มีลักษณะที่สุดโต่งไปด้านใดด้านหนึ่ง แต่การตีความปฏิจจสมุปบาทแบบข้ามภพข้ามชาตินี้ถูกมองว่าเข้าข่ายของทัศนะเชิงสัสตทิกุญซึ่งจัดเป็นมิจฉาทิกุญตามทัศนะของพระพุทธศาสนา อย่างไรก็ตาม เราไม่อาจปฏิเสธได้ว่า การอธิบายปฏิจจสมุปบาทแบบข้ามภพข้ามชาตินี้ทำให้เห็นภาพของการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏได้ชัดเจนขึ้นและยังสนับสนุนหรือสร้างแรงจูงใจในการสร้างชีวิตเพื่อให้เกิดความสุขสมบูรณ์ในภพภูมิต่างๆ ในสัมปรายภพ แต่ปัญหาของการตีความคำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาทแบบข้ามภพข้ามชาติเพื่อให้สอดคล้องกับคำสอนเรื่องสังสารวัฏดังกล่าวมานั้นสนับสนุนให้เกิดทัศนะเชิงสัสตทิกุญซึ่งขัดแย้งกับหลักคำสอนเรื่องทางสายกลางในพระพุทธศาสนา

ง) ทำให้มองข้ามความหลุดพ้นจากทุกข์ของชีวิตปัจจุบัน แนวคิดเรื่องภพภูมิหลังความตายผ่านการตีความคำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาทมีส่วนทำให้เกิดความคาดหวังความสุขในภพภูมิหลังความตาย แม้ทัศนคติดังกล่าวนี้อาจดูเข้ากันได้กับคำสอนระดับสมมติในพระพุทธศาสนา แต่เราต้องยอมรับความจริงว่า ความปรารถนาที่จะเกิดในภพภูมิต่อไปนั้นสามารถมองได้ว่าเป็นการทำให้ภพชาติซึ่งเป็นความทุกข์ในสังสารวัฏให้ยืดยาวออกไป หมายความว่า ความเห็นว่ามีสุขอันเป็นผลของชีวิตที่ทำไว้ในชาตินี้รอคอยอยู่ในสัมปรายภพนั้นสนับสนุนให้เกิดความพึงพอใจที่จะทำความดีในชาตินี้เพื่อแสวงสุขอันเป็นผลของชีวิตในชาติต่อไป การอธิบายภพภูมิแบบข้ามชาติจึงมีส่วนทำให้มองข้ามคำสอนเรื่องความหลุดพ้นจากความทุกข์ที่สามารถเกิดขึ้นได้ในชีวิตปัจจุบันเพราะ

ความมุ่งมั่นทำความดีด้วยความปรารถนาที่จะได้รับความสุขสมบูรณ์ในสัปปายะนั้นทำให้เกิดความตระหนักรู้ความทุกข์จากการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏซึ่งเป็นคำสอนระดับปรมัตถ์ที่พระพุทธศาสนาต้องการจะเน้น

จ) เป็นสิ่งที่ตรวจสอบไม่ได้ในเชิงประจักษ์ ดังได้เสนอมมาแล้ว การอธิบายความมีอยู่ของภพภูมิในชีวิตหลังความตายตามการตีความปฏิจาสัมปาทแบบข้ามภพข้ามชาตินั้นต้องเผชิญกับข้อวิจารณ์ที่ว่าไม่สามารถตรวจสอบได้ด้วยอายตนะหรือประสาทสัมผัส เพราะหากกล่าวตามหลักฐานในพระสูตรดังที่ได้เสนอมมาแล้ว การตรวจสอบความมีอยู่ของภพภูมิหลังความตายและการเวียนว่ายตายเกิดนั้นสามารถทำได้ด้วยคุณสมบัติพิเศษที่เกิดจากการฝึกอบรมทางจิต แต่ตามหลักฐานนี้ เราต้องยอมรับว่า การมองเห็นภพภูมิในชีวิตหลังความตายผ่านทางอายตนะพิเศษนั้นเป็นเรื่องจำกัดเฉพาะในกลุ่มคนที่มีคุณสมบัติพิเศษเท่านั้น ไม่ใช่สิ่งที่มีได้ในหมู่คนทั่วไป การตีความภพภูมิแบบข้ามภพข้ามชาตินั้นจึงถูกมองว่าไม่ช่วยให้คนทั่วไปสามารถเข้าใจภพภูมิในเชิงประจักษ์ การที่ภพภูมิหลังความตายไม่สามารถตรวจสอบได้ด้วยอายตนะหรือประสาทสัมผัสของคนทั่วไปนั้นจึงถูกนำมาเป็นเหตุผลในการตั้งข้อสงสัยในคำสอนดังกล่าวด้วย

๔.๒.๔.๒ ผลกระทบด้านบวก

ก) เป็นฐานของคำสอนทางจริยธรรม คำสอนเรื่องภพภูมิผ่านการตีความปฏิจาสัมปาทแบบข้ามภพข้ามชาติได้ชี้ให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างการกระทำที่นำไปสู่การได้รับผลดีและกระทำที่ไม่ดีนำไปสู่การได้รับผลที่ไม่ดี หมายความว่า ตามคำสอนนี้ การทำกระทุกอย่างทั้งทางกาย วาจา และใจสามารถประเมินค่าในทางจริยธรรมได้ เมื่อทำความดี ย่อมได้รับผลตอบแทนในทางที่ดี เมื่อทำความชั่ว ย่อมได้รับผลตอบแทนในทางที่ไม่ดี มองในแง่นี้ ถ้าไม่มีคำสอนเรื่องภพภูมิแบบข้ามภพข้ามชาติ เมื่อมนุษย์ได้ทำความดี แต่ถึงแก่ความตายก่อนที่ความดีจะให้ผล เราย่อมไม่มีหลักประกันที่ยืนยันว่าเราจะได้รับผลความดีที่เราได้ทำไว้ ขณะที่ผู้ทำความชั่วและสิ้นชีพลงก่อนที่ความชั่วจะให้ผล เรากีย่อมไม่มีหลักประกันที่ยืนยันได้ว่าเราจะได้รับผลของความชั่วที่เราได้ทำไว้ การมีคำสอนเรื่องนรกสวรรค์ กรรมและการเวียนว่ายตายเกิดผ่านการตีความเรื่องปฏิจาสัมปาททำให้มองเห็นการกระทำในปัจจุบันและผลที่ได้รับในชีวิตหลังความตายได้ตลอดสาย คำสอนนี้จึงมีประโยชน์ในการสนับสนุนให้เกิดความละอายต่อการทำชั่วและความกลัวต่อผลของความชั่ว และเป็นแรงจูงใจให้เกิดการทำความดี กล่าวให้ชัดได้ว่า คำสอนเรื่องกรรมและการเกิดใหม่ทำให้เกิดความสะดุ้งกลัวต่อผลของการทำความชั่วที่จะเกิดขึ้นในปัจจุบันและในภพชาติต่อไป ในทางกลับกัน คำสอนเรื่องภพในชีวิตหลังความตายก็มีส่วนทำให้เกิดความพึงพอใจที่จะทำความดีเพื่อให้ได้รับผลของการทำความดียิ่งขึ้น ความกลัวบาปและความยินดีในการทำความดีนี้เกิดขึ้นจากความเชื่อว่าการทำความชั่วและการทำความดีนั้นมีผลทางจริยธรรมที่ไม่เพียงส่งผลต่อตัวของผู้กระทำในภพชาตินี้เท่านั้น หากแต่ยังส่งผลต่อไปในภพหลังความตายด้วย

ข) เป็นฐานของคำสอนเรื่องภพภูมิเชิงจักรวาลวิทยา ดังได้เสนอมานี้แล้วว่า ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา มีการแสดงภพภูมิต่างๆ ไว้อย่าง ๓๑ ภพภูมิ ที่จัดเรียงในแนวดิ่งจากต่ำสุด จนถึงสูงสุดตามโครงสร้างทางจักรวาลวิทยา การเกิดในภพภูมิต่างๆ เหล่านี้เกี่ยวข้องกับการกรรมดีและกรรมชั่วที่ทำไว้ เมื่อพิจารณาคำสอนเรื่องภพภูมิแบบข้ามภพข้ามชาติกับคำสอนเรื่องกฎแห่งกรรมจะพบว่า คำสอนทั้งสองสอดคล้องกันอย่างมีเหตุมีผล กล่าวได้ว่า การตีความคำสอนเรื่องภพในปัจจุสมุปบาทแบบข้ามภพข้ามชาตินั้นสนับสนุนคำสอนเรื่องภพภูมิเชิงจักรวาลวิทยาที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

ค) เป็นแนวทางให้พิจารณาเห็นความทุกข์จากการเวียนว่ายตายเกิด ในพระสูตรหลายแห่ง รวมไปถึงอรรถกถาและคัมภีร์ชั้นรอง เราจะพบว่า เมื่อมีการแสดงภพภูมิแห่งการเกิดและการตายในสังสารวัฏ จะมีการสรุปจบโดยการชี้ให้เห็นว่า การเวียนว่ายตายเกิดในภพภูมิต่างๆ ทั้งที่เป็นภพภูมิต่ำและภพภูมิสูงเป็นความทุกข์เพราะยังวนเวียนอยู่ในสังสารวัฏ การที่จะต้องเกิดและตายในภพชาติต่างๆ อย่างไม่มีจุดเริ่มต้นและจุดสิ้นสุดนั้นเป็นความทุกข์และเป็นสิ่งที่น่าเบื่อหน่าย ความสุขที่แท้คือการหลุดพ้นไปจากสังสารวัฏ ควรทำความเพียรเพื่อยกระดับจิตใจให้หลุดพ้นจากการเกาะเกี่ยวพันนาการของการเกิดและการตายในภพภูมิต่างๆ ในสังสารวัฏ กล่าวได้ว่า คำสอนเรื่องสังสารวัฏไม่ได้แสดงผลของความกรรมดีและกรรมชั่วอย่างเดียว แต่ยังได้ชี้ให้เห็นโทษของการเกิดและการตายในสังสารวัฏซึ่งทำให้ได้หลักในการใช้ปัญญาพิจารณาให้ตระหนักถึงความจริงเพื่อบรรเทาไปสู่ความหลุดพ้นจากสังสารวัฏในที่สุด

ง) เป็นทางเลือกในการพัฒนาตนเอง การตีความคำสอนเรื่องปัจจุสมุปบาทแบบข้ามภพข้ามชาตินอกจากจะแสดงให้เห็นถึงภพภูมิที่เป็นทุกขคติและสุคติตามโครงสร้างทางจักรวาลวิทยาแล้วยังมีนัยที่บ่งชี้ว่า การเปลี่ยนภพภูมิที่ไม่ดีไปสู่ภพภูมิที่ดี หรือการเปลี่ยนภพภูมิที่ดีไปสู่ภพภูมิที่ดีกว่าเป็นสิ่งที่สามารถทำได้ เช่น หากไม่ยินดีพอใจในความสุขของมนุษย์ ก็สามารถทำความดีและตั้งจิตปรารถนาเพื่อไปเกิดในสวรรค์ชั้นใดชั้นหนึ่ง หรือ หากทราบว่าความสุขของเทวดายังเป็นความสุขที่เกี่ยวข้องกับกามคุณซึ่งเป็นสิ่งที่น่าเบื่อหน่ายก็สามารถปฏิบัติทางจิตให้เข้าถึงภาวะของรูปฌาน หรือรูปฌานระดับใดระดับหนึ่งเพื่อไปเกิดในภพภูมิที่สูงกว่าสวรรค์ กล่าวได้ว่า สำหรับผู้เบื่อหน่ายต่อการเกิดและตายในสังสารวัฏต้องการที่จะทำตนให้พ้นจากความทุกข์ในสังสารวัฏ คำสอนเรื่องภพภูมิสามารถนำมาพิจารณาให้เกิดความสลดใจและความเบื่อหน่าย ทำให้เกิดฉันทะต่อการบำเพ็ญเพียรมุ่งสู่การพัฒนาปัญญาให้เห็นแจ้งในธรรมเพื่อถ้อยถอนความยึดมั่นถือมั่นอันเป็นเชื้อแห่งความทุกข์ทั้งในปัจจุบันชาติและในชาติต่อไป ส่วนผู้ยังไม่เบื่อหน่ายในการเวียนว่ายตายเกิดมีความต้องการความสุขสมบูรณ์ให้แก่ชีวิตของตนในระดับที่ดีกว่าที่ได้รับอยู่ในชาติปัจจุบันและปรารถนาการเกิดในภพภูมิที่ดียิ่งๆ ขึ้นไปในสังสารวัฏ คำสอนเรื่องภพในชาตินี้หลังความตายจะมีส่วนช่วยให้มีทางเลือกภพภูมิที่ดีกว่าให้แก่ตนเองโดยการทำความดีอันเป็นปัจจัยให้ไปเกิดในภพภูมิที่ปรารถนา

๔.๒.๕ การตีความปฏิจจสมุปบาทแบบชาติปัจจุบัน

คำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาทนอกจากจะได้รับการตีความแบบข้ามภพข้ามชาติที่สอดคล้องกับคำสอนเรื่องภพภูมิเชิงโครงสร้างทางจักรวาลในคัมภีร์พระพุทธศาสนาดังที่ได้เสนอมานั้น คำสอนดังกล่าวยังได้รับการตีความเพื่ออธิบายภพโดยนิยามความหมายของกระบวนการปัจจัย ๑๒ อย่างให้เป็นเรื่องของสภาพจิตที่เกิดขึ้นในชีวิตปัจจุบันด้วย การตีความแบบนี้เรียกว่า “แบบชาติปัจจุบัน” เมื่อนำการตีความมาผนวกอธิบายแนวคิดเรื่องภพให้เป็นเรื่องของชีวิตปัจจุบัน ผู้วิจัยมุ่งจะหมายถึง ภพซึ่งเป็นองค์ประกอบหนึ่งในหลักปฏิจจสมุปบาท ๑๒ อย่าง การตีความเรื่องภพแบบชาตินี้เป็นการตีความภพในอีกรูปแบบหนึ่งที่พยายามอธิบายภพหรือภาวะชีวิตให้เป็นเรื่องของชีวิตปัจจุบันเพื่อนำมาเน้นย้ำให้เห็นความสำคัญของการจัดการกับความทุกข์หรือปัญหาในปัจจุบันว่าเป็นเรื่องควรตระหนักมากกว่าภพภูมิแบบข้ามภพข้ามชาติโดยที่ความพยายามดังกล่าวก็ตั้งอยู่บนฐานการตีความคำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาทสายเกิดทุกข์ (สมุทยวาท) เช่นเดียวกัน การตีความดังกล่าวไม่ใช่ต้องการอธิบายภพภูมิให้เป็นเรื่องของชีวิตปัจจุบันเท่านั้น คำสอนเรื่องกฎแห่งกรรม การเวียนว่ายตายเกิด และเรื่องสังสารวัฏซึ่งตั้งอยู่บนฐานของคำอธิบายปฏิจจสมุปบาทแบบภวจักร หรือ สังสารจักรก็ถูกตีความให้เป็นเรื่องของชีวิตปัจจุบันด้วย โดยที่การตีความคำสอนสำคัญดังกล่าวในความหมายของกระบวนการเหตุการณ์และชีวิตในชาติปัจจุบันจะทำให้ภพภูมิเป็นเรื่องที่สามารถตรวจสอบได้ด้วยประสาทสัมผัสของคนทั่วไปซึ่งการเป็นสิ่งที่ตรวจสอบได้ด้วยประสาทสัมผัสถูกมองว่าตอบสนองต่อการยอมรับของสังคมร่วมสมัยและสอดคล้องกับคุณสมบัติของหลักธรรมในพระพุทธศาสนามากกว่าการตีความภพภูมิในแบบข้ามภพข้ามชาติ

๔.๒.๕.๑ แนวทางการตีความแบบชาติปัจจุบัน

อย่างไรก็ตาม การตีความดังกล่าวก็ตั้งอยู่บนฐานของคำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาทเช่นเดียวกัน ผู้วิจัยจะพิจารณาการตีความภพภูมิแบบชาติปัจจุบันโดยเริ่มต้นด้วยการเสนอปฏิจจสมุปบาทตามข้อความพุทธพจน์ที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสในพระสูตรที่ได้แสดงไว้แล้วในตอนเริ่มต้นของบทที่ ๔ ดังนี้

เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี
 เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี
 เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี
 เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี
 เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี
 เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี
 เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี
 เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี

เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี

เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี

เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี

ความโศก ความคร่ำครวญ ทุกข์ โทมนัส และความคับแค้นใจ ก็มีพร้อม

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งปวงนี้ จึงมีได้ด้วยประการฉะนี้^{๑๗๕}

นักคิดทางพระพุทธศาสนาบางท่านมองว่า สามารถอธิบายกระบวนการเหตุปัจจัยทั้ง ๑๒ อย่างในหลักปฏิจจสมุปบาทนั้นได้อย่างน้อย ๓ แนวทาง^{๑๗๖} คือ ๑) การอธิบายแบบแสดงวิวัฒนาการของโลกและชีวิต ๒) การอธิบายกระบวนการเกิดขึ้นของความทุกข์และความดับทุกข์แบบช่วงกว้างระหว่างชีวิตต่อชีวิต เรียกการอธิบายแบบนี้ว่า “แบบข้ามภพข้ามชาติ” ซึ่งผู้วิจัยได้เสนอรายละเอียดมาแล้ว ๓) การอธิบายกระบวนการที่หมุนเวียนตลอดเวลาในทุกขณะของการดำรงชีวิต เรียกการอธิบายแบบนี้ว่า “แบบชาติปัจจุบัน” ในที่นี้ ผู้วิจัยต้องการอธิบายภพในความหมายของสภาวะทางจิต ซึ่งเป็นปรากฏการณ์ทางจิตในแต่ละช่วงที่จิตรับรู้อารมณ์เป็นเรื่องของนามธรรมที่สัมพันธ์กับการแสดงออกทางกาย ในการนิยามความหมายเพื่อให้สอดคล้องกับแนวทางของการตีความ คำว่า “ภพ” นี้พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) นักคิดฝ่ายเถรวาทที่ได้รับการยอมรับอย่างกว้างขวางในยุคปัจจุบันได้จำกัดความหมายว่า ภาวะชีวิตของสัตว์^{๑๗๗} หากพิจารณากระบวนการปัจจัย ๑๒ อย่าง จะเห็นว่า ภพอยู่ในสายเกิดทุกข์ตามวงจรปฏิจจสมุปบาทซึ่งตามพุทธพจน์นี้พระพุทธรองค์ตรัสโดยเริ่มต้นด้วยอวิชชาต่อเนื่องไปยังสังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ ชราพยาธิมรณทุกข์โทมนัสสุปายาส นักคิดบางท่านตั้งข้อสังเกตคำว่า “ภพ” ในฐานะที่เป็นปัจจัยอย่างหนึ่งในกระบวนการปัจจัย ๑๒ ไว้อย่างสนใจว่า เมื่อพิจารณาภพที่เป็นปัจจัยอย่างหนึ่งในปฏิจจสมุปบาทซึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดชาติ ภพที่หมายถึงภูมิเป็นที่อยู่ของสัตว์นั้นไม่น่าจะอยู่ในฐานะที่เป็นปัจจัยอย่างหนึ่งในปฏิจจสมุปบาท เพราะภพเหล่านั้นจะไม่มี ความหมาย หากไม่มีสัตว์หรือขันธ์ทั้งหลายอยู่ ภพที่อาศัยจึงแยกจากตัวสัตว์ผู้อาศัยไม่ได้ เช่น ภพของสัตว์เดรัจฉาน ภพดังกล่าวนั้นนอกจากจะแยกจากตัวสัตว์เดรัจฉานไม่ได้แล้ว ยังไม่มีอยู่อย่างเอกเทศ เพราะสัตว์เดรัจฉานอาศัยอยู่ในภพของมนุษย์^{๑๗๘}

^{๑๗๕} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑-๓/๑๔๔.

^{๑๗๖} ดูรายละเอียดในพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๙), หน้า ๘๔-๘๕.

^{๑๗๗} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), ๑๙๘.

^{๑๗๘} ดร. วชิระ งามจิตรเจริญ, **พุทธศาสนาเถรวาท**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๒), หน้า ๒๒๓-๒๒๔.

ข้อสังเกตนี้ทำให้การตีความภพแบบชาติปัจจุบันให้เป็นเรื่องที่เน้นไปที่ตัวชีวิตของมนุษย์มีความหมายชัดเจนมากยิ่งขึ้น

๔.๒.๕.๒ การตีความปัจจัย ๑๒ ในปฏิจลสมุปบาทของเถรวาทกระแสหลัก

ในการตีความปฏิจลสมุปบาทแบบขณะจิตปัจจุบันนี้ มีความจำเป็นที่จะต้องตีความหรือเสนอความหมายใหม่เพื่อให้เข้ากับสถานการณ์แบบชาติเดียวหรือเหตุการณ์ที่เกิดช่วงสั้นๆ ทั้งนี้เนื่องจากความหมายของกระบวนการปัจจัย ๑๒ อย่างที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาหลายอย่างยังไม่ชัดเจน^{๑๗๙} ในการนิยามความหมายของกระบวนการปัจจัยทั้ง ๑๒ อย่างเพื่อให้สอดคล้องกับการตีความภพแบบขณะจิตปัจจุบัน นักคิดทางพระพุทธศาสนาได้เสนอความหมายของปัจจัยแต่ละอย่างไว้ ดังนี้

๑) อวิชชา มีความหมายว่า ความไม่รู้ ไม่เห็นตามความเป็นจริง ไม่รู้เท่าทันตามสภาวะหลงไปตามสมมติบัญญัติ ความไม่รู้ที่แฝงอยู่กับความเชื่อถือต่างๆ ภาวะขาดปัญญา ความไม่เข้าใจเหตุผล การไม่ใช้ปัญญา หรือปัญญาไม่ทำงานในขณะนั้นๆ ความไม่รู้ความจริงในเหตุการณ์ต่างๆ ในชีวิตปัจจุบัน หมายถึง ความไม่รู้แจ้งปรากฏการณ์ตามความเป็นจริง ภาวะขาดปัญญาในการพิจารณาเหตุการณ์ที่ตนเองประสบ ความไม่รู้ที่ทำให้เราทำอกุศลหรือพฤติกรรมต่างๆ ในชีวิตประจำวันที่ทำให้เกิดความทุกข์ตามมา

๒) สังขาร มีความหมายว่า ความคิดปรุงแต่ง ความจงใจ และการแสดงเจตนาออกเป็นการกระทำ การจัดสรรกระบวนการความคิด และมองหาอารมณ์มาสนองความคิดโดยสอดคล้องกับพื้นนิสัย ความถนัด ความโน้มเอียง ความเชื่อ และทัศนคติ เป็นต้น ตามที่ได้สั่งสมไว้ หรืออีกอย่างหนึ่งหมายถึง การปรุงแต่งจิต ปรุงแต่งความคิด หรือปรุงแต่งกรรมด้วยคุณสมบัติต่างๆ ที่เคยชินหรือได้สั่งสมไว้ เจตนาที่ทำให้วิญญาณเกิดมารับรู้อารมณ์หรือปรากฏการณ์ต่างๆ ซึ่งเมื่อประกอบเข้ากับเจตสิกตัวอื่นมีต้นเหตุเป็นต้นจะทำหน้าที่ปรุงแต่งวิญญาณให้ดีหรือชั่ว และเกิดการทำความดีหรือชั่วทางกาย วาจาและใจ กล่าวคือ เมื่อเราเผชิญหน้ากับอารมณ์หรือเหตุการณ์อย่างใดอย่างหนึ่งในชีวิตประจำวัน สังขารหรือเจตนาจะเป็นกุศลหรืออกุศลก็ขึ้นอยู่กับปัจจัยอื่นๆ ที่มาประกอบ เช่น ถ้ามีอวิชชาเป็นมูลเหตุ สังขารก็เป็นอกุศล

๓) วิญญาณ มีความหมายว่า ความรับรู้อารมณ์ผ่านช่องทางต่างๆ คือ การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การรู้สัมผัส การรู้อารมณ์ที่ปรากฏขึ้นในใจ ตลอดจนสภาพพื้นเพของจิตใจในขณะนั้นๆ หรือ วิญญาณ ๖ ที่เกิดมารับรู้อารมณ์ทางประสาทสัมผัสต่างๆ มี ตา เป็นต้น ในแต่ละขณะหรือแต่ละเหตุการณ์ในปัจจุบัน

๔) นามรูป มีความหมายว่า ความมีอยู่ของรูปธรรมและนามธรรม ในความรับรู้ของบุคคล ภาวะที่ร่างกายและจิตใจทุกส่วนอยู่ในสภาพที่สอดคล้องและปฏิบัติหน้าที่เพื่อตอบสนองในแนวทางของวิญญาณที่เกิดขึ้นนั้น ส่วนต่างๆ ของร่างกายที่เจริญหรือเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพจิต

^{๑๗๙} ดร. วชิระ งามจิตต์เจริญ, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๗.

พฤติกรรม หรือการทำงานของวิญญาณ (เจตสิก) ที่ทำให้เกิดการปรุงแต่งวิญญาณให้เป็นกุศลหรืออกุศล และร่างกายที่ทำงานร่วมกับวิญญาณหรือทำงานตามคำสั่งของวิญญาณ

๕) ฉฬายตนะ มีความหมายว่า ภาวะที่อายตนะที่เกี่ยวข้องกับปฏิบัติหน้าที่โดยสอดคล้องกับสถานการณ์นั้นๆ หรือ อายตนะ ๖ มี ตา เป็นต้นที่ทำงานร่วมกับนามรูปและวิญญาณในขณะที่รับรู้อารมณ์ต่างๆ ในแต่ละเหตุการณ์

๖) ผัสสะ มีความหมายว่า การเชื่อมต่อกับความรู้กับโลกภายนอก การรับรู้อารมณ์ต่างๆ หรือ การที่อายตนะ ๖ สัมผัสกับอารมณ์ที่มากระทบแต่ละขณะ หรือในชีวิตประจำวัน

๗) เวทนา มีความหมายว่า ความรู้สึกสุขสบาย ถูกใจ หรือทุกข์ ไม่สบาย หรือเฉยๆ ไม่สุข ไม่ทุกข์ ในขณะที่เกิดผัสสะขึ้นในแต่ละครั้ง

๘) ตัณหา มีความหมายว่า ความอยาก ทะยาน ร่านรหาสิ่งอันนวยสุขเวทนา หลีกหนีทุกข์เวทนา โดยอาการได้แก่ อยากได้ (กามตัณหา) อยากเป็น อยากคงอยู่อย่างนั้นๆ ยังยืนตลอดไป (ภวตัณหา) อยากให้ดับสูญ พินาศไป (วิภวตัณหา) หรือ ความทะยานอยากได้ รูป เป็นต้น หรือความอยากได้สิ่งที่ไม่ใคร่ (กามตัณหา) ความอยากมีอยากเป็นในภาวะอย่างใดอย่างหนึ่ง (ภวตัณหา) และความอยากไม่มีไม่เป็นในภาวะอย่างใดอย่างหนึ่ง (วิภวตัณหา) ที่เกิดขึ้นขณะมีเวทนาหลังจากได้สัมผัสกับอารมณ์ที่มากระทบซึ่งเกิดขึ้นเกือบตลอดเวลาในชีวิตประจำวัน

๙) อุปาทาน มีความหมายว่า ความยึดติดถึมั่นในเวทนาที่ชอบหรือชัง รวบรวมเอาสิ่งต่างๆ และภาวะชีวิตที่อันนวยเวทนานั้นเข้ามาผูกพันกับตัว ความยึดมั่นต่อสิ่งซึ่งทำให้เกิดเวทนาที่ชอบหรือไม่ชอบ จนเกิดทำที่หรือตีราคาต่อสิ่งนั้นๆ ในแนวทางที่เสริม หรือสนองตัณหาของตน หรือความยึดมั่นผูกพันอยู่กับสิ่งที่พอใจหรือยึดติดอยู่กับอารมณ์ที่อยากได้อยากเป็นหรืออยากไม่เป็นนั้นๆ อันเกิดด้วยอำนาจของตัณหาในแต่ละขณะ

๑๐) ภพ มีความหมายว่า กระบวนพฤติกรรมทั้งหมดที่แสดงออกเพื่อสนองตัณหาอุปาทานนั้น (กรรมภพ) และ ภาวะชีวิตที่ปรากฏเป็นอย่างไรอย่างหนึ่ง (อุปปัตติภพ) โดยสอดคล้องกับอุปาทานและกระบวนพฤติกรรมนั้น หรือ การทำกรรม หรือพฤติกรรมต่างๆ ที่ประกอบด้วยเจตนา (กรรมภพ) และสภาพทางร่างกายและจิตใจ บุคลิกภาพทั้งหมด หรือ สภาพชีวิตที่เกิดตามความยึดมั่นในสิ่งที่ประสมนั้น (อุปปัตติภพ) หรือกล่าวความหมายที่สอดคล้องประสานกันระหว่างเจตนาภพกับพฤติกรรมที่ปรากฏได้ว่า ภพ คือ การแสดงพฤติกรรมของชั้น ๕ (อุปปัตติภพ) ที่เป็นไปตามเจตนา (กรรมภพ) นั่นเอง

๑๑) ขาติ มีความหมายว่า การเกิดความตระหนักในตัวตนว่าอยู่หรือไม่ได้อยู่ในภาวะชีวิตนั้นๆ หรือไม่ได้มี ไม่ได้เป็นอย่างนั้นๆ การเข้าครอบครองภาวะชีวิตนั้น หรือเข้าสวมเอากระบวนพฤติกรรมนั้น โดยยอมรับตระหนักชัดขึ้นมามีเป็นภาวะชีวิตของตน เป็นกระบวนพฤติกรรมของตน หรือ การปรากฏของภาวะชีวิต หรือสภาพชีวิต หรือพฤติกรรมและบุคลิกภาพทั้งหมดนั้นในแต่ละขณะ

ซึ่งชาติหนึ่งๆ จะมีความเกิดของภาวะชีวิตและพฤติกรรมต่างๆ นับไม่ถ้วน ชาติในความหมายแบบปัจจุบันจึงหมายถึงความเกิดขึ้น หรือ ความปรากฏของรูปและนามในแต่ละขณะ กล่าวอีกอย่างหนึ่ง คือ การเกิดขึ้นของพฤติกรรมและสภาวะชีวิตในแต่ละเหตุการณ์

๑๒) ชรามรณะ มีความหมายว่า ความสำนึกในความขาด พลาต หรือ พรากแห่งตัวตน จากภาวะชีวิตอันนั้น ความรู้สึกที่ว่าตัวตนถูกคุกคามด้วยความสูญสิ้นสลาย หรือพลัดพรากจากภาวะชีวิตนั้นๆ หรือจากการได้มี ได้เป็นอย่างนั้นๆ จึงเกิดความเศร้าโศก ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส พ่วงมาด้วย คือ รู้สึกคับแคบ ขัดข้อง ขุ่นมัว แห่งใจ หดหู่ ซึมเซา ไม่สมหวัง กระวนกระวาย และทุกขเวทนาต่างๆ ความเสื่อมถอยและความดับไป หรือหายไปของรูปและนามในแต่ละขณะ หรือของภาวะชีวิตหรือบุคลิกภาพต่างๆ ในชีวิตประจำวัน และยังหมายถึง ความเสื่อมถอยและเคลื่อนผันไปจากภาวะชีวิต หรือฐานะตำแหน่งหน้าที่ที่เป็นอยู่^{๑๘๐}

ดังได้กล่าวมาแล้วว่า ตามวงจรปฏิจกสมุปบาท ภพมีอุปาทานความยึดมั่นถือมั่นเป็นปัจจัยให้เกิด เมื่อจำแนกในเชิงสังสารจักร หรือภพจักร กระบวนการในปฏิจกสมุปบาท ๑๒ นี้สามารถแบ่งออกเป็น ๓ กลุ่ม เรียกว่า วัฏฏะ ๓ คือ

๑) อวิชชา ตัณหา อุปาทาน เป็นกิเลสที่เป็นเหตุให้เกิดการปรุงแต่งกระทำการต่างๆ เรียกว่า “กิเลสวัฏฏะ”

๒) สังขาร ภพ จัดเป็นกรรม คือกระบวนการกระทำทั้งหลายที่ปรุงแต่งให้ชีวิตเป็นไปต่างๆ เรียกว่า “กรรมวัฏฏะ”

๓) วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา เป็นวิบาก คือ สภาพชีวิตที่เป็นผลแห่งการปรุงแต่งของกรรม และกลับเป็นปัจจัยเสริมสร้างกิเลสต่อไปได้อีก เรียกว่า “วิปากวัฏฏะ”

จะเห็นว่า ภพในปฏิจกสมุปบาทจัดเป็นกรรม เช่นเดียวกับสังขาร เพราะมุ่งเจตนาหรือเจตจำนงในการกระทำการต่างๆ ซึ่งสอดคล้องกับพุทธพจน์ในเจตนาสูตรที่ว่า ภิกษุจงใจ ดำริ และนึกถึงสิ่งใด สิ่งนั้นเป็นอาร์มมณปัจจัยเพื่อความตั้งมั่นแห่งวิญญาณ เมื่ออาร์มมณปัจจัยมี ความตั้งมั่นแห่งวิญญาณจึงมี เมื่อวิญญาณตั้งมั่นแล้ว เจริญแล้ว ความบังเกิดแห่งภพต่อไปจึงมี^{๑๘๑} ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค^{๑๘๒} และคัมภีร์ฝ่ายอภิธรรม^{๑๘๓} มีการจำกัดความไว้ว่า ภพในปฏิจกสมุปบาทนี้มี ๒ อย่าง

^{๑๘๐} การตีความความหมายของกระบวนการปัจจัย ๑๒ ในปฏิจกสมุปบาทแบบชาติปัจจุบันนี้ ผู้วิจัยเก็บความจากทัศนะของนักวิชาการ ๒ ท่าน ดูรายละเอียดเพิ่มเติมได้ใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๙), หน้า ๑๐๙-๑๑๐, และใน ดร. วชิระ งามจิตต์เจริญ, **พุทธศาสนาเถรวาท**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๒), หน้า ๒๓๐-๒๔๒.

^{๑๘๑} ส. น. (ไทย) ๑๖/๓๘/๗๙.

^{๑๘๒} วิสุทธิ. (บาลี) ๓/๑๐๗-๒๐๖.

คือ ๑) กรรมภาพ กระบวนพฤติกรรมทั้งหมดที่แสดงออก เพื่อสนองตัณหาอุปาทานนั้น และ ๒) อุปปัตติภาพ ภาวะชีวิตที่ปรากฏอย่างใดอย่างหนึ่ง โดยสอดคล้องอุปาทานและกระบวนพฤติกรรมนั้น ตามคำจำกัดความนี้ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้อธิบายความหมายของภาพให้ชัดเจนขึ้นว่า

ภาพ คือ เจตนา หรือ เจตจำนงที่จะกระทำการ เพื่อให้ได้มาและให้เป็นไปตามความยึดมั่นถือมั่นและทำให้เกิดกระบวนพฤติกรรม (กรรมภาพ) ทั้งหมดขึ้นอีก เป็นกรรมดี กรรมชั่ว หรือ อาณกุสาธอดคล้องกับตัณหาอุปาทานนั้นๆ เช่น อยากไปสวรรค์ และมีความเห็นที่ยึดมั่นไว้ว่าจะไปสวรรค์ได้ด้วยการกระทำเช่นนี้ก็กระทำการกรรมอย่างนั้นๆ ตามต้องการ พร้อมกับการกระทำนั้นก็เป็น การเตรียมภาวะแห่งชีวิต คือ ชันธ ๕ ที่จะปรากฏในภาพที่สมควรกับกรรมนั้นไว้พร้อมด้วย (อุปปัตติภาพ) เมื่อกระบวนการก่อกรรมดำเนินไปเช่นนี้แล้ว ครั้นชีวิตช่วงหนึ่งสิ้นสุดลง พลังแห่งกรรมที่สร้างสมไว้ (กรรมภาพ) ก็ผลักดันให้เกิดการสืบต่อวงจรปฏิภนสมุปาทในขั้นตอนต่อไป^{๑๘๔}

ตามการอธิบายนี้ เมื่อเกิดการรับรู้อารมณ์ที่เป็นด้วยอำนาจอวิชชา วงจรแห่งสภาวะทางจิตก็จะดำเนินไปตามลำดับจนถึงขั้นอุปาทาน ความยึดติดด้วยอำนาจความทะยานอยากในเวทนา ไม่ว่าจะเป็นสุข เป็นทุกข์ หรือไม่สุขไม่ทุกข์ รังเอาตัวเข้าไปผูกติดอย่างเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันแล้วสร้างภาพหรือภาวะชีวิตขึ้นตามความยึดถือหรือทำที่อย่างนั้น เมื่อเกิดมีภาพที่จะเข้าอยู่ครอบครองเฉพาะตัวแล้ว ก็ปรากฏตัวตนเป็นความรู้สึกตระหนักรู้ชัดเจนที่จะเข้าอยู่ครอบครองหรือสอดสวรับเอาภาพหรือภาวะชีวิตนั้นไว้ โดยมีการถือหรือออกรับว่า “เป็น” (ซึ่งเป็นความหมายของคำว่า “ภว/ภาพ”) เช่น เป็นเจ้าของภาพเป็นผู้สวผล เป็นผู้ทำ เป็นผู้ถูกกระทำ เป็นผู้ชนะ เป็นผู้แพ้ เป็นผู้ได้ เป็นผู้เสีย เป็นผู้มีความสุข เป็นผู้มีทุกข์ ซึ่งสภาพจิตเช่นนี้จะปจจัยแห่งชาติ คือความเกิดซึ่งในแง่ของการตีความปฏิภนสมุปาทแบบขณะจิตปัจจุบันนี้หมายถึงการได้ประสบความเป็นไปทั้งในทางเสื่อมและทางเจริญในขณะต่อไป

อย่างไรก็ตาม หากอธิบายปฏิภนสมุปาทเพื่อชี้ให้เห็นกระบวนกาเกิดภาพใหม่ อวิชชา และตัณหา มีบทบาทสำคัญในการเป็นตัวกำหนด ดังที่พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ชี้ว่า

๑) อวิชชา เป็นตัวกำหนดทุกขภาพ เพราะความไม่รู้เป็นเหตุให้มนุษย์ทำอกุศลกรรม ซึ่งมีผลเป็นความทุกข์ แม้ในภาพปัจจุบัน ผู้ที่ถูกอวิชชาความไม่รู้ครอบงำก็มักทำกรรมชั่วได้ต่างๆซึ่งจะทำให้เขากลายเป็นผู้มีความทุกข์ ผู้ร้าย เป็นต้น

^{๑๘๓} อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๒๖๕/๑๘๓.

^{๑๘๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๙), หน้า ๑๐๐.

๒) ตัณหา เป็นตัวกำหนดสุคติภาพ เพราะความอยากจะบังเกิดในภพภูมิที่ดี ทำให้คนลงมือกระทำความดีซึ่งจะมีผลเป็นสุคติภาพต่อไป แม้ในภพนี้ การทำความดีต่างๆด้วยเจตนาที่ดีก็ทำให้เขาเป็นผู้มีความสุข ผู้ร่ำรวย ผู้มีเกียรติ เป็นต้น^{๑๘๕}

จะเห็นว่า ความหมายของปัจจัยแต่ละอย่างในปฏิจกสมุปปาทตามการนิยามดังกล่าวนี้ วางอยู่บนฐานของการพิจารณาสภาพทางจิตที่เกิดขึ้นตามกระบวนการปัจจัยที่สามารถตรวจสอบได้ด้วยตัวเองโดยการไตร่ตรองกระบวนการความคิดอันประกอบด้วยปัจจัย ๑๒ มี อวิชชา เป็นต้นที่เกิดขึ้นในแต่ละขณะ

๔.๒.๕.๓ แนวอธิบายแบบชาติปัจจุบันของเถรวาทกระแสหลัก

ในการอธิบายรายละเอียดของกระบวนการปัจจัยแห่งปฏิจกสมุปปาทแบบชาติปัจจุบัน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) และศาสตราจารย์ ดร.วัชร งามจิตรเจริญ สองนักคิดและนักวิชาการทางพระพุทธศาสนาร่วมสมัยซึ่งอธิบายปฏิจกสมุปปาทแบบชาติปัจจุบันที่คล้ายคลึงกันได้พยายามวิเคราะห์การทำงานของกระบวนการปัจจัยแห่งปฏิจกสมุปปาทตามความหมายที่เสนอมาช้างต้นไว้อย่างน่าสนใจซึ่งผู้วิจัยจะนำมาแสดงในที่นี้ ดังนี้

๑) อวิชชา การไม่เข้าใจเหตุผลและไม่ใช้ปัญญาพิจารณาเพื่อหาข้อเท็จจริง ความไม่รู้ที่มุ่งไปที่ความไม่รู้ความจริงในเหตุการณ์ต่างๆ ในชีวิตปัจจุบัน หรือ ภาวะขาดปัญญาไม่รู้ปรากฏการณ์ การณ์ที่ผ่านเข้ามาสู่การรับรู้ทางอายตนะทำให้เกิดความพึงพอใจหรือความคัดเคืองใจ ตัวอย่างเช่น ชายหนุ่มคนหนึ่งเห็นหญิงสาวสวยคนหนึ่งแล้วเกิดความพอใจ กรณีนี้วิเคราะห์ได้ว่า อวิชชาคือความไม่รู้ของชายหนุ่มคนนั้นทำให้เขาไม่รู้ความจริงว่า หญิงสาวคนนั้นเป็นผลรวมของชั้น ๕ หรือนามรูป ซึ่งมีสภาพไม่เที่ยง (อนิจจลักษณะ) ไม่อาจอยู่ในสภาพเดิมได้ตลอดเวลา (ทุกขลักษณะ) และบังคับควบคุมให้อยู่ในอำนาจไม่ได้ (อนัตตลักษณะ) หรือกล่าวได้อีกอย่างหนึ่งว่า ชายหนุ่มคนนั้นไม่รู้ว่าการปล่อยให้เกิดความพอใจ (ตัณหา) ในหญิงสาวคนนั้นจะนำไปสู่ความทุกข์ ความไม่รู้รายละเอียดต่างๆ เหล่านี้จัดอยู่ในความหมายของอวิชชา

ในชีวิตประจำวันของคนเรา การรับรู้อารมณ์ต่างๆ ด้วยอวิชชาสามารถเกิดขึ้นได้ตลอดเวลา เมื่อรับรู้ด้วยอวิชชา ก็เกิดความยินดีพอใจหรือไม่ยินดี ไม่พอใจ ชีวิตของมนุษย์จึงอยู่ในกระบวนการของการเกิดความทุกข์ตามกรอบคำสอนปฏิจกสมุปปาท

๒) สังขาร เมื่อมีอวิชชาความไม่รู้ จึงเกิดสังขาร คือ ความคิดนึกปรุงแต่งสร้างภาพในใจไปต่างๆ ตามพื้นฐานนิสัย ตามทัศนคติ หรือตามกระแสความคิดที่เคยชิน หรือเจตนาที่ทำให้เกิดวิญญานมารับรู้อารมณ์ หรือปรากฏการณ์ต่างๆ ยกตัวอย่างกรณีชายหนุ่มเห็นหญิงสาวแล้วเกิดความพึงพอใจแล้วมีเจตนาจะดูหรือคิดปรุงแต่งเกี่ยวหญิงสาวคนนั้น การคิดปรุงแต่ง หรือ สังขารในกรณีนี้จึงเกิดขึ้นเพราะอวิชชา ความไม่รู้ หรือความขาดปัญญาของหนุ่มคนนั้น

^{๑๘๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้าเดียวกัน.

๓) วิญญาณ ได้แก่ วิญญาณ ๖ ที่เกิดมารับรู้อารมณ์ทางประสาทสัมผัสต่างๆ ในแต่ละขณะในปัจจุบัน หรือ สภาพของจิตที่เป็นไปตามกิเลสที่ฟุ้งขึ้นมาปรุงแต่ง คอยรับรู้อารมณ์ที่ปรากฏเกิดขึ้น ยกตัวอย่างกรณีชายหนุ่มเห็นหญิงสาวแล้วมีเจตนาจะดู และคิดปรุงแต่งเกี่ยวกับหญิงนั้นจึงตามดูและคิดปรุงแต่งเรื่องเกี่ยวกับหญิงสาวคนนั้น หรือ ในการเพ่งดูรูปของหญิงสาวนี้ จะเกิดจักขุวิญญาณ คือ การรู้อารมณ์ทางตา ได้แก่ การเห็นภาพของหญิงสาวนั้นและเกิดมโนวิญญาณที่คิดเกี่ยวกับหญิงสาวนั้น

๔) นามรูป ความรู้สึก ภาพที่คิด ภาวะต่างๆ ทางจิต หรือกิริยาท่าทางทั้งกายและใจทั้งหมด หรือ พฤติกรรมการทำงานของวิญญาณที่มีสัญญาและมนสิการเป็นต้นเกิดร่วมด้วยทำให้เกิดการปรุงแต่งวิญญาณให้เป็นกุศล หรือกุศล และการเคลื่อนไหวของร่างกายที่ทำงานร่วมกับวิญญาณหรือทำงานตามคำสั่งของวิญญาณ ยกตัวอย่างกรณีชายหนุ่มที่เห็นหญิงสาวนั้นแล้วตามดูและคิดเกี่ยวกับหญิงสาวคนนั้น พฤติกรรมต่างๆ ของจิตมีความใส่ใจ (มนสิการ) ในภาพของหญิงสาวนั้น เป็นต้น และการเคลื่อนไหวร่างกาย มีการเดินตาม เป็นต้น ขั้นตอนพฤติกรรมต่างๆ ของจิตนี้และการเคลื่อนไหวร่างกายนี้เป็นขั้นตอนของนามและรูป

๕) สฬายตนะ ช่องทางการรับอารมณ์ หรือ แดนเสพเสวยโลก ๖ ช่องทาง มี ตา เป็นต้นที่ทำงานร่วมกับนามรูปหรือวิญญาณที่พร้อมจะทำหน้าที่รับรู้อย่างเต็มที่ในขณะที่ของการรับรู้อารมณ์ต่างๆ ในแต่ละเหตุการณ์ ยกตัวอย่างเช่น กรณีชายหนุ่มเห็นหญิงสาวแล้วตามดูหญิงสาวนั้น การได้เห็นภาพของหญิงสาวนั้นปรากฏผ่านอายตนะ คือ ตา หรือการได้ยินเสียงของหญิงสาวนั้นผ่านทางอายตนะคือ หูเป็นการทำงานของอายตนะที่ได้มากระทบกับวิญญาณทำให้เกิดการเห็นขึ้น

๖) ผัสสะ คือ การที่อายตนะ ๖ เหล่านั้นสัมผัสกับอารมณ์ที่มากระทบในแต่ละขณะ ยกตัวอย่างกรณีของชายหนุ่มได้เห็นภาพของหญิงสาว การเห็นภาพหญิงสาวนั้นเกิดจากวิญญาณทางตาได้สัมผัสกับรูปของหญิงสาว วิญญาณทางตานี้เป็นอายตนะภายใน ส่วนรูปของหญิงสาวเป็นอายตนะภายนอก การมาประจวบกันของวิญญาณทางตา รูป และอายตนะคือตาจัดเป็นขั้นตอนของผัสสะทางตา ผัสสะทางอายตนะอื่นๆ ก็เช่นเดียวกัน

๗) เวทนา ความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือเฉยๆ ขณะเกิดผัสสะในแต่ละครั้ง ยกตัวอย่างกรณีชายหนุ่มได้เห็นหญิงสาว การเกิดขึ้นของความรู้สึกเฉยๆ หรือความรู้สึกเป็นสุขที่เกิดจากการได้เห็นภาพของหญิงสาวนั้นจัดเป็นขั้นตอนการทำงานของเวทนา

๘) ตัณหา ความอยากได้กามคุณ มี รูป เป็นต้น (กามตัณหา) ความอยากมีอยากเป็นในภาวะอย่างใดอย่างหนึ่ง (ภวตัณหา) และความอยากไม่มีไม่เป็นในภาวะอย่างใดอย่างหนึ่ง (วิภวตัณหา) ซึ่งเกิดขึ้นขณะมีเวทนาหลังจากได้สัมผัสกับอารมณ์ที่มากระทบนั้น กล่าวอีกอย่างหนึ่งว่า ความอยากหรือความพอใจในอารมณ์ต่างๆ ในลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งที่เกิดขึ้นในแต่ละขณะของการสัมผัสกับอารมณ์มี อารมณ์ทางตา เป็นต้น ยกตัวอย่างกรณีชายหนุ่มเห็นรูปร่างหน้าตาของหญิงสาวแล้วเกิด

ความสุขทำให้เกิดความพอใจอยากได้รูปร่างนั้น ความอยากได้นั้นจัดเป็นขั้นตอนการทำงานของตัณหา ซึ่งกรณีนี้เป็นการแสดงตัวของกามตัณหา

๙) อุปาทาน ความยึดมั่นผูกพันอยู่กับสิ่งที่อยากได้ อยากเป็น หรืออยากไม่เป็นนั้นๆ อันเกิดขึ้นด้วยอำนาจของตัณหาในแต่เหตุการณ์ ความยึดมั่นผูกพันที่เกิดจากตัณหานี้แสดงตัวใน ๔ ลักษณะตามชนิดของอุปาทาน ๔ ที่กล่าวมาแล้ว ตัวอย่างกรณีชายหนุ่มเห็นรูปของหญิงสาวแล้วเกิดความผูกพันทำให้ตามดูและเฝ้าครุ่นคิดถึงแต่เรื่องของหญิงสาวคนนั้นจัดเป็นการแสดงตัวของกามอุปาทาน

๑๐) ภพ เจตนาหรือพฤติกรรมต่างๆ ที่ประกอบด้วยเจตนา และสภาพทางร่างกายและจิตใจที่สืบเนื่องจากอุปาทาน หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งว่า บุคลิกภาพหรือสภาพชีวิตที่เกิดขึ้นตามความยึดมั่นผูกพันนั้นจัดเป็นขั้นตอนของภพ ยกตัวอย่างกรณีชายหนุ่มเห็นหญิงสาวแล้วเกิดความพอใจทำให้ติดตามดูและครุ่นคิดเกี่ยวกับหญิงนั้นที่เกิดจากความยึดมั่นว่าตัวเองเป็นชายหนุ่มที่มีความต้องการความสุขและความยึดมั่นผูกพันกับรูปที่เห็นว่าเป็นหญิงสาวที่สามารถตอบสนองความต้องการให้ตนเองมีความสุขได้

๑๑) ขาติ การปรากฏของภาวะชีวิต หรือสภาพชีวิตหรือพฤติกรรมและบุคลิกภาพทั้งหมดในแต่ละขณะ ซึ่งในชาติหนึ่ง เรามีความเกิดของภาวะชีวิตและพฤติกรรมต่างๆ นับไม่ถ้วน ขาติที่ใช้ในความหมายของเหตุการณ์แต่ละช่วงของชีวิตปัจจุบันจึงหมายถึง การเกิดของสภาพชีวิตใหม่ในปัจจุบัน กล่าวอีกอย่างหนึ่งว่า ความเกิดขึ้นหรือความปรากฏของรูปและนามในแต่ละขณะ หรือการเกิดขึ้นพฤติกรรมหรือสภาวะชีวิตในแต่ละเหตุการณ์ ยกตัวอย่างกรณีชายหนุ่มเห็นหญิงสาวแล้วเกิดกระบวนธรรมเชิงเหตุปัจจัยขึ้นภายในจิตและแสดงออกทางพฤติกรรมทั้งหมดดังที่กล่าวมานั้นทำให้เกิดความตระหนักในตัวตนว่าอยู่ในภาวะชีวิตหรือสภาพชีวิตตามสภาพที่ตนเองยึดมั่นถือมั่นและสวมรับเอาภาวะชีวิตนั้น

๑๒) ขรามรณะ ความเสื่อมถอยและความดับไปหรือหายไปของรูปและนามในแต่ละขณะ หรือของภาวะชีวิตหรือบุคลิกภาพต่างๆ ในชีวิตประจำวัน หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งว่า ความเสื่อมถอยและเคลื่อนผันไปจากภาวะชีวิต หรือฐานะ หรือตำแหน่งหน้าที่ที่เป็นอยู่ ยกตัวอย่างกรณีชายหนุ่มที่เห็นหญิงสาวแล้วเกิดความพอใจ แต่ขณะต่อมาเขาได้พบว่า หญิงสาวที่เขาพอใจอยู่นั้นมีเจ้าของแล้ว การแสดงพฤติกรรมทางจิตและทางกายตามความยึดมั่นของชายหนุ่มที่มีต่อหญิงสาวนั้นจัดเป็นความหมายของภพ แต่ความรู้ว่าหญิงสาวมีเจ้าของแล้วเกิดความทุกข์ขึ้นตามมาจัดเป็นความหมายของขรามรณะ^{๑๘๖}

^{๑๘๖} ดูรายละเอียดการอธิบายปฏิจจสมุปบาทแบบชาติปัจจุบันที่เน้นอธิบายเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นแต่ละช่วงในชีวิตประจำวันได้ใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๙), หน้า ๑๑๒-๑๒๐, และใน ดร. วชิระ งาม

สิ่งที่ควรกล่าวเพิ่มเกี่ยวกับการตีความปฏิจลสมุปบาทแบบชาติปัจจุบันตามนัยที่นักคิดทางพระพุทธศาสนาได้เสนอไว้ก็คือ เราสามารถนำกระบวนการปัจจัยทั้ง ๑๒ อย่างนี้ไปอธิบายเหตุการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นในชีวิตประจำวันได้ ไม่ว่าเหตุการณ์นั้นจะเป็นความดี หรือเป็นความชั่วก็ตาม ดังนั้นภพภูมิต่างๆ เช่น นรก สวรรค์ จึงเป็นสิ่งที่สามารถอธิบายให้เป็นกระบวนการเหตุปัจจัยทางจิตในขณะแห่งชาติปัจจุบันได้

เมื่อพิจารณาการเกิดขึ้นของกระบวนการปัจจัยแห่งปฏิจลสมุปบาทตามความหมายของนักวิชาการทางพระพุทธศาสนาเถรวาทกระแสหลักดังที่กล่าวนี้ เราจะได้เห็นว่า การปรากฏในภพภูมิต่างๆ ของมนุษย์นั้นเกี่ยวข้องอย่างใกล้ชิดกับสภาพจิตในขณะนั้นๆ กล่าวคือ การรับรู้อารมณ์ด้วยเจตจำนงเช่นใด เจตจำนงนั้นจะเป็นตัวกำหนดภาวะชีวิตหรือภพของคนเรา ดังได้กล่าวมาแล้วว่าสภาพจิตในขณะใกล้ตาย (อาสนันกาล) ก็จะมีบทบาทอย่างสำคัญในการกำหนดภพต่อไปของเขาด้วย เมื่อกล่าวตามแนวปฏิจลสมุปบาทสายเกิดทุกข์ ภาวะแห่งชีวิตหรือภพไม่ว่าจะมีสภาพที่ดีเพียงใดก็ตามจะมีความทุกข์ร่วมด้วยเสมอ โดยไม่ต้องกล่าวถึงสภาพชีวิตของสัตว์ในทุคติภพ เมื่ออธิบายเชื่อมโยงปฏิจลสมุปบาทแบบชาติปัจจุบันกับแบบข้ามภพข้ามชาติตลอดสาย ภาพแบบชาติปัจจุบันจะเกี่ยวข้องอย่างใกล้ชิดกับภาพแบบข้ามภพข้ามชาติ

สิ่งที่น่าสังเกตก็คือ ตามการตีความที่กล่าวมาจะเห็นว่า ภาพสามารถทำความเข้าใจในฐานะเป็นตัวชีวิตหรือสภาพที่ปรากฏขึ้นและในฐานะของสถานที่ๆ ตัวชีวิตหรือสภาพชีวิตปรากฏขึ้น เช่น สัตว์เดรัจฉานและมนุษย์ที่เกิดและอาศัยอยู่เป็นโลก เทวดาที่เกิดและอาศัยอยู่ในเทวโลก เราสามารถมองได้ว่า สภาพชีวิตของสัตว์ มนุษย์ และเทวดานั้นเป็นภพ สถานที่อยู่อาศัยของสัตว์ มนุษย์ และเทวดานั้นก็เป็นภพแต่เมื่อกล่าวในระดับที่ลึกเข้าไปภายในจิตตามหลักปฏิจลสมุปบาทผ่านการตีความแบบชาติปัจจุบัน เราจะเห็นว่า กระบวนการ ๑๒ ภายในจิตของสัตว์ มนุษย์และเทวดานั้นดำเนินไปอยู่ตลอดเวลา แต่ขีดความสามารถของสัตว์เดรัจฉานถูกจำกัดอยู่กับสัญญาญาณที่กำหนดโดยธรรมชาติ ความสามารถในการกำหนดรู้กระบวนการแห่งปฏิจลสมุปบาทภายในจิตของสัตว์เดรัจฉานนั้นจึงยังไม่ชัดเจน ขณะที่เทวดาโดยเฉพาะอย่างยิ่งเทวดาที่อยู่ในเทวโลกระดับสูงที่แวดล้อมด้วยทิพยสมบัติและความสุขอันเป็นทิพย์ การเพ่งพิจารณาเพื่อทำความเข้าใจกระบวนการปฏิจลสมุปบาทภายในจิตใจของเหล่าเทวดาในโลกจึงไม่ใช่สิ่งที่ทำได้ง่าย แต่เราจะพบว่า การอุบัติขึ้นของพระพุทธเจ้าในสภาพชีวิตของมนุษย์ หรือกล่าวอีกอย่างว่า พระพุทธเจ้าตรัสรู้โพธิญาณในฐานะมนุษย์คนหนึ่งนั้นมีนัยว่าการกำหนดรู้กระบวนการของปฏิจลสมุปบาทนี้อยู่ในขีดความสามารถของมนุษย์ ซึ่งเป็นสิ่งสำคัญที่ทำให้ตระหนักถึงความทุกข์หรือปัญหาของชีวิตและจุดที่จะต้องแก้ไข ดังที่พระ

พรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) ชี้ว่า การรู้จักหรือความฉลาดเข้าใจในหลักปฏิจจสมุปบาททำให้มองเห็นสาเหตุและจุดที่ต้องแก้ไข^{๑๘๗}

อย่างไรก็ตาม การตีความปฏิจจสมุปบาทแบบชาติปัจจุบันของนักวิชาการทางพระพุทธศาสนาเถรวาทกระแสหลักดังที่กล่าวมานี้ถือว่ามีข้อแตกต่างในรายละเอียดกับการตีความของนักคิดทางพระพุทธศาสนาที่สำคัญอีกท่านหนึ่ง คือ ท่านพุทธทาส ในการตีความเรื่องชาติภพในปฏิจจสมุปบาทที่เน้นชาติปัจจุบัน ท่านพุทธทาสนั้นได้ปฏิเสธการอธิบายคำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาทแบบข้ามภพชาติ เนื่องจากเห็นว่า การให้มีวิญญูณชนิดข้ามภพข้ามชาติได้นั้นเป็นการทำให้เกิดนิยความมีอยู่ของอัตตาและเป็นการเปิดช่องไปสู่การอธิบายภพภูมิเชิงจักรวาลเบี่ยงหลังความซึ่งท่านมองว่าเป็นทัศนะเชิงสัสสตทิฐิที่พระพุทธศาสนาปฏิเสธ ท่านพุทธทาสเห็นว่าการอธิบายคำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาทควรให้เป็นเรื่องของชีวิตปัจจุบันน่าจะสอดคล้องกับคำสอนเรื่องความดับทุกข์ของพระพุทธเจ้ามากกว่า ผู้วิจัยจะได้เสนอแนวการตีความปฏิจจสมุปบาทแบบชาติปัจจุบันของท่านพุทธทาสในรายละเอียดต่อไป

๔.๒.๕.๔ การตีความปฏิจจสมุปบาทแบบชาติปัจจุบันของท่านพุทธทาส

ท่านพุทธทาสเป็นปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาทคนสำคัญในสังคมไทย แนวทางการตีความคำสอนทางพระพุทธศาสนาของท่านได้มีอิทธิพลอย่างกว้างขวางต่อนักคิดร่วมสมัยทั้งไทยและต่างประเทศ ในการตีความคำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาท ท่านพุทธทาสแสดงจุดยืนสำคัญในการปฏิเสธการตีความแบบข้ามภพข้ามชาติที่ได้รับการอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาและคัมภีร์วิสุทธิมรรค ท่านมีบทบาทที่โดดเด่นในการตีความคำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาทเพื่อกำหนดรู้ทุกข์และความดับทุกข์ของชีวิตในชาติปัจจุบันนี้

๔.๒.๕.๔.๑ ความหมายของปัจจัย ๑๒

ในการตีความเพื่อคำสอนดังกล่าวเพื่อปรับใช้กับชีวิตปัจจุบัน ท่านพุทธทาสได้อธิบายความหมายของกระบวนการปัจจัย ๑๒ อย่างในปฏิจจสมุปบาทเสียใหม่อย่างมีนัยสำคัญที่แตกต่างจากทั้งนักคิดทางพระพุทธศาสนาท่านอื่นๆ ซึ่งมีสาระสำคัญที่สามารถสรุปได้ดังต่อไปนี้

๑. อวิชชา หมายถึง ธรรมชาติ หรือ สภาวะที่ปราศจากความรู้ที่สามารถดับทุกข์ได้ ซึ่งได้แก่ ความไม่รู้ในทุกข์ เหตุให้เกิดทุกข์ ความดับทุกข์ และในทางที่ไปถึงความดับทุกข์ ความรู้

^{๑๘๗} น่าสังเกตว่า ในทัศนะของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) การอธิบายหลักปฏิจจสมุปบาททำให้มองเห็นสาเหตุและจุดที่ต้องแก้ไขเท่านั้น ส่วนรายละเอียดของการแก้ไขหรือวิธีปฏิบัติไม่ใช่เรื่องปฏิจจสมุปบาทโดยตรง แต่เป็นเรื่องของมรรคหรือมัชฌิมาปฏิปทา, ดูรายละเอียดในพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม, ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๔), หน้า ๑๒๑,

ความเห็นมูลเหตุแห่งความทุกข์ว่าเป็นมูลเหตุแห่งความสุข ความไม่เข้าใจความทุกข์ สาเหตุของความทุกข์ ภาวะที่ปราศจากความทุกข์และข้อปฏิบัติที่นำไปสู่สภาพที่พ้นจากความทุกข์ตามความเป็นจริง เช่น เมื่อเกิดผัสสะ คือ การกระทบกันของอายตนะภายในกับอายตนะภายนอกแล้วเกิดความรู้สึกรู้สีกของตัวคนที่พอใจหรือไม่พอใจไปตามอำนาจความไม่รู้ ซึ่งต่างจากผู้ไม่มีวิชาที่ไม่มีความรู้สึกรู้สีกพอใจหรือไม่พอใจ คือไม่ปรุงแต่งเป็นอารมณ์ดีหรืออารมณ์ร้ายแม้มีการกระทบทางอายตนะก็ตาม สำหรับผู้ไม่มีวิชาที่รับรู้อารมณ์ด้วยความรู้เท่ากัน การรับรู้อารมณ์ทางอายตนะจะเป็นเพียงการกระทบกันเท่านั้นไม่มีการปรุงแต่งด้วยความรู้สึกรู้สีกของความมีตัวตน ตามความหมายของอวิชชา คนที่มีความรู้มาก แต่ไม่มีความรู้เรื่องอริยสัจ ๔ ตามความเป็นจริงถือว่าเป็นผู้มีวิชา ฉะนั้น ในทัศนะของท่านพุทธทาส ความรู้ที่ศึกษากันในทางโลกไม่จัดเป็นวิชาหรือความรู้ตามคำสอนในทางพระพุทธศาสนา เพราะความรู้เหล่านั้นเป็นความรู้ที่ก่อให้เกิดความทุกข์ ไม่ใช่ความรู้ที่สามารถดับทุกข์ได้ ความรู้ทางโลกจึงจัดเป็นอวิชา และอวิชชาเป็นสาเหตุแห่งการเกิด “ตัวตน ของตน/ตัวกู ของกู” เพราะอาศัยอารมณ์ตามเหตุปัจจัยไม่รู้ตามความเป็นจริง

๒. สังขาร หมายถึง ๑) กายสังขาร สิ่งที่จะปรุงแต่งให้เกิดหน้าที่ทางกาย ๒) วจิตสังขาร สิ่งที่จะปรุงแต่งให้เกิดหน้าที่ทางวาจา ๓) จิตตสังขาร สิ่งที่จะปรุงแต่งให้เกิดหน้าที่ทางจิต สังขารจึงเป็นอำนาจชนิดหนึ่งที่สามารถปรุงแต่งสิ่งต่างๆ ไม่ให้หยุดนิ่ง คือ มีความเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา เช่น ต้นไม้ ก้อนดิน หากกล่าวตามสภาวะที่เป็นจริง สิ่งเหล่านี้มีความเปลี่ยนแปลงอยู่ภายใน สังขารในปฏิจจสมุปบาทเป็นที่ตั้งแห่งความทุกข์ ปุญญาภิสังขารคือสภาพที่ปรุงแต่งบุญที่เข้าใจกันว่าเป็นเหตุแห่งความสุข แต่เมื่อกล่าวโดยปรมัตถ์บุญก็ยังเป็นทุกข์เพราะเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือ อปุญญาภิสังขาร คือ สภาพที่ปรุงแต่งบาป ซึ่งเมื่อกล่าวโดยความหมาย บาปจึงเป็นที่ตั้งแห่งความทุกข์ความเดือดร้อนใจ คือ ทำให้เกิดทุกข์ อเนญชาภิสังขาร คือสภาพที่ปรุงแต่งความไม่หวั่นไหว เมื่อกล่าวโดยสภาพ สังขารชนิดนี้จัดเป็นบุญ แต่ไม่เรียกว่า บุญ เพราะเป็นสภาพไม่หวั่นไหวไปทางบุญหรือบาป จัดว่าเป็นสภาพไม่หวั่นไหว ซึ่งหมายถึง จิตที่ไม่หวั่นไหวในฉนสมาบัติ สังขารทั้ง ๓ นี้ถือว่าเป็นภาวะที่ผิด คือ เป็นที่ตั้งแห่งความทุกข์เพราะการเข้าไปยึดถือ

๓. วิญญาณ หมายถึง วิญญาณทั้ง ๖ คือ จักขุวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางตา) โสตวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางหู) ฆานวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางจมูก) ชิวหาวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางลิ้น) กายวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางกาย) มโนวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางใจ) วิญญาณในปฏิจจสมุปบาทนี้จึงหมายถึงวิญญาณ ๖ ดังกล่าว ท่านพุทธทาสมองว่า คัมภีร์รุ่นหลังได้อธิบายวิญญาณ ๖ เป็นปฏิสนธิวิญญาณโดยเชื่อว่ามีเกิดใหม่ตรงปฏิสนธิวิญญาณ ซึ่งเป็นการอธิบายที่ไม่สอดคล้องกับคำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาท ส่วนวิญญาณที่ล่องลอยแสวงหาที่เกิด

หลังจากตายไปที่เข้าใจกัน คือ สัมภเวสี (ผู้แสวงหา)^{๑๘๘} ซึ่งในความหมายแห่งปฏิจจสมุปบาทได้แก่ “จิตธรรมดาไม่มีกระแสแห่งปฏิจจสมุปบาท เป็นจิตที่ว่างอยู่เองตามธรรมชาติในชีวิตของคนสามัญทั่วไป คือ สัมภเวสี”^{๑๘๙} หมายถึง จิตที่ไม่มีต้นหา อุปาทานจนเกิดเป็นความทุกข์หรือจิตของคนเรา ธรรมดากำลังแสวงหาที่เกิดพร้อมที่จะมีความรู้สึกเป็นตัวกู ของกู ส่วนคำว่า ภูต หรือ ภูตา (สัตว์ผู้เกิดแล้ว) คือการที่จิตได้อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งแล้วเผลอสติ เพราะถูกอวิชชาครอบงำ เกิดมีความรู้สึกเป็นตัวกู-ของกู เช่น การเกิดความโกรธหรือความรักขึ้นครั้งหนึ่งก็หมายถึงการกลายเป็นภูตครั้งหนึ่ง เมื่อภูตดับไปก็กลายเป็นสัมภเวสี โดยนัยนี้ สัมภเวสีจึงมีต้นหาอุปาทานที่จะทำให้กลายเป็นภูตาต่อไป ท่านพุทธทาสมองว่า ในแต่ละวัน คนเราเป็นภูตาและสัมภเวสีได้หลายครั้ง และท่านไม่เห็นด้วยทัศนะที่เชื่อว่าภูตาและสัมภเวสีมีสภาพเป็นตัวตนอย่างที่เราเข้าใจกัน เพราะเป็นสิ่งที่ไม่มีประโยชน์และต้องเชื่อตามบุคคลอื่น พร้อมกันนั้นพุทธทาสภิกขุได้ยกพุทธพจน์สนับสนุนความเห็นที่ว่า อาหาร ๔ อย่างนี้ เป็นไปเพื่อการดำรงอยู่ของหมู่สัตว์ผู้เกิดแล้วหรือเพื่ออนุเคราะห์หมู่สัตว์ผู้แสวงหาที่เกิด คือ ๑. กวฬิงการาหาร (อาหาร คือคำข้าว) ที่หยาบหรือละเอียด ๒. ผัสสาหาร (อาหาร คือผัสสะ) ๓. มโนสัญเจตนาหาร (อาหาร คือมโนสัญเจตนา) ๔. วิญญาณาหาร (อาหาร คือวิญญาณ)^{๑๙๐} สัตว์ทั้งสองคือ ภูตา (สัตว์เกิดแล้ว) และ สัมภเวสี (สัตว์ผู้แสวงหาที่เกิด) ก็คือบุคคลธรรมดาคนหนึ่งๆ ในแต่ละวันที่สามารถกลายเป็นภูตาบ้าง สัมภเวสีบ้างในบางครั้งบางคราว เพราะการมีตัวตนของตนและกำลังแสวงหาความมีตัวตนของตน อาหาร ๔ ทำหน้าที่อนุเคราะห์แก่สัมภเวสีพร้อมกันนั้นก็เป็นที่รองรับแก่สัตว์ที่เกิดแล้ว (ภูตา)

ในการอธิบายประเด็นนี้ ท่านพุทธทาสได้ยกข้อความในมหาตณหาสังขยสูตรมาชี้ว่า ในสมัยพุทธกาลมีคนจำนวนมากที่มีความเชื่อว่า วิญญาณมีตัวตนท่องเที่ยวไป เมื่อคนเหล่านั้นเข้ามาบวชในพระพุทธศาสนา อาศัยความเชื่อเดิมและความไม่เข้าใจปฏิจจสมุปบาทจึงยืนยันตัวตนของวิญญาณว่า สิ่งที่แล่นไป ท่องเที่ยวไป เสวยวิบากแห่งกรรมทั้งหลายทั้งที่ดีและไม่ดีในนั้นๆ เป็นวิญญาณ^{๑๙๑} เพราะความไม่เข้าใจปฏิจจสมุปบาทจึงมีความเห็นต่อวิญญาณอย่างนั้น แต่วิญญาณในพระพุทธศาสนาไม่มีลักษณะเป็นตัวตนเกิดขึ้นได้ด้วยอาศัยปัจจัยปรุงแต่ง วิญญาณอาศัยปัจจัยเกิดขึ้น

^{๑๘๘} สัมภเวสี หมายถึงสัตว์ที่เกิดในกำเนิดทั้ง ๔ ได้แก่ (๑) อณฑชะ (เกิดจากไข่) (๒) ชลาพุชะ (เกิดจากครรภ์) (๓) สังเสทชะ (เกิดในถ้ำโคล) (๔) โอปปาติกะ (เกิดผุดขึ้น) สัตว์จำพวกที่เป็นอณฑชะ และชลาพุชะ ท่านเรียกว่า สัมภเวสี เพราะยังอยู่ในไข่และในครรภ์ ถ้าออกจากไข่และครรภ์แล้วไม่เรียกว่า สัมภเวสี แต่ท่านเรียกว่า สัตว์ผู้เกิดแล้ว สัตว์จำพวกที่เป็นสังเสทชะ และโอปปาติกะนั้น ท่านเรียกว่า สัมภเวสี ในขณะที่จิตแรกที่เกิดขึ้น ตั้งแต่ขณะที่ ๒ ไป ท่านเรียกว่า สัตว์ผู้เกิดแล้ว ; ส.นิ.อ. (บาลี) ๒/๑๑/๒๖.

^{๑๘๙} พุทธทาสภิกขุ, **ปฏิจจสมุปบาทคืออะไร**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๓๘), หน้า ๑๐๐.

^{๑๙๐} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๑/๑๗., ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๑๑/๑๓.

^{๑๙๑} ม.มู. (ไทย) ๑๒/๓๙๘/๔๓๐., ส.นิ. (บาลี) ๑๒/๓๙๘/๓๕๖.

ปราศจากปัจจัยเสียแล้ววิญญาณก็เกิดขึ้นไม่ได้^{๑๘๒} ความเห็นที่ว่าวิญญาณมีสภาพเที่ยงแท้ มีตัวตน และดำรงอยู่ได้ด้วยตัวเอง จัดเป็นมิจฉาทิฐิ ไม่เป็นปฏิจสมุปปันนธรรมเกิดขึ้นตามกฎของปฏิจสมุปบาท ส่วนวิญญาณในพระพุทธศาสนาเป็นปฏิจสมุปปันนธรรม อาศัยปัจจัยปรุงแต่งเกิดขึ้น ดำรงอยู่ชั่วคราว ไม่มีตัวตนที่แท้จริง

๔. นามรูป หมายถึง สภาพที่เป็นนามและเป็นรูป สภาพที่เป็นนาม ได้แก่ เวทนา ความเสวยอารมณ์ สัญญา ความจำได้หมายรู้ เจตนา ความตั้งใจ ผัสสะ ความกระทบหรือสัมผัส มนสิการ ความทำไว้ในใจ ส่วนสภาพที่เป็นรูป ได้แก่ มหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ ภาษาคนหรือภาษาของชาวบ้านเรียกตัวเราว่า “คน” แต่ในภาษาธรรมเรียกตัวเราว่า “นามรูป” คือกายกับใจ ท่านพุทธทาสได้แบ่งความหมายของนามรูปออกเป็น ๓ อย่าง คือ ๑) นามรูปที่เกิดดับทุกขณะจิตที่ไม่มีใครรู้ได้ ในภาษาอริยธรรม ได้แก่ จิตที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปเป็นระยะ การที่จิตเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไปรอบหนึ่ง เรียกว่า ขณะจิตหนึ่ง ซึ่งเป็นกลไกทางจิตล้วนๆ ไม่มีความหมายเกี่ยวข้องในเรื่องของปฏิจสมุปบาท ๒) นามรูปที่เกิดดับ ตามภาษาคน คือ การที่คนคลอดจากท้องแม่ เรียกว่า เกิด เมื่อมีอายุต่อมา ๑-๑๐๐ ปี น้อยหรือเกินไปบ้างแล้วตายไป เรียกว่า ดับ นามรูปในภาษาคนเกิดได้ครั้งเดียวคือคลอดจากท้องแม่แล้ว เมื่อระยะเวลาผ่านไปตามอายุขัยที่ยืนบ้างสั้นบ้างก็ตาย การเกิดดับของนามรูปในภาษาคนมีได้ครั้งเดียวต่างจากภาษาอริยธรรมที่มีการเกิดดับนับไม่ถ้วน ๓) นามรูปที่เกิดดับตามความหมายของปฏิจสมุปบาท คือ เกิดเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วเกิดตัณหา อุปาทาน ภพชาติ การเกิดของภพ และ ชาติ เรียกว่า การเกิดขึ้นของ “ตัวกู ของกู” ซึ่งเป็นการเกิดขึ้นด้วยการปรุงแต่ง สำหรับท่านพุทธทาส นามรูปที่เกิดดับอย่างนี้เป็นสิ่งที่สามารถกำหนดรู้ทันซึ่งต่างจากการเกิดดับถี่ยิบทุกขณะจิตและการเกิดจากท้องแม่ ฉะนั้น คนเราจึงเป็นเพียงปฏิจสมุปปันนธรรมที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้นตามเหตุปัจจัย ไม่มีอดีตหรือตัวตน เป็นธรรมชาติที่เกิดดับอยู่ตลอดเวลาและถูกสมมติเรียกว่า คน หรือนามรูป^{๑๘๓}

๕. สฬายตนะ หมายถึง อายตนะ ๖ คือ จักขวยตนะ (อายตนะคือตา) โสตายตนะ (อายตนะคือหู) ฆานายตนะ (อายตนะคือจมูก) ชิวหายตนะ (อายตนะคือลิ้น) กายายตนะ (อายตนะคือกาย) มนายตนะ (อายตนะคือใจ) ชีวิตประกอบอยู่ด้วยอายตนะ คือสิ่งที่ทำการติดต่อทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เพื่อสัมผัสกับภายนอก ในทัศนะของท่านพุทธทาส อายตนะเป็นเรื่องของชีวิตทั้งหมด โลกนี้จะไม่มื่ออะไร ถ้าปราศจากอายตนะ จะมีดบอด ไร้รส ไร้กลิ่น เป็นต้น อายตนะแยกออกได้เป็นชั้น ๕ โดยรวมกลุ่มกันเป็นรูปชั้นคือร่างกาย และนามชั้นที่เป็นเรื่องของจิต ได้แก่ เวทนา

^{๑๘๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๙๘/๔๓๐., ม.ม. (บาลี) ๑๒/๓๙๘/๓๕๖.

^{๑๘๓} พุทธทาสภิกขุ, ปฏิจสมุปบาทคืออะไร, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๓๘), หน้า ๘๑.

สัญญา สังขาร วิญญาณ หน้าที่ของอายตนะโดยตรง คือ ติดต่อกับอายตนะภายนอก คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และ อัมมารมณ

๖. ผัสสะ หมายถึง ผัสสะ ๖ คือ จักขุสัมผัส (สัมผัสทางตา) โสตสัมผัส (สัมผัสทางหู) ฆานสัมผัส (สัมผัสทางจมูก) ชิวหาสัมผัส (สัมผัสทางลิ้น) กายสัมผัส (สัมผัสทางกาย) มโนสัมผัส (สัมผัสทางใจ) ผัสสะคือการที่ อายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ และวิญญาณ ๑ ทำงานร่วมกันครบทั้ง ๓ อย่าง ผัสสะนั้นมี ๒ ระดับ คือ ๑) สัมผัสทางวัตถุ เรียกว่า ปฏิสัมผัส ๒) สัมผัสในความหมาย ในคุณค่าของสิ่งนั้นๆ ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดตัณหา เรียกว่า อธิวณะสัมผัส^{๑๙๔} เมื่อมีการสัมผัส เราสามารถควบคุมได้ทั้งสองระดับเรียกว่าการควบคุมอายตนะให้อยู่ในการควบคุมของวิชา ไม่ให้หลงในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ให้เห็นเป็นสักว่าธาตุตามธรรมชาติ เช่น รูปเป็นธาตุ เวทนาเป็นธาตุ สัญญาเป็นธาตุ สังขารเป็นธาตุ วิญญาณเป็นธาตุ

๗. เวทนา หมายถึง เวทนา ๖ คือ เวทนาเกิดจากจักขุสัมผัส เวทนาเกิดจากโสตสัมผัส เวทนาเกิดจากฆานสัมผัส เวทนาเกิดจากชิวหาสัมผัส เวทนาเกิดจากกายสัมผัส เวทนาเกิดจากมโนสัมผัส เมื่อมีการกระทบทางอายตนะ เช่นตากระทบรูปเกิดเวทนาทางตาอย่างใดอย่างหนึ่ง ไม่ว่าจะเป็นสุขเวทนา ทุกขเวทนา หรือ อทุกขมสุขเวทนาก็ตาม ความรู้สึกสบายใจ พอใจ สนุกสนาน สุขใจ เรียกว่า สุขเวทนา ความรู้สึกเดือดร้อน กลัดกลุ้ม ขลาดกลัว เรียกว่า ทุกขเวทนา ความรู้สึกไม่สุขไม่ทุกข์หรือเฉยๆ เรียกว่า อทุกขมสุขเวทนา

๘. ตัณหา หมายถึง ตัณหา ๖ คือ รูปตัณหา (ตัณหาในรูป) สัททตัณหา (ตัณหาในเสียง) คันธตัณหา (ตัณหาในกลิ่น) รสตัณหา (ตัณหาในรส) โผฏฐัพพตัณหา (ตัณหาในสัมผัสผิวนก) อัมมตัณหา (ตัณหาในอัมมารมณ) ตัณหาแบ่งออก ๓ ประเภท คือ ๑) กามตัณหา ได้แก่ ความอยากในของอันน่าใคร่ ๒) ภวตัณหา ได้แก่ ความอยากเป็นนั่นเป็นนี่ กระทั่งอยากมีชีวิตอยู่ ๓) วิภวตัณหา ได้แก่ ความไม่อยากรู้ ไม่อยากเป็น ท่านพุทธทาสได้อธิบายว่า ๑) ตัณหาประเภทที่ ๑ อาศัยอารมณ์อันเป็นไปในทางกาม เมื่อมีความหมายเกี่ยวกับเพศตรงกันข้าม ตัณหาจะเพิ่มความเข้มข้น แรงและสมบูรณ์มากยิ่งขึ้น ฉะนั้น ตัณหาที่เกิดในลักษณะเช่นนี้ย่อมถูกจัดไว้เป็นตัณหาของสัตว์ทั่วไปในภูมิ กามาวจร คือ สัตว์นรก สัตว์เดรัจฉาน เปรต มนุษย์ เทวดา ๒) ตัณหาประเภทที่ ๒ เป็นตัณหาที่แปลกเป็นพิเศษออกไป กล่าวคือ ไม่อาศัยสิ่งที่เรียกว่ากาม เป็นความรู้สึกรังเกียจต่อสิ่งที่เรียกว่ากาม แต่ลุ่มหลงในสิ่งที่มีอำนาจดึงดูดจิตใจคล้ายกับกาม เช่น ความอยากในเกียรติยศหรือความดีความงามอย่างใดอย่างหนึ่งตามที่ตนยึดถือหรือรู้สึกปรารถนา ๓) ตัณหาประเภทที่ ๓ เป็นตัณหาของผู้ที่รังเกียจกาม ได้แก่ ความลุ่มหลงของผู้ที่พอใจความสุกอันเกิดจากฌาน^{๑๙๕} ในแง่ของอาการที่เกิด กามตัณหานั้น อาศัยอารมณ์ที่เกี่ยวกับกาม ตัณหาที่เกิดในลักษณะนี้มีอยู่ในกามาวจรภูมิ ที่ยังบริโศกคามอันเป็นสิ่งที่

^{๑๙๔} พุทธทาสภิกขุ, **พื้นฐานชีวิต** (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๒), หน้า ๗๕.

^{๑๙๕} พุทธทาสภิกขุ, **ตัวกูของกู**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๓๗), หน้า ๖๓.

น่าใคร่ น่าปรารถนา ภาวตัณหานั้นเป็นอาการของจิตที่ไม่อาศัยกามไม่เกี่ยวข้องด้วยกามไปติดลุ่มหลงในสิ่งที่ถูกใจคล้ายกาม เช่นกรณีที่ปุถุชนมีความยินดีในเกียรติยศหรือความดี ส่วนวิภวตัณหา เป็นความไม่ลุ่มหลงในกามและเกียรติ แต่ลุ่มหลงความสุขที่เกิดจากฌาน สำหรับท่านพุทธทาส ในกรณีที่บำเพ็ญตบะเพื่อให้ได้ความสุขที่เกิดจากฌาน ความลุ่มหลงในความสุขในฌานจัดเป็นวิภวตัณหา ถ้าบำเพ็ญเพื่อปัจจัยให้ได้ความสุขที่เกิดจากกามในชาตินี้หรือชาติหน้า ความต้องการนั้นกลายเป็นกามตัณหา ในกรณีความต้องการเกียรติยศ ความมุ่งหมายในเกียรติยศเพื่อให้ได้กาม ความต้องการนั้นกลายเป็นกามตัณหา^{๑๙๖} ท่านพุทธทาสชี้ว่า ตัณหาทั้งหมดมีมูลเหตุมาจากอารมณ์ ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสทางกาย และสัมผัสทางใจ อารมณ์ทั้ง ๖ นั้นไม่จำกัดเฉพาะที่เกิดขึ้นเฉพาะหน้าเท่านั้น แม้อารมณ์ที่เป็นผ่านมาแล้วและอารมณ์ที่ยังมาไม่ถึงก็รวมอยู่ในอารมณ์ ๖ นี้ โดยการระลึกนึกถึงอาลัยอาวรณ์ ดังที่ท่านพุทธทาสกล่าวว่า “สำหรับอารมณ์ในอนาคตที่จะพึงได้ข้างหน้านั้นก็เป็ นอารมณ์ของตัณหาอย่างยิ่งยวดเหมือนกัน ข้อนี้ก็คือนี่สิ่งที่เรียกว่า “ความหวัง” เพราะเราอาจจะหวังกัน ได้มากๆ อย่างไม่มีที่สิ้นสุด และมันเป็นเครื่องหล่อเลี้ยงกำลังใจจนกระทั่งถือว่าชีวิตนี้อยู่ได้ด้วย ความหวัง”^{๑๙๗} ความหวังในที่นี้คือ ตัณหาในอนาคตที่เป็นปัญหาสำหรับมนุษย์มากที่สุด และเป็นไปได้ อย่างกว้างขวาง ตัณหา ๓ ประการนั้นย่อลงได้ ๒ ประการ คือ ประเภทที่ ๑ มีกามเป็นอารมณ์ ประเภทที่ ๒ ไม่มีกามเป็นอารมณ์

๙. อุปาทาน หมายถึง ความยึดมั่น ถือมั่น มี ๔ อย่างคือ ๑) กามุปาทาน (ความยึดมั่นใน กาม) ๒) ทิฏฐุปาทาน (ความยึดมั่นในทิฏฐิ) ๓) สีสัปปตูปาทาน (ความยึดมั่นในศีลและพรต) ๔) อัตตวาทุ ปาทาน (ความยึดมั่นในวาทะว่ามีอัตตา) อุปาทาน หรือ ความยึดมั่นนี้เป็นอาการของจิตใจ เช่น การยึด เอาขันธ ๕ กล่าวคือร่างกายและจิตใจว่าเป็นตัวตน (อัตตา) และยึดมั่นในสิ่งที่ถูกใจที่เข้ามาเกี่ยวข้อง นั้นว่าเป็นของตน หรือการยึดเอาสิ่งที่ละเอียดลงไปคือจิตใจว่าเป็นตัวเรา ต่อจากนั้นก็ยึดเอาร่างกาย (รูป) ความรู้สึก (เวทนา) ความจำ (สัญญา) และความคิด (สังขาร) ว่าเป็นของเรา^{๑๙๘} ในทัศนะของ ท่านพุทธทาส อัตตวาทุปาทานหรืออัตตานทิฏฐิ นี้พระอรหันต์ละได้เด็ดขาด เมื่อละอัตตวาทุปาทานได้ แล้วอุปาทานที่เหลือก็ย่อมไม่มีหรือถูกละได้หมด ลัทธิศาสนาอื่นๆ ก็มีคำสอนเรื่องอุปาทาน ๓ คือ กามุ ปาทาน ทิฏฐุปาทาน สีสัปปตูปาทาน เช่นกัน แต่ไม่มีคำสอนเรื่องอัตตวาทุปาทานอย่างใน พระพุทธศาสนา เพราะลัทธิศาสนาเหล่านั้นถือมั่นว่ามีตัวตนที่เที่ยงแท้ ยึดมั่นเบญจขันธ์คือกายกับใจ หรือ ยึดมั่นในสิ่งที่ถูกใจหรือสิ่งที่ละเอียดลงไปกว่านั้น เมื่อยึดมั่นจิตใจว่าเป็น “ตัวเรา” เป็นเบื้องต้นแล้ว ก็ยึดรูปร่าง ความรู้สึก ความจำ และความคิดว่าเป็น “ของเรา” ท่านพุทธทาสมองว่า อัตตวาทุปาทาน

^{๑๙๖} พุทธทาสภิกขุ, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๔.

^{๑๙๗} พุทธทาสภิกขุ, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๖.

^{๑๙๘} พุทธทาสภิกขุ, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕.

กับ สักกายทิฐิมีการอธิบายเป็นเรื่องเดียวกันซึ่งปรากฏอยู่ในขุททกนิภายในรูปแบบของอภิธรรม^{๑๙๙} เมื่ออธิบายทิฐิทั้งสองนี้เป็นเรื่องเดียวกัน อัตตวาทุพาทานจึงเป็นสิ่งที่พระโสดาบันจะได้ดังจะเห็นว่า พระโสดาบันนั้นละสังโยชน์ได้ ๓ คือ สักกายทิฐิ วิจิกิจฉา สัมมัตตปริมาส ท่านพุทธทาสไม่เห็นด้วยกับการอธิบายเช่นนี้ ท่านเห็นว่าการละสักกายทิฐิได้เป็นเพียงการไม่ยึดมั่นเอากายมาเป็นของตน แต่ยังเอาอย่างอื่นมาเป็นของตนด้วย เมื่อมีการถือเอาอย่างอื่นมาเป็นของตน ก็แสดงว่ายังละตัวตนไม่ได้ สำหรับท่านพุทธทาส การละอัตตวาทุพาทาน คือ การละอหังการะ มมังการะ มานานุสัย คือ ความถือมั่นว่าเป็นตัวตนโดยการเปรียบเทียบกับบุคคลอื่นว่า เราดีกว่า เสมอกัน หรือกระทั่งเลวกว่า ซึ่งยังเป็นสาเหตุแห่งความหลง อัตตวาทุพาทานนี้จึงเป็นสิ่งที่พระอรหันต์ประเภทเดียวละได้

๑๐. ภาพ หมายถึง กามภาพ รูปภาพ และอรูปรภาพ ๑) กามภาพ คือ ภาพที่ท่องเที่ยวไปในกาม ภาวะที่จิตของสัตว์ติดอยู่ในกาม ท่านพุทธทาสแบ่งกามภาพออกเป็น ๒ คำ คือ กาม และ ภาพ “กามเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือว่า ของเรา ส่วนภาพเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือว่า ตัวเรา หมายความว่า เมื่อมีความรู้สึกว่ามีของเรา ก็ต้องมีความรู้สึกว่ามีตัวเรา ซ่อนลึกลงไปในนั้นด้วย”^{๒๐๐} ผู้ที่ตกอยู่ในอำนาจของกามก็ไม่พ้นจากอำนาจของภาพด้วยเพราะสองสิ่งนี้มีความเกี่ยวข้องเชื่อมโยงกันอยู่ ความรู้สึกว่าเป็นเจ้าของกามเป็นความหมายของภาพ ตัวตนนั้นจะเพิ่มขึ้นเมื่อมีการแข่งขันแย่งชิงโดยเปลี่ยนจากกามราคะเป็นโทสะและโมหะขึ้นไปอีก ๒) รูปภาพ หมายถึง “ภาวะที่จิตของบุคคลมองข้ามกาม แต่ยังไปติดอยู่ที่ความพอใจของสิ่งที่ป็นรูปธรรมล้วนๆ ที่ตนนำมาเป็นอารมณ์เพ่งจิตหรือบำเพ็ญฌาน”^{๒๐๑} ๓) อรูปรภาพ หมายถึง “ภาวะที่จิตสูงขึ้นไปอีก เพราะมีต้นเหตุที่ละเอียดประณีตยิ่งขึ้น เป็นภาวะของหมู่ชนที่มีความลุ่มหลงในสิ่งที่ไม่มีรูปหรือเป็นนามธรรมล้วนๆ ซึ่งตนนำมาใช้เป็นอารมณ์สำหรับเพ่งจิตหรือเพ่งฌานของตน”^{๒๐๒} รูปภาพและอรูปรภาพทั้ง ๒ นั้นไม่เกี่ยวข้องกับกาม แต่ก็เป็นที่ตั้งแห่งตัวตนอย่างเต็มที่ เป็นภาวะแห่งจิตที่เป็นเขตแดนเชื่อมต่อระหว่างโลกียภูมิและโลกุตตรภูมิไม่ใช่จุดมุ่งหมายของพระพุทธรศาสนา เพราะจุดมุ่งหมายของพระพุทธรศาสนา คือ โลกุตตรภูมิ

๑๑. ขาติ หมายถึง การเกิดหรือการก้าวลง หรือการเป็นพร้อมขึ้นมาในหมู่สัตว์นิกาย การปรากฏแห่งขั้น การได้อายตนะ การเกิดในกรณีของปัจจุสมุปบาทคือการเกิดทางนามธรรมที่

^{๑๙๙} พุทธทาสภิกขุ, **ธรรมะน้ำ ธรรมะโคลน**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, มปป.), หน้า ๘๗.

^{๒๐๐} พุทธทาสภิกขุ, **ตัวกูของกู**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๓๗), หน้า ๖๘.

^{๒๐๑} พุทธทาสภิกขุ, **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๖๕.

^{๒๐๒} พุทธทาสภิกขุ, **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๖๕.

ปรุ้งแต่งเป็นความรู้สึกว่า ตัวกู^{๒๐๓} ไม่ใช่การเกิดที่คลอດออกจากท้องแม่ เพราะการเกิดอย่างนั้นยังไม่มีปัญหาอะไรที่ต้องแก้ไข

๑๒. ขรามรณะ หมายถึง หัวหงอก ฟันหัก ความเสื่อมแห่งอินทรีย์เรียกว่า ขรา การจุติ การแตก การทำลาย การทำกาลกิรียา การแตกแห่งขันธ์ การทอดทิ้งซากศพ การขาดแห่งชีวิตินทรีย์ เรียกว่า มรณะ ขรามรณะนี้เป็นความทุกข์ที่ต่อเนื่องมาจากชาติอันเกิดจากความรู้สึกแห่งความมีตัวตน หรือ “ตัวกู ของกู” ถูกกระทบ กล่าวคือ เมื่อมี “ตัวกู ของกู” เป็นพื้นฐานอยู่แล้ว เมื่อถึงคราวต้องแก่ ต้องตายก็จะเกิดความทุกข์ทางจิตขึ้นว่า ความแก่ของกู ความตายของกู เพราะยึดมั่นว่า “ตัวกู ของกู” คนเราจึงเกลียดกลัวความแก่และความตาย^{๒๐๔}

๔.๒.๕.๔.๒ ปฏิจจสมุปบาทในชีวิตประจำวัน

ท่านพุทธทาสอธิบายว่า ปฏิจจสมุปบาทเกิดขึ้นได้ในชีวิตประจำวัน และในวันหนึ่ง ปฏิจจสมุปบาทสามารถเกิดขึ้นได้หลายครั้งและเกิดขึ้นได้รวดเร็ว และปฏิเสธการอธิบายปฏิจจสมุปบาทที่เชื่อมโยงถึง ๓ ชาติ สำหรับท่านพุทธทาส ปฏิจจสมุปบาทสามารถเกิดขึ้นครบถ้วนภายในอดีตใจเดียว ท่านมองว่า พุทธพจน์เดิมกล่าวถึงเรื่องปฏิจจสมุปบาทในลักษณะที่เกิดขึ้นติดต่อกันเป็นสายไม่ได้แยกออกจากกันต่างหาก การอธิบายปฏิจจสมุปบาทรอบหนึ่งกินระยะเวลาถึง ๓ ชาติเป็นการอธิบายที่ผิดหลัก นำมาปฏิบัติไม่ได้ ท่านจึงยืนยันว่าปฏิจจสมุปบาทเกิดได้ในครบรอบในชาตินี้

ในการอธิบายการเกิดปฏิจจสมุปบาทในชีวิตประจำวัน ท่านพุทธทาสได้แสดงรายละเอียดด้วยตัวอย่าง ดังนี้

ตัวอย่างที่ ๑ เด็กคนหนึ่งเห็นตุ๊กตาของตนแตกเสียใจร้องไห้ ในกรณีนี้ ท่านพุทธทาสมองว่า ความไม่รู้ของเด็กนี้จัดเป็นอวิชชา การมีอวิชชาทำให้เกิดสังขาร คือ อานาจชนิดหนึ่งที่จะให้เกิดความคิดชนิดหนึ่งที่จะเป็นวิญญาน วิญญานในที่นี้ก็คือตาเห็นรูปคือตุ๊กตาแตกและรู้ว่าตุ๊กตาแตก จัดเป็นจักขุวิญญาน วิญญานก็สร้างนามรูปคือกายกับใจ เกิดอายตนะ เกิดผัสสะคือตาเห็นรูป เกิดเวทนาคือความรู้สึกที่เป็นทุกข์ เวทนาที่เป็นความทุกข์นี้ทำให้เกิดตัณหา คือ ความอยากไปตามอำนาจของความทุกข์นั้น อุปาทานยึดมั่นเป็นความทุกข์ของกู เกิด “กู” เรียกว่า ภพ ซึ่งตามมาด้วยชาติ ขรามรณะ เสื่อมสลายไป เกิดเป็นความทุกข์ขึ้นมา ในเวลาต่อมา เด็กคนนั้นเอาเรื่องตุ๊กตาแตกมาคิดแล้วเกิดความเสียใจ ร้องไห้ขึ้นมาอีก กลายเป็นเรื่องมโนวิญญาน ไม่ใช่ทางจักขุวิญญานความคิดถึงเรื่องตุ๊กตาที่แตก

^{๒๐๓} พุทธทาสภิกขุ, ปฏิจจสมุปบาทคืออะไร, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุขภาพใจ, ๒๕๓๘), หน้า ๖๘.

^{๒๐๔} ดูรายละเอียดคำอธิบาย ปัจจัย ๑๒ ของปฏิจจสมุปบาทนี้ได้ใน พุทธทาสภิกขุ, ปฏิจจสมุปบาท, ชุดลอยประทุม, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, มมป), หน้า ๔๒-๔๘, พุทธทาสภิกขุ, ปฏิจจสมุปบาทคืออะไร, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุขภาพใจ, ๒๕๓๘), พุทธทาสภิกขุ, ตัวกูของกู, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๓๗), เป็นต้น.

เป็นธัมมารมณ์แล้วทำให้เกิดนามรูปคือกายกับใจที่จะสร้างอายตนะที่เป็นทุกข์ อายตนะทำให้เกิดผัสสะ เกิดเวทนา ตัณหา อุปาทาน ตามลำดับจนเกิดความทุกข์

ตัวอย่างที่ ๒ คนหนึ่งเคี้ยวอาหารอยู่ในปาก รสอาหารกระทบกับลิ้น เกิดชีวหาวิญญาน ซึ่งสร้างนามรูปใหม่สำหรับจะเป็นทุกข์ขึ้นมา ตามด้วยการเกิดอายตนะ เกิดผัสสะคือ ลิ้นรับรส หากเป็นรสอร่อยก็เกิดสุขเวทนา ความยินดีพอใจในความอร่อย เกิดตัณหาอยากได้ เกิดอุปาทานคือยึดมั่น หวงเหวนความอร่อย เกิดภพ เกิดชาติว่า “กูอร่อย กูมีความสุข” แล้วเป็นทุกข์ขึ้นมาทันที^{๒๐๕}

ในทัศนะของท่านพุทธทาส ปฏิิจสมุปบาทในชีวิตประจำวัน เริ่มจากความคิดโดยมี อารมณ์เป็นที่ตั้งของความคิดคือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสทางกาย สัมผัสทางใจ เมื่อคิดอารมณ์นั้นๆ สำเร็จแล้วจิตก็ฝังแน่นอยู่ในอารมณ์นั้นกลายเป็นนามรูปคือกายกับใจที่เจริญงอกงาม พุดในอีกแง่หนึ่ง ก็คือปฏิิจสมุปบาทเกิดจากอาหาร ๔ คือ กวฬิงการาหาร ผัสสาหาร มโนสัณฺเจตนาหาร วิญญานาหาร ท่านพุทธทาสอธิบายว่า อาหารในที่นี้คือ สิ่งที่น่าผลมา กวฬิงการาหาร หมายถึงอาหาร คือคำข่านำผลมาให้อารมณ์ดำรงอยู่ได้ยังเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา ผัสสาหารคือการประกอบกัน แห่งอายตนะภายในและอายตนะภายนอกและวิญญาน เช่น ตาเห็นรูป เป็นต้นนำผลคือเวทนามาให้ มโนสัณฺเจตนาคือความจงใจเป็นปัจจัยแห่งการทำ การพูด การคิดที่จัดเป็นกรรม วิญญานาหารมี อธิบายเหมือนกับผัสสาหาร แต่ในที่นี้เจาะจงที่วิญญานทำให้เกิดนามรูป เนื้อความในอาหาร ๔ มีความสัมพันธ์กันเอง เช่น เกิดผัสสาหารคือการกระทบแห่งอายตนะภายนอกและภายในดังกล่าวก็ยังมี วิญญาน ในส่วนของมโนสัณฺเจตนาคือความ คิด จัดอยู่ในสังขารชั้นก็มีความเกี่ยวข้องด้วยวิญญาน จึงจะคิดได้ ถ้าไม่มีวิญญานก็คิดไม่ได้ เมื่อคิดก็กลายเป็นมโนสัมผัส (ผัสสาหาร) สิ่งสำคัญอยู่ที่ วิญญานาหาร กระบวนการทางจิตที่ทำให้เกิดวงจรปฏิิจสมุปบาทนั้นก็คือจิตปราศจาก สติสัมปชัญญะผลมีความหมายอย่างใดอย่างหนึ่งขึ้นมา เช่น อาหารชนิดนี้อร่อย ไม่อร่อย สิ่งนั้นสวย ไม่สวย เป็นต้น

สำหรับท่านพุทธทาส ความหมายเป็นสิ่งสำคัญที่ทำให้เกิดวงจรปฏิิจสมุปบาท ยกตัวอย่างกรณีของนักเรียนเห็นป้ายประกาศรายชื่อที่แสดงถึงการสอบไม่ผ่าน นักเรียนเห็นประกาศ นั้นแล้วความหมายที่ทำให้เขารู้ว่าหมายถึงอะไร เรียกว่าเกิดจักขุวิญญาน ทำให้เกิดนามรูปคือกายกับ ใจที่ปกติให้เปลี่ยนเป็นอย่างอื่นที่พร้อมจะเป็นทุกข์ จากนั้นก็เกิดวงจรปฏิิจสมุปบาทครบ นอกจาก วงจรดังกล่าวจะเกิดทางจักขุวิญญานได้แล้วยังสามารถเกิดทางมโนวิญญานได้ด้วยโดยการนำเรื่องนั้น มาคิดใหม่ ตัวตนเกิดขึ้นจากการที่จิตรู้สึก รัก โกรธ เกลียด เป็นต้นอันเนื่องมาจากเวทนาเกิดจาก อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งทำอารมณ์นั้นๆ ให้มีความหมายอันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือ เมื่อไม่เข้าใจกับ สิ่งที่เราเรียกว่า “ความรู้สึก” หรือ “ความหมาย” อย่างแท้จริงแล้ว จึงไม่สามารถเห็นสิ่งต่างๆ โดยความ

^{๒๐๕} พุทธทาสภิกขุ, ปฏิิจสมุปบาทคืออะไร, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุขภาพใจ , ๒๕๓๘), หน้า ๔๑.

เป็นของว่างเปล่าจากตัวตนได้ ความหมาย หรือ ความรู้สึกของจิต สามารถดำเนินไปได้ ๒ ทาง คือ ๑) ความหมายที่ดำเนินไปสู่ความจริงตามธรรมชาติ ว่าเป็นเพียงสักว่าธาตุ ความรู้สึกที่เกิดขึ้นเนื่องด้วยสิ่งนั้นๆ เป็นเพียงปฏิกิริยาตามธรรมชาติ ๒) ความหมายที่เป็นความรู้สึกที่ดำเนินไปตามทางของมายา ไม่เห็นโดยความเป็นธาตุ แต่รู้โดยความเป็นนั่นเป็นนี่ ชื่ออย่างนั้น ชื่ออย่างนี้ น่ารัก น่าเกลียด เป็นต้น^{๒๐๖}

ท่านพุทธทาสชี้ว่า สิ่งต่างๆ มีความสำคัญเมื่อมีการให้คุณค่าและความหมาย วัตถุและความหมายของวัตถุเป็นคนละอย่าง วัตถุมีคุณค่าเมื่อตรงกับความต้องการของคน ถ้าไม่ตรงกับความต้องการ วัตถุก็ไม่มีค่าความหมาย เช่นเดียวกับสตรีที่สวยแต่ไม่มีความหมายอะไรสำหรับไส้เดือน กิ้งกือแม้จะเป็นตัวผู้^{๒๐๗} เมื่อคนเกิดความกำหนัดขึ้นเมื่อเห็นนิมิตหรือเครื่องหมายของเพศตรงกันข้าม คนทั่วไปอาจเข้าใจว่าเป็นเพราะการสัมผัสทางตาหรือทางผิวหนัง แต่ในความเป็นจริง ความกำหนัดเกิดขึ้นจากการสร้างมโนภาพหรือมโนคติของเพศตรงกันข้าม กรณีที่มีการสัมผัสถูกต้องต้องตัวก็มีการสร้างมโนภาพฝ่ายอารมณ์โดยเฉพาะเพศตรงกันข้ามมาไว้ในจิตใจก่อนที่ความกำหนัดจะเกิดขึ้น มโนภาพจึงมีความสำคัญ จะเห็นได้จากภาพที่เกิดจากความฝัน หรือภาพที่เกิดจากการนึกคิดถึงรูปร่างหน้าตาหรือประสบการณ์ที่ผ่านมาก็ทำให้เกิดความกำหนัดได้เท่ากัน ฉะนั้น จึงไม่มีสิ่งอื่นที่จะให้เกิดความกำหนัดขึ้นได้นอกจากการสร้างมโนภาพหรือมโนคติ^{๒๐๘} มโนภาพหรือความหมายเป็นเพียงมายา ราคะความกำหนัดอาจถูกทำลายให้หมดสิ้นไปได้ด้วยการจัดการกับมายา กามารมณ์ มี รูป เป็นก็พร้อมที่จะทำให้เกิดมโนภาพที่มีความหมายขึ้นมาได้ ในทัศนะของท่านพุทธทาส สิ่งที่เราเรียกว่าความหมาย นั่นแหละคือตัวตน เมื่อทำลายความหมายได้ก็จะทำลายตัวตนได้ สิ่งที่เหลืออยู่ คือ ความจริงหรือสภาวะที่เป็นเพียงสักว่าธาตุ^{๒๐๙}

๔.๒.๕.๔.๓ การควบคุมวงจรปฏิจจสมุปบาท

ในทัศนะของท่านพุทธทาส การควบคุมกิเลสตัณหาไม่ให้เกิดขึ้นแตกต่างจากการทำลายกิเลสตัณหาโดยสิ้นเชิง การทำลายกิเลสตัณหา คือการทำให้หมดสิ้นแบบขุตราภังการไม่ให้เกิดขึ้นมาได้อีกจนดำรงอยู่ในฐานะสูงสุดของพระพุทธานุสสา การควบคุมกิเลสตัณหาคือการยับยั้งได้ชั่วขณะที่มีสติ คนเราสามารถควบคุมตัณหาได้ด้วยการปฏิบัติในชีวิตประจำวัน เมื่ออายตนะภายใน คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ กระพือกับอายตนะภายนอก คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ เรียกว่า ผัสสะ ในกรณีที่ตาเห็นรูปนั้นควบคุมหยุดอยู่เพียงการเห็นรูป ไม่ให้เกิดความรู้สึกว่า สวย

^{๒๐๖} พุทธทาสภิกขุ, *สุญญตา*, (กรุงเทพมหานคร: จัดพิมพ์โดยกองตำราคณะธรรมทานสวนโมกขพลาราม, ๒๕๔๓), หน้า ๒๒๒.

^{๒๐๗} พุทธทาสภิกขุ, *เรื่องเดียวกัน*, หน้า ๑๖๔.

^{๒๐๘} พุทธทาสภิกขุ, *เรื่องเดียวกัน*, หน้า ๑๖๔.

^{๒๐๙} พุทธทาสภิกขุ, *เรื่องเดียวกัน*, หน้า ๑๗๗.

หรือไม่สวย ชอบหรือไม่ชอบ พอใจหรือไม่พอใจ หยุดอยู่เพียงการกระทบกันนั้น ลักษณะนี้คือ การควบคุมค้นหาไม่ให้เกิด เป็นแต่อาการสักรว่าเห็นเท่านั้น ในกรณีหูได้ยินเสียงเป็นต้นก็เหมือนกัน ควบคุมได้ที่มีการกระทบกัน อีกอย่างหนึ่งเมื่อมีการกระทบทางอารมณ์แล้ว เวทนาเกิดขึ้นหมายความว่าควบคุมตรงที่มีการกระทบทางอารมณ์ไม่ได้ เกิดความรู้สึกทางใจ เป็นความสุข ความทุกข์ ความวางเฉย ถึงเวทนาจะเกิดขึ้นแล้วก็ยังสามารถควบคุมไม่ให้ค้นหาเกิดขึ้นได้ด้วยการมีสติ หลักการปฏิบัติจริงปฏิเสธสมุปบาท สิ่งสำคัญอยู่ตรงที่ ผัสสะ เวทนา ตัณหา เมื่อมีการกระทบทางอารมณ์แล้ว หยุดอยู่ที่การกระทบนั้นเป็นการดีที่สุด ถ้าทำไม่ได้เผละจนเกิดมีเวทณาก็ควบคุมอีกครั้งหนึ่งที่เวทนาอย่าให้เป็นต้นหากเกิด

นอกจากนี้ ท่านพุทธทาสได้นำเอาข้อความพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ในมหาตัมหาสังขยสูตรมาอธิบายความไม่มีกระบวนการแห่งปฏิเสธสมุปบาทในเด็กที่อยู่ในครรภ์ว่า ปฏิเสธสมุปบาทในชีวิตประจำวันไม่เกิดแก่เด็กในครรภ์ เพราะเด็กยังไม่มีความรู้สึกชัดเจนในระดับที่ทำให้เกิดอวิชชา ตัณหา อุปาทาน การเกิดของมนุษย์นั้นต้องประกอบด้วยปัจจัย ๓ ประการ คือ “มารดาบิดาอยู่ร่วมกัน มารดามีระดู และคันธัพพะก็ปรากฏ เพราะปัจจัย ๓ ประการประชุมพร้อมกันอย่างนี้ การถือกำเนิดในครรภ์จึงมีได้”^{๒๑๐} อาศัยระยะเวลาพอสมควรจนกระทั่งเด็กนั้นคลอดออกมาเจริญเติบโต มีความรู้สึกในเรื่องของกาม ถูกบำเรอด้วยกามคุณห้าแล้วเกิดความยินดียินร้ายปฏิเสธสมุปบาทจึงเกิดดังพุทธพจน์ว่า

กุมารนั้นเห็นรูปทางตาแล้วกำหนดในรูปที่น่ารัก ขัดเคืองในรูปที่ไม่น่ารัก เป็นผู้มึสติในกายไม่ตั้งมั่น และมีจิตเป็นกามาวจรอยู่ ไม่รู้ชัดถึงเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันเป็นที่ดับไปไม่เหลือแห่งบาปอกุศลธรรมตามความเป็นจริง เขาเป็นผู้สมบุรณ์ด้วยความยินดีและความยินร้ายอย่างนี้ เสวยเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง สุขก็ตาม ทุกข์ก็ตาม มิใช่ทุกข์มิใช่สุขก็ตาม ย่อมเพลิดเพลินบันเทิงใจเวทนานั้น เมื่อกุมารนั้นเพลิดเพลิน บันถึง ติดใจเวทนานั้นอยู่ ความเพลิดเพลินก็เกิดขึ้น ความเพลิดเพลินในเวทนาทั้งหลาย เป็นอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัสและอุปายาสจึงมี^{๒๑๑}

จากพุทธพจน์นี้ท่านพุทธทาสเห็นว่า เด็กต้องโตพอสมควรที่จะรู้เรื่องเกี่ยวกับกามคุณ และไม่รู้เรื่องเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ ปฏิเสธสมุปบาทก็จะเริ่มขึ้นเมื่อรู้เรื่องอารมณ์ทางเบญจกามคุณ เกิดความยินดียินร้าย ไม่มีสติ เกิดมีภพ มีชาติในขณะนี้ เดียวนี้

กล่าวที่กล่าวมาจะเห็นว่า แนวความคิดของท่านพุทธทาสไม่ได้ติดอยู่ในกรอบของตัวอักษรในคัมภีร์เท่านั้น ความสามารถของท่านพุทธทาสยังแสดงให้เห็นผ่านการอธิบายหรือการ

^{๒๑๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๘/๔๔๔.ม.ม. (บาลี) ๑๒/๔๐๘/๓๖๔.

^{๒๑๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/ ๔๐๙/๔๔๔.ม.ม. (บาลี) ๑๒/๔๐๙/๓๖๕.

ตีความคำสอนเรื่องหนึ่งให้เชื่อมโยงกับอีกเรื่องหนึ่งอย่างกลมกลืนลงตัว แต่จะเห็นว่า ท่านพุทธทาสได้นำพุทธพจน์ในคัมภีร์มาอธิบายประกอบเพื่อให้เกิดความเข้าใจที่ชัดเจนมากยิ่งขึ้นทำให้การตีความคำสอนพระพุทธศาสนาของท่านได้รับการยอมรับอย่างสูง ในกรณีอธิบายปฏิจจสมุปบาทให้เป็นเรื่องเชิงประจักษ์นั้น เราสามารถอธิบายให้มีชาตินี้ ชาติหน้า มีอบาย คือ นรก เจริญาน เปต อสุรกาย มนุษย์ สวรรค์ พรหม กระทั่งมีพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ได้ในกระแสแห่งปฏิจจสมุปบาท ดังที่ท่านพุทธทาสได้ชี้ว่า

ถ้าการปรุงแต่งนั้นสำเร็จรูปในตอนเกิดเวทนาหรือในตอนเกิดชาติก็ตาม ถ้ามีอาการเป็นความเดือดร้อนใจก็มีความหมายแห่งนรก ซึ่งเป็นนรกจริง หรือน่ากลัวยิ่งกว่านรกใต้ดินของพวกสัสสตทิฐิ ถ้าเวทนาหรือความทุกข์นั้นเต็มไปด้วยความกลัวก็เป็นอสุรกาย ถ้าเต็มไปด้วยความหิวตั้งใจจะขาดก็คือเปต ใจก็คือสัตว์เจริญาน ทุกข์พอประมาณอย่างมนุษย์ อร่อยอยู่ด้วยการมรณานาชนิด นานาระดับก็คือสวรรค์ชั้นต่างๆ กัน และเมื่ออิมอยู่ด้วยสุขเวทนาหรือออกทุกขมสุขเวทนาในรูปมานและอรูปมานนานาชนิด ก็คือความเป็นพรหมนานาชนิดอีกนั่นเอง เป็นความจริงยิ่งกว่าที่กล่าวว่าจะได้จะถึงต่อเมื่อเข้าโลงแล้ว ในกระแสนิโรธวารแห่งปฏิจจสมุปบาทนั่นเอง เราจะหาพบพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ที่แท้จริง เป็นสันติภูมิโลก และปัจเจกตั้ง เวทิตัพโพ วิญญูหิ ยิ่งกว่าพระรัตนตรัยที่มีวพราห์เพ้อหากันแต่ปากของพวกสัสสตทิฐินั่นเอง ชาตินี้คือปฏิจจสมุปบาททวงปัจจุบัน ชาติหน้าก็คือปฏิจจสมุปบาททวงถัดไป^{๒๑๒}

สำหรับท่านพุทธทาส คนเราสามารถที่จะเป็นมนุษย์ เทวดาหรือสัตว์นรกได้ในขณะปฏิจจสมุปบาทรอบหนึ่งๆ โดยเอาภาวะทางจิตที่มีความสุขหรือร้อนร่นมาเป็นเครื่องวัด โดยนัยนี้ปฏิจจสมุปบาทจึงเป็นเรื่องของคนโดยเฉพาะ ไม่เกี่ยวกับวัตถุภายนอกอื่นใด นอกจากนี้ ท่านพุทธทาสยังได้อธิบายประเด็นสำคัญที่เนื่องอยู่กับคำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาทไว้ ๘ อย่าง คือ ๑) มีภพ หรือ ชาติ ทุกคราวที่มีการกระทบทางอายตนะที่ปราศจากสติปัญญาในเรื่องของวิมุตติ ๒) ในปฏิจจสมุปบาท ไม่มีคำว่า บุคคล ตัวตน เรา เขา ซึ่งเป็นผู้มีทุกข์ หรือดับทุกข์ หรือเล่นท่องเที่ยวไปในวัฏฏสงสาร ๓) ในปฏิจจสมุปบาท ไม่มีคำว่า “สุข” มีแต่คำว่าทุกข์และดับไม่เหลือแห่งทุกข์ ๔) ปฏิสนธิวิญญูณชนิดที่เป็นตัวตนไม่มีในปฏิจจสมุปบาท ๕) หากอธิบายกรรมตามแนวปฏิจจสมุปบาท จะไม่มีกรรมขาวกรรมดำที่ให้ผลเที่ยงแท้ แต่ผลกรรมสามารถเปลี่ยนแปลงได้ตามเหตุปัจจัย และกรรมสามารถทำให้สิ้นสุดลงได้ ๖) หลักพระพุทธศาสนา ต้องประกอบอยู่ด้วยความเป็นปัจจุบันธรรม และเป็นสันติภูมิโลก คือ ตรวจสอบได้ด้วยตัวเองเสมอ ๗) ปฏิจจสมุปบาทเป็นเรื่องของขณิกาวาต ไม่ใช่สัสตวาท หรืออุจเฉทวาท ดังนั้น คำว่า ภพ/ชาติ เป็นต้น จึงหมายถึงความรู้สึกของอัตตาตัวตนที่เกิดในขณะแห่งปฏิจจสมุปบาทขณะหนึ่งๆ ในชีวิตประจำวันของคนทั่วไป ๘) ปฏิจจสมุปบาทที่ใช้สำหรับถกเถียง

^{๒๑๒} พุทธทาสภิกขุ, ปฏิจจสมุปบาทคืออะไร, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุขภาพใจ, ๒๕๓๘), หน้า ๒๔.

กันนั้นเป็นปรัชญา ไม่จำเป็นและไม่มีประโยชน์ ปฏิจฺจสมุปบาทตามคำสอนในพระพุทธศาสนาที่ถูกต้อง คือ การปฏิบัติหรือไม่ให้ทุกข์เกิดขึ้นโดยการมีสติสัมปชัญญะเมื่อมีผัสสะ หรือการกระทบระหว่างอายตนะภายในกับอายตนะภายนอก ซึ่งเป็นการสำรวจอินทรีย์ไม่ให้อาสวะเกิดขึ้นได้^{๒๑๓}

๔.๒.๖ ผลกระทบของการตีความปฏิจฺจสมุปบาทแบบชาติปัจจุบัน

จากการตีความปฏิจฺจสมุปบาทแบบชาติปัจจุบันที่ได้เสนอมานั้นเราจะเห็นว่า การตีความดังกล่าวเป็นการตีความที่ชี้ให้เห็นความสำคัญของชีวิตปัจจุบันโดยมุ่งที่จะนำมาปรับใช้ประโยชน์ในการกำหนดรู้ความทุกข์หรือปัญหาและการแก้ปัญหาในชีวิตปัจจุบัน แต่เมื่อพิจารณาประเด็นปัญหาด้านผลกระทบที่เกิดจากการตีความดังกล่าว เราสามารถประเมินผลกระทบทั้งด้านลบและด้านบวกได้ดังต่อไปนี้

๔.๒.๖.๑ ผลกระทบด้านลบ

ก) ทำให้เกิดทัศนะเชิงอุจฺเจตทิฏฐิ การตีความภพด้วยหลักคำสอนปฏิจฺจสมุปบาทแบบชีวิตปัจจุบันเป็นการปรับการตีความภพภูมิแบบข้ามภพข้ามชาติซึ่งมีปัญหาในแง่ของการตรวจสอบด้วยประสาทสัมผัสของคนทั่วไปให้กลายเป็นเรื่องของชีวิตปัจจุบันที่สามารถตรวจสอบได้ด้วยตัวเองความคุณลักษณะของธรรมในพระพุทธศาสนา แต่การตีความภพแบบชีวิตหลังความตายให้กลายเป็นภพแบบชาติปัจจุบันอาจก่อให้เกิดปัญหาในเชิงอุจฺเจตทิฏฐิ หรือ อุจฺเจตทวาท (ลัทธิที่เชื่อความมีอยู่ของชีวิตในโลกนี้เท่านั้น แต่ปฏิเสธชีวิตหลังความตาย^{๒๑๔}) ได้ด้วยหมายความว่า การอธิบายภพภูมิที่เน้นชีวิตปัจจุบันทำให้มองไม่เห็นผลกระทบที่ส่งผลในชีวิตหลังความตายได้ตลอดสาย ทำให้เกิดคำถามเกี่ยวกับเรื่องกรรมและการเวียนว่ายตายเกิดตามคำสอนเรื่องสังสารวัฏ และทำให้คำสอนของพระพุทธศาสนาซึ่งปฏิเสธทัศนะเชิงอุจฺเจตทวาทถูกมองว่ามีลักษณะของความเป็นอุจฺเจตทวาทด้วย

ข) ไม่สอดคล้องกับคำสอนเรื่องภพภูมิเชิงจักรวาลวิทยา การตีความปฏิจฺจสมุปบาทให้เป็นเรื่องของชาติปัจจุบันมุ่งเน้นให้เห็นความเห็นเหตุและผลเชิงกระบวนการที่เกิดขึ้นภายในจิตและแสดงออกเป็นพฤติกรรมทางกาย เป็นการอธิบายให้เห็นภาพของการทำงานของจิตที่มีความเชื่อมโยงสัมพันธ์กันในเชิงกระบวนการที่สามารถนำมาใช้อธิบายเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในแต่ละช่วงในชีวิตประจำวัน หรือช่วงชีวิตในชาติปัจจุบัน แนวการอธิบายนี้ต้องการชี้ให้เห็นภพชาติที่ดำเนินไปอย่างเป็นกระแสของกระบวนการเชิงเหตุปัจจัยที่ทุกคนสามารถนำมาพิจารณาไตร่ตรองให้เห็นจริงได้ในเชิงประจักษ์ด้วยตัวเอง จึงเป็นแนวอธิบายที่หลีกเลี่ยงการระบุถึงการเกิดใหม่ในภพชาติต่อไปซึ่งเป็นสิ่งที่ถูกมองว่ามีปัญหาในการตรวจสอบข้อเท็จจริง เมื่อการตีความปฏิจฺจสมุปบาทมุ่งเน้น

^{๒๑๓} พุทธสาสิกขุ, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘.

^{๒๑๔} ดูคำอธิบายความหมายของอุจฺเจตทิฏฐิ หรือ อุจฺเจตทวาทได้ในหน้าที่ ๑๔๓-๑๔๔ ของงานวิจัยเล่ม

อธิบายภพภูมิแห่งนรกสวรรค์ให้เป็นเรื่องของ “สวรรค์ในอก นรกในใจ” ที่มองเห็นได้ในชาติปัจจุบัน มากกว่าภพภูมินรกสวรรค์ในชีวิตหลังความตาย แนวการอธิบายเช่นนี้จึงมองไม่เห็นความสอดคล้องระหว่างชีวิตในชาติกับชีวิตในภพภูมิหลังความตายตามที่กล่าวไว้ตามโครงสร้างเชิงจักรวาลวิทยา

ค) ทำให้มองไม่เห็นการให้ผลของกรรมแบบข้ามภพข้ามชาติ การตีความ ปฏิจจนุปบาทแบบชาติปัจจุบันช่วยให้มองเห็นความสุขและความทุกข์ที่เกิดขึ้นอย่างเป็นกระบวนการเชิงเหตุปัจจัยในแต่ละเหตุการณ์ในช่วงชีวิต การอธิบายแบบนี้ทำให้เห็นกฎแห่งกรรมที่ว่า ด้วยการกระทำและผลของการกระทำที่เกิดขึ้นและจบสิ้นลงในขณะแห่งชีวิตในชาติปัจจุบัน ตามการตีความแบบนี้ เราจึงมองไม่เห็นกรรมดี กรรมชั่วที่สามารถส่งผลได้ในภพชาติต่อไป เช่น นาย ก. เป็นคนดีและทำความดีมาตลอดชีวิต แต่เนื่องจากนาย ก. เกิดมาในตระกูลคนจน แม้นาย ก. จะเป็นคนดี มีความซื่อสัตย์ และมีศีลธรรม แต่นาย ก. ก็ไม่ได้มีชีวิตที่เพียบพร้อมในทางทรัพย์สินแต่อย่างใด หากเรามองชีวิตของนาย ก. ตามการตีความปฏิจจนุปบาทแบบข้ามภพข้ามชาติ เราจะสามารถเข้าใจได้ว่า แม้ขณะมีชีวิตอยู่ นาย ก. จะไม่ได้รับผลของการทำดีเป็นผลตอบแทนในเชิงวัตถุสิ่งของ แต่ความดีของนาย ก. จะส่งผลให้เขามีคุณภาพชีวิตที่ดีและสมบูรณ์เพียบพร้อมในภพชาติต่อไป แต่หากเรามองชีวิตของนาย ก. ตามการตีความของปฏิจจนุปบาทแบบชาติปัจจุบัน หากชีวิตของนาย ก. ไม่ได้รับสิ่งดีในแง่ข้าวของวัตถุ หรือชีวิตที่ดีพร้อมเป็นผลตอบแทนการทำดีไปจนตลอดชีวิตในชาตินี้ เราก็จะไม่สามารถมองเห็นได้ว่า นาย ก. ได้รับผลของความดีในแง่ใดในชีวิตในชาติปัจจุบัน

๔.๒.๖.๒ ผลกระทบด้านบวก

ก) ทำให้คำสอนเรื่องภพสามารถเข้าใจได้ในเชิงประจักษ์ การตีความ ปฏิจจนุปบาทแบบชาติปัจจุบันทำให้เราสามารถอธิบายภพภูมิต่างๆ อันเกิดขึ้นจากกระบวนการเชิงเหตุปัจจัยในปฏิจจนุปบาทเมื่อมีการคิดและแสดงพฤติกรรมต่างๆ ภพภูมิแบบนี้เป็นสิ่งที่ตรวจสอบได้ในเชิงประจักษ์ ซึ่งจะเห็นว่า การทำความเข้าใจคำสอนเรื่องสังสารวัฏ กรรมและการเวียนว่ายตายเกิดในพระพุทธศาสนาตามการตีความปฏิจจนุปบาทแบบชาติปัจจุบันนั้นมุ่งเน้นให้ความสำคัญแก่ชีวิตในชาติปัจจุบันโดยการพิจารณาเหตุการณ์ต่างๆ ในชีวิตประจำวันในฐานะเป็นกระบวนการของการเกิดขึ้นแห่งความทุกข์ ภพชาติที่เกิดขึ้นภายในจิตขณะเผชิญกับเหตุการณ์นี้สามารถพิสูจน์ความจริงได้ด้วยการตรวจสอบสภาพจิตในกระแสเหตุปัจจัยเหล่านี้ด้วยตัวเอง เราอาจปฏิเสธภพภูมิแบบข้ามภพข้ามชาติด้วยข้ออ้างว่าไม่สามารถพิสูจน์ความจริงได้ แต่เราไม่อาจปฏิเสธภพภูมิแบบชาติปัจจุบันด้วยข้ออ้างดังกล่าวได้ แต่การตีความภพภูมิแบบชาติปัจจุบันไม่ควรมองกระบวนการของกรรมและการให้ผลที่เสร็จสมบูรณ์ในแง่ของผลตอบแทนเชิงวัตถุ เช่น การทำความดีอาจไม่ได้ผลตอบแทนในแง่วัตถุเพราะตามหลักเหตุปัจจัยในปฏิจจนุปบาทนั้นประกันว่าผู้ทำความดี หรือความชั่วจะได้รับผลในทางจิตโดยตรงทันที กรรมดีหรือกรรมชั่วจึงให้ผลในตัวเสร็จเมื่อลงมือกระทำ แต่หลัก

ดังกล่าวไม่ได้ประกันว่าผู้ทำความดีจะได้รับสิ่งนั้นสิ่งนี้ในแง่วัตถุสิ่งของ หรือผู้ทำความชั่วจะต้องถูกทำโทษแบบตาต่อตาฟันต่อฟัน

ข) ทำให้เห็นความสำคัญของชีวิตในปัจจุบัน การตีความปฏิจจสมุปบาทแบบชาติปัจจุบันมุ่งอธิบายเหตุการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นในชีวิตประจำวันเพื่อทำความเข้าใจความทุกข์ทางจิตในเชิงกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย การตีความภพแบบชาติปัจจุบันเป็นการชี้ให้เห็นภพชาติที่เกิดขึ้นและเปลี่ยนแปลงในเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นแต่ละขณะในชีวิตประจำวัน โลกทัศน์เกี่ยวกับชีวิตตามการตีความดังกล่าวเป็นการชี้ให้เห็นความสำคัญของชีวิตนี้และรู้จักนำมาใช้ให้ประโยชน์ในการกำหนดรู้ทุกข์และการจัดการกับความทุกข์ให้แก่ตนเองในชีวิตปัจจุบัน ตามการตีความแบบนี้ การให้ความสำคัญหวังความสุขสมบูรณ์ของชีวิตในชาติหน้าว่าชาตินี้เป็นเพียงทางผ่านไปสู่อะไรที่รออยู่ในชาตินั้นนั้นเป็นการมองข้ามความสำคัญของชีวิตปัจจุบัน และละเลยการตระหนักความสุขและความทุกข์ว่าเป็นกระแสของเหตุปัจจัยที่สามารถปรับเปลี่ยนให้เป็นไปในแนวทางที่เราปรารถนาได้โดยการสร้างเหตุปัจจัยที่ดีที่เอื้อต่อชีวิตที่ดีในการดำเนินชีวิตประจำวัน

ค) ทำให้เกิดความตระหนักในการพัฒนาภพที่ดีในชีวิตปัจจุบัน การตีความปฏิจจสมุปบาทแบบชาติปัจจุบันแสดงให้เห็นภพภูมิต่างๆ เช่น นรก สวรรค์ ที่เกิดขึ้นภายในจิตใจเมื่อมีอวิชชา ตัณหา อุปาทาน ชีวิตที่ดำเนินไปภายในกระแสเหตุปัจจัยในปฏิจจสมุปบาทสามารถสร้างความทุกข์และความเดือดร้อนทางจิตใจอันเกิดจากการกระทำที่ไม่ดี และความสุขอันเกิดจากการทำความดีได้ซึ่งความทุกข์และความสุขทางจิตเหล่านี้จึงเป็นเหมือนสภาพของนรก และสวรรค์ดังคำกล่าวที่ว่า “สวรรค์ในอก นรกในใจ” การอธิบายภพให้เป็นเรื่องของขณะจิตในชาติปัจจุบันในเชิง “สวรรค์ในอก นรกในใจ” นี้แสดงให้เห็นว่า เราสามารถตรวจสอบนรกหรือสวรรค์ได้จากสภาพจิตอันเป็นผลของการกระทำในชีวิตปัจจุบัน ความเข้าใจภพภูมิแบบชีวิตปัจจุบันเช่นยังมีผลการพัฒนาตนเองโดยการสร้างเหตุปัจจัยที่จะส่งผลให้เกิดความสุข หรือ สวรรค์ และหลีกเลี่ยงการสร้างเหตุปัจจัยที่จะทำให้เกิดทุกข์ แนวทางการตีความภพภูมิแบบนี้จึงแสดงให้เห็นว่า แม้การเกิดของมนุษย์ในด้านสถานะและสิ่งแวดล้อมจะเป็นสิ่งที่ไม่สามารถเลือกได้ แต่มนุษย์สามารถเลือกแนวทางที่จะดำเนินชีวิตในแนวทางที่ดีกว่าได้ หลักการของชีวิตที่ดีตามคำสอนทางพระพุทธศาสนาเสนอว่า การพัฒนาชีวิตตามแนวคำสอนนั้นไม่ได้เน้นให้เกิดความสุขจากความสมบูรณ์ของชีวิตในทางวัตถุเท่านั้น แต่มุ่งการพัฒนาจิตและปัญญาให้ก้าวหน้าไปสู่ความเป็นผู้มีชีวิตที่เป็นอิสระจากความทุกข์ซึ่งเป็นเป้าหมายสำคัญของพระพุทธศาสนา

ง) ส่งเสริมการจัดการกับความทุกข์ในชีวิตปัจจุบัน ความรู้เรื่องภพแบบชาติปัจจุบันชี้ให้เห็นว่า มนุษย์มีการเวียนว่ายในความสุขและความทุกข์ตามสภาพของจิตอันเกิดขึ้นจากอวิชชาในฐานะเป็นสิ่งผลักดันให้กระบวนการปัจจัยต่างๆ ดำเนินไป ความไม่รู้และไม่เข้าใจในกระบวนการนี้ทำให้มนุษย์ตกอยู่ภายในกระแสของเหตุปัจจัยที่นำไปสู่ความทุกข์ตามหลักปฏิจจสมุปบาทสายเกิด

ทุกข์ คำอธิบายจากการตีความภพแบบปัจจุบันไม่เพียงทำให้มนุษย์ได้พิจารณาเห็นกระแสแห่งความวนเวียนในภพภูมิต่างๆ ในทางจิตใจอยู่แทบจะตลอดเวลาเท่านั้น แต่ยังทำให้เห็นว่าเราสามารถกำหนดรู้ความทุกข์ของชีวิตและจัดการกับความทุกข์ให้หมดสิ้นในชีวิตปัจจุบันได้ด้วย

คำสอนเรื่องภพผ่านการตีความปฏิจจสมุปบาทแบบชาติปัจจุบันดังได้เสนอมานี้มุ่งที่จะชี้ให้เห็นความสำคัญของชีวิตปัจจุบันและเน้นให้เกิดความตระหนักถึงความทุกข์หรือปัญหาที่เกิดขึ้นกับชีวิตปัจจุบันทั้งในระดับปัจเจกและระดับสังคมซึ่งจะนำไปสู่การหาแนวทางแก้ปัญหาที่ถูกต้องตามคำสอนในพระพุทธศาสนา

๔.๓ ประเมินการตีความแนวคิดเรื่องภพ ๒ แบบ

ผู้วิจัยได้นำเสนอแนวคิดเรื่องภพผ่านการตีความคำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาททั้งสองแบบในรายละเอียด ในหัวข้อนี้ ผู้วิจัยต้องการเสนอการประเมินการตีความแนวคิดเรื่องภพทั้งสองแบบเพื่อชี้ให้เห็นภาพที่ชัดเจนขึ้นว่า การตีความแบบใดจะสามารถนำไปปรับใช้ในการแก้ปัญหาในระดับปัจเจกและระดับสังคม ดังนี้

๔.๓.๑ การตีความแนวคิดเรื่อง “ภพ” แบบข้ามภพข้ามชาติ

การทำความเข้าใจแนวคิดเรื่องภพแบบข้ามภพข้ามชาติมีแนวทางมาจากพระสูตรหลายแห่งไม่ว่าจะเป็นวิภังคสูตร^{๒๑๕} หรือ ในพระสูตรอื่นๆ เช่น นิพเพธิกสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า อวิชชาเป็นเหตุเกิดแห่งอาสวะ ซึ่งมี ๓ อย่างคือ กามาสวะ ภวาสวะและอวิชชาสวะ นอกจากนี้ยังมีความต่างกันของอาสวะหลายอย่าง กล่าวคือ อาสวะที่เป็นเหตุให้ไปสู่นรก อาสวะที่เป็นเหตุให้ไปสู่กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน อาสวะที่เป็นเหตุให้ไปสู่แดนเปรต อาสวะที่เป็นเหตุให้ไปสู่มนุษยโลก และอาสวะที่เป็นเหตุให้ไปสู่เทวโลก^{๒๑๖} ส่วนวิบากของอาสวะทรงแสดงไว้ว่า การที่บุคคลมีอวิชชาย่อมยังอัตภาพที่เกิดจากอวิชชาอื่นๆ ให้เกิดขึ้นไม่ว่าจะเป็นส่วนแห่งบุญหรือไม่ก็ตาม ในพระสูตรเดียวกันนี้ก็ยังตรัสไว้ด้วยว่า ผัสสะเป็นเหตุเกิดแห่งกรรม ส่วนกรรมนั้นก็ให้วิบากต่างๆ กัน กล่าวคือ กรรมที่พึงเสวยในนรก กรรมที่พึงเสวยในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน กรรมที่พึงเสวยในแดนเปรต กรรมที่พึงเสวยในมนุษยโลก กรรมที่พึงเสวยในเทวโลก^{๒๑๗} ซึ่งสอดคล้องกับพุทธพจน์ในพระสูตรอีกหนึ่งที่ว่า นรก กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน แดนเปรต หรือแม้ทุกต้อย่างใดอย่างหนึ่งไม่ปรากฏเพราะกรรมที่เกิดจากอโลภะ เพราะกรรมที่เกิดจากอโทสะ และเพราะกรรมที่เกิดจากอโมหะ เทวดา มนุษย์ทั้งหลาย หรือแม้ทุกต้อย่างใดอย่างหนึ่งย่อม

^{๒๑๕} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒/๓-๘

^{๒๑๖} อจ. ฉก. (ไทย) ๒๒/๖๓/๕๗๖.

^{๒๑๗} อจ. ฉก. (ไทย) ๒๒/๖๓/๕๗๗.

ปรากฏเพราะกรรมที่เกิด จากอโลภะ เพราะกรรมที่เกิดจากอโทสะ และเพราะกรรมที่เกิดจากอโมหะ^{๒๑๘}

อย่างไรก็ดี เนื่องจากกรรมมีหลายอย่างทำให้ผลที่จะได้รับ (วิบากกรรม) มีหลายช่วง ไม่ได้มีเฉพาะในปัจจุบันอย่างเดียว ดังที่ตรัสไว้ว่า วิบากแห่งกรรมมี ๓ ประการ คือ ๑) กรรมที่พึงเสวยในปัจจุบัน ๒) กรรมที่พึงเสวยในอภัพถัดไป ๓) กรรมที่พึงเสวยในอภัพต่อไป^{๒๑๙}

ภพหากได้รับการอธิบายในกรอบคำสอนปฏิจสุมุปาบาทจะไม่เอียงไปทางยืนยันหรือปฏิเสธ กรรมเป็นส่วนหนึ่งในปฏิจสุมุปาบาทตามการอธิบายแบบวัฏ ๓ คือกิเลส กรรม วิบาก หรือภพจักร เราจะเห็นว่า คำสอนเรื่องภพนั้นไม่ใช่เรื่องกิเลส กรรม วิบากแต่เพียงเรื่องใดเรื่องหนึ่ง แต่ครอบคลุมวัฏ ๓ ไว้ทั้งหมดซึ่งสอดคล้องกับพุทธพจน์ในภพสูตร นิพเพธิกสูตร หมายความว่า ภพเป็นปัจจัยธรรมข้อที่ ๑๐ ในปฏิจสุมุปาบาท ภายในภพนั้นรวมเอากิเลส กรรมและวิบากไว้ด้วย การอธิบายเรื่องภพเราจึงต้องอ้างถึงกิเลสที่ทำให้เกิดภพ กรรมที่นำไปสู่ภพ และการเกิดภพซึ่งเป็นวิบาก (ผลกรรม) รวมไปถึงสิ่งต่างๆ ที่จะได้รับจากการเกิดในภพซึ่งแบ่งเป็นกามภพ รูปภพ และอรุภพ (ตามแนวพระสูตร) หรือกรรมภพ (ภพตามการปรุงแต่งทางจิต) และอุปัตติภพ (ภพอันเป็นสถานที่เกิด) (ตามแนวอรรถกถา) นั่นด้วย

ในทัศนะของผู้วิจัย ภพตามการปรุงแต่งทางจิตมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดกับภพอันเป็นสถานที่เกิด ดังข้อความในนิพเพธิกสูตรข้างต้นที่ชี้ว่า กรรมที่พึงเสวยในนรก กรรมที่พึงเสวยในกำเนิดสัตว์เดรัจฉาน กรรมที่พึงเสวยในแดนเปรต กรรมที่พึงเสวยในมนุษยโลก กรรมที่พึงเสวยในเทวโลก เราจึงสามารถกำหนดความหมายของกรรมภพกับอุปัตติภพในพระสูตรนี้ได้ว่า กรรมในพระสูตรนี้หมายถึง กรรมภพ ส่วนนรก กำเนิดสัตว์เดรัจฉาน แดนเปรต มนุษยโลก และเทวโลกในพระสูตรนี้หมายถึง อุปัตติภพ การปฏิเสธภพหลังความตายเกิดจากการมองกรรมภพแยกขาดจากอุปัตติภพ แต่ภพ ๒ อย่างนี้มีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กันอย่างแยกไม่ออก ตามข้อความพุทธพจน์ในภพสูตร ไม่มีกรรมภพที่แยกขาดจากอุปัตติภพ ในทางกลับกัน ก็ไม่มีอุปัตติภพที่แยกขาดจากกรรมภพ เพราะหากมองภพทั้ง ๒ แยกขาดจากกันจะทำให้ไม่เห็นความสัมพันธ์ของกรรมภพที่นำไปสู่อุปัตติภพ เพราะการเกิดในอุปัตติภพ คือ กามภพ รูปภพ และอรุภพก็เกิดจากกรรมภพนั่นเอง ทั้ง ๒ อย่างไม่ได้เกิดขึ้นและดำรงอยู่ด้วยตัวเองอย่างเที่ยงแท้ตลอดเวลา แต่อาศัยเหตุปัจจัยในการเกิดขึ้นและดำรงอยู่ เมื่อไม่มีเหตุปัจจัย ภพก็ดับ การเกิดในภพต่างๆ นั้นจึงเป็นไปตามเงื่อนไขปัจจัยโดยที่จะมีการรับรู้หรือไม่ก็ตาม การเกิดในอุปัตติภพจะดำเนินไปอย่างเหมาะสมกับกรรมภพ คำสอนเรื่องภพจึงบอกให้เราทำความเข้าใจเชื่อมโยงอย่างเป็นเหตุและเป็นผลของกรรมภพและ อุปัตติภพอย่างครบถ้วน ด้วยความรู้นี้ เราจึงสามารถสร้างเหตุปัจจัยในเชิงกรรมภพเพื่อเกิดในอุปัตติภพตามที่เราปรารถนาได้

^{๒๑๘} อจ. นก. (ไทย) ๒๒/๓๙/๔๙๐-๔๙๑.

^{๒๑๙} อจ. นก. (ไทย) ๒๒/๖๓/๕๗๗.

ดังที่เราจะเห็นว่า คำสอนแนะนำให้ทำบุญ สะสมความดีและละเว้นการทำบาปเป็นวิธีการอย่างหนึ่งของสร้างเหตุปัจจัยที่ดีเพื่อผลที่ดีในบั้นปลาย เช่น การทำความดีนำไปสู่ผลในบั้นปลายคือการเกิดในสุคติ โลก สวรรค์ แต่ในกรณีนี้ เราไม่ควรมองว่าเป็นการกระทำที่แย้งกับกฎปฏิจจสมุปบาทที่แสดงไว้ว่าเมื่อเริ่มต้นที่อวิชชาต้องไปจบลงที่ความทุกข์ เพราะนั่นเป็นการแสดงปัจจัยธรรมช่วงยาวที่ครบถ้วนตลอดสาย หากเราจะมองการเกิดในสวรรค์ตามกรอบปฏิจจสมุปบาทช่วงยาว การเกิดเสวยสุขในสวรรค์เป็นเพียงส่วนหนึ่งของปฏิจจสมุปบาทเท่านั้น จากคำสอนเรื่องภพภูมิ เราจะสังเกตเห็นว่า การเกิดในภพภูมิต่างๆ ทั้งฝ่ายทุกข์และสุขติดตามโครงสร้างทางจักรวาลวิทยานั้นอยู่ในกระแสปฏิจจสมุปบาทสายเกิดทุกข์ (สมุทยวาร) ที่เริ่มต้นจากอวิชชาทั้งสิ้น ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า

“บุรุษบุคคลนี้ตกอยู่ในอวิชชา ถ้าสังขารที่เป็นบุญปรุงแต่ง วิทยญาณก็ประกอบด้วยบุญ ถ้าสังขารที่เป็นบาปปรุงแต่ง วิทยญาณก็ประกอบด้วยบาปถ้าสังขารที่เป็นอาเนญชาปรุงแต่ง วิทยญาณก็ประกอบด้วยอาเนญชา ในกาลใดภิกษุละอวิชชาได้แล้ว อวิชชาเกิดขึ้น ในกาลนั้นภิกษุนั้นก็ไม่ปรุงแต่งบุญญาภิสังขาร อบุญญาภิสังขารและอาเนญชาภิสังขาร เพราะกำจัดอวิชชาได้ เพราะมีอวิชชาเกิดขึ้น เมื่อไม่ปรุงแต่ง ไม่ตั้งใจ ก็ไม่ถือนั่นอะไรๆ ในโลก เมื่อไม่ถือนั่นก็ไม่สะดุ้งกลัว เมื่อไม่สะดุ้งกลัว ก็ปริณิพพานเฉพาะตน รู้ชัดว่า ‘ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป’”^{๒๒๐}

ข้อความในพระสูตรนี้ อธิบายหมายความว่า การเริ่มด้วยอวิชชาสามารถนำไปสู่การเกิดขึ้นได้ทั้งของความทุกข์และความสุข หากกล่าวในช่วงสั้น การเริ่มต้นด้วยอวิชชาที่นำไปสู่ความทุกข์ เช่น ความปรารถนาอยากได้สิ่งของบางอย่างแล้วไม่ได้ตามที่ปรารถนา การเริ่มต้นด้วยอวิชชาแล้วนำไปสู่ความสุข เช่น ความปรารถนาอยากได้สิ่งของบางอย่างแล้วได้สิ่งของนั้นสมความปรารถนา หากกล่าวในช่วงยาว การเริ่มต้นด้วยอวิชชานำไปสู่ความทุกข์ เช่น การทำบาปในขณะที่ยังมีชีวิตอยู่ หลังจากตายไป บาปกรรมนั้นก็นำไปเกิดในอบายภูมิ ส่วนการเริ่มต้นด้วยอวิชชานำไปสู่ความสุข เช่น การทำความดีเอาไว้ ในขณะที่มีชีวิตอยู่ เมื่อตายจากโลกนี้ไป ความดีนั้นก็นำไปเกิดในสุคติภูมิ คือ การเกิดเป็นมนุษย์ การเกิดเป็นเทวดา การเกิดเป็นพรหม จากตัวอย่างนี้เราจะเห็นได้ว่า ความทุกข์และความสุขในชีวิตช่วงสั้นหรือในชีวิตช่วงยาวสามารถเกิดจากอวิชชาได้ทั้งสิ้น แต่การที่ท่านแสดงปฏิจจสมุปบาทโดยแสดงการเริ่มต้นที่อวิชชาแล้วไปตามลำดับและจบลงที่ความทุกข์นั้นเพราะเป็นการแสดงปฏิจจสมุปบาทสายสมุทยวารที่เป็นฝ่ายของความเกิด ความแก่ และความตาย ซึ่งเป็นความทุกข์ จะเห็นว่า การเกิดเป็นมนุษย์ การเกิดเป็นเทวดา การเกิดเป็นพรหมล้วนเกี่ยวข้องกับความทุกข์คือ ความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตายทั้งสิ้น เพราะเป็นการเกิดและตายอยู่ความทุกข์ในสังสารวัฏ การเกิดในภพภูมิที่เป็นทุกข์หรือสุขดีจึงไม่พ้นไปจากการครอบคลุมนั้นของความทุกข์ในสังสารวัฏนี้

^{๒๒๐} ส. น. (ไทย)๑๖/๕๑/๑๐๑, สอดคล้องกับข้อความในภวสูตร.

เมื่อพิจารณาแนวการตีความปฏิจจสมุปบาทแบบปัจจุบันนี้ร่วมกับข้อความในภวสูตรที่ ๑ และ ๒^{๒๒๑} ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในบทที่ ๓^{๒๒๒} พระพุทธเจ้าตรัสอธิบายการเกิดภพในต่างๆ โดยชี้ให้เห็นกรรมที่อำนวยผลในกามธาตุ รูปธาตุและอรูปรธาตุว่าเป็นปัจจัยทำให้การเกิดในกามภพ รูปภพ และอรูปรภพปรากฏขึ้น ในทางกลับกัน ถ้ากรรมที่อำนวยให้ผลในกามธาตุ รูปธาตุและอรูปรธาตุ การเกิดในกามภพ รูปภพ และอรูปรภพก็ปรากฏขึ้นไม่ได้ ถัดมาทรงแสดงกรรม วิญญาณ และตัณหาโดยเปรียบเทียบกับโรนา พืช และยางเหนียวในพืชตามลำดับ จากนั้นทรงอธิบายกระบวนการเกิดภพในภพทั้ง ๓ คือ กามภพ รูปภพและอรูปรภพว่า (๑) วิญญาณดำรงมั่นอยู่ในธาตุอย่างหยาบของสัตว์ที่มีอวิชาเป็นเครื่องปิดกั้น มีตัณหาเป็นเครื่องผูก การเกิดในภพใหม่จึงมีต่อไปอีก (๒) วิญญาณดำรงมั่นอยู่ในธาตุอย่างกลางของสัตว์ที่มีอวิชาเป็นเครื่องปิดกั้น มีตัณหาเป็นเครื่องผูก การเกิดในภพใหม่จึงมีต่อไปอีก (๓) วิญญาณดำรงมั่นอยู่ในธาตุอย่างประณีตของสัตว์ที่มีอวิชาเป็นเครื่องปิดกั้น มีตัณหาเป็นเครื่องผูก การเกิดในภพใหม่จึงมีต่อไปอีก

ในกระบวนการเกิดภพตามการอธิบายของพระพุทธเจ้านี้ มีองค์ประกอบที่เกี่ยวข้องที่สำคัญ ๓ ประการ คือ กรรม วิญญาณ และตัณหา กรรมในที่นี้หากกล่าวตามหลักปฏิจจสมุปบาทก็คือสังขาร การเกิดภพจึงประกอบด้วยกรรม วิญญาณ และตัณหา แต่ตามอาการในปฏิจจสมุปบาท จะเห็นว่า เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี และหากจัด กรรม (สังขาร) วิญญาณ ตัณหาตามปฏิจจสมุปบาทที่จำแนกออกเป็นวิภูษะ ๓ คือ กิเลส กรรม วิบาก กรรมจัดเป็นกรรม วิญญาณจัดเป็นวิบาก ตัณหาจัดเป็นกิเลส สิ่งที่น่าสนใจก็คือ ภพในปฏิจจสมุปบาทนั้น ท่านจัดเป็นกรรม ซึ่งแสดงให้เห็นว่า ภพ (ทั้ง ๒ คือ กรรมภพ และอุปตติภพ) ที่แสดงไว้ในภวสูตรและในปฏิจจสมุปบาทนั้นเป็นเรื่องของสังขาร (กรรม/เจตนา) ซึ่งเป็นเพียงนามธรรมที่เกิดขึ้นภายในจิตหรือระบบความคิดเท่านั้นเช่นเดียวกับองค์ประกอบอื่นๆ ที่เหลือ

ในทัศนะของผู้วิจัย การแสดงการเกิดภพโดยอาศัยองค์ประกอบ ๓ อย่าง คือ กรรม วิญญาณ ตัณหานี้เป็นการแสดงปฏิจจสมุปบาทในรูปแบบหนึ่ง แม้ข้อความในพระสูตรจะได้กล่าวถึงที่มาของกรรม วิญญาณและตัณหา แต่เราก็สามารถทำความเข้าใจได้ว่าความมีอยู่ของธรรมต่างๆ เหล่านี้เนื่องมาจากธรรมที่เป็นปัจจัยอื่นๆ ตามกรอบคำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาท ความสำคัญของปฏิจจสมุปบาทอย่างหนึ่งก็คือ การที่ธรรมทั้งหลายในพระพุทธศาสนาวางอยู่บนฐานคำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาท การอธิบายข้อธรรมต่างๆ ในพระพุทธศาสนาซึ่งสามารถทำได้อย่างหลากหลายภายในฐานคำสอนนี้ ดังนั้น แม้ภวสูตรจะไม่ระบุที่มาของกรรม วิญญาณ และตัณหา แต่หลักปฏิจจสมุปบาทก็ชี้ไว้แล้วว่า เพราะอวิชาเป็นปัจจัย สังขาร (กรรม/เจตนา) จึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี และเพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี ธรรมเหล่านี้กล่าวได้อีกอย่างหนึ่งว่า “ปฏิจจสม

^{๒๒๑} อภ.ทุก. (ไทย) ๒๐/๗๗/๓๐๐-๓๐๑. อภ. ทุก. (บาลี) ๒๐/๗๗/๑๔๐.

^{๒๒๒} ดูหน้าที่ ๖๗-๘๓ ของงานวิจัยนี้.

ปบันณธรรม” กล่าวคือ เป็นผลที่เกิดจากปัจจัย ความน่าสนใจของการเกิดภพในพระสูตรนี้ก็คือ พระพุทธเจ้าตรัสถึงการเกิดภพในเชิงกระบวนการโดยไม่มี “ตัวการ” ที่ทำหน้าที่เป็นเจ้าของภายใน กระบวนการนี้ หมายความว่า กรรม วิญญาณ และตัณหาที่นำไปสู่การเกิดภพนั้นเป็นกระบวนการของ เหตุปัจจัยล้วนๆ ไม่มีตัวการที่เป็นเจ้าของกรรม วิญญาณและตัณหา หากกล่าวตามหลักกปฏิจสมุพ บาทอย่างเคร่งครัด ปัญหาว่า “กรรมของใคร วิญญาณของใคร หรือตัณหาของใคร” ก็เกิดขึ้นไม่ได้ เมื่อธรรมเหล่านี้ดำเนินไปอย่างเป็นกระบวนการเชิงเหตุปัจจัยโดยไม่มีเจ้าของ ปัญหาว่า “ใครเป็น เจ้าของกรรม หรือใครเป็นผู้รับผลของกรรม” จึงเกิดจากความเข้าใจผิดในความสัมพันธ์อย่างเป็น กระบวนการเชิงเหตุปัจจัย ในประเด็นนี้ เราสามารถกล่าวให้ชัดเจนยิ่งขึ้นจากกระบวนการแห่งปัจจัย ในปฏิจสมุพบาทที่จำแนกเป็น วัฏฏะ ๓ ดังกล่าวมาแล้วได้ว่า สังสารวัฏ คือ กิเลส กรรม วิบาก เป็น เรื่องของกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยที่ต่อเนื่องกันล้วนๆ ไม่มีตัวการผู้เป็นเจ้าของกิเลส ไม่มีผู้ทำกรรม และ ไม่มีผู้รับวิบากกรรม

อย่างไรก็ตาม ในภาสสูตร พระพุทธเจ้าได้ตรัสถึงสิ่งหนึ่งว่า “สัตว์” ดังข้อความว่า “วิญญาณดำรงมั่นอยู่ในธาตุอย่างกลางของสัตว์ที่มีอวิชชาเป็นเครื่องปิดกั้น มีตัณหาเป็นเครื่องผูก การเกิดในภพใหม่จึงมีต่อไปอีก” ซึ่งอาจทำให้เข้าใจผิดได้ว่า มีสัตว์ซึ่งเป็นเจ้าของวิญญาณถูกอวิชชา ปิดกั้นและถูกตัณหาผูกไว้ทำให้สัตว์นั้นไปเกิดอีกในภพชาติใหม่ หากพิจารณาคำว่า “สัตว์” ในพระ สูตรนี้กับข้อความที่กล่าวถึงสัตว์ที่ตรัสไว้ในพระสูตรอื่น เราจะทราบว่า คำว่า “สัตว์” นี้อยู่ในฐานะ เป็นปฏิจสมุพบันณธรรมซึ่งเป็นผลที่เกิดมีขึ้นเพราะปัจจัยเช่นกัน ดังจะเห็นได้จากข้อความที่ พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “ความพอใจอันใด ราคะอันใด นันทอันใด ตัณหาอันใด มีอยู่ในรูป ในเวทนาใน สัญญา ในสังขารทั้งหลาย และในวิญญาณ เพราะการติดแล้วข้องแล้วในสิ่งนั้นๆ เพราะฉะนั้น จึง เรียกว่า “สัตว์”^{๒๒๓} เช่นเดียวกับข้อความที่ตรัสไว้อีกแห่งหนึ่งว่า “อายตนะภายในกับอายตนะ ภายนอกมีอยู่ในที่ใด “สัตว์” หรือ การบัญญัติว่า “สัตว์” ก็มีอยู่ในที่นั้น”^{๒๒๔} จะสังเกตเห็นพุทธพจน์ที่ ตรัสว่า “การบัญญัติว่า “สัตว์” ก็มีในที่นั้น” ซึ่งบ่งชี้ว่า คำว่า “สัตว์” เป็นคำที่มีขึ้นจากการบัญญัติขึ้น เท่านั้น ตามความหมายนี้ จึงไม่มีสิ่งที่เรียกว่า “สัตว์” ที่อยู่ในฐานะเป็นเจ้าของวิญญาณ (รวมถึงไม่มีสิ่ง ที่เรียก “สัตว์” ในฐานะเป็นผู้ทำกรรมและผู้รับผลกรรมด้วย) ในพุทธพจน์ในภาสสูตร พระพุทธเจ้าจึง ตรัสว่า “การเกิดในภพใหม่จึงมีต่อไปอีก/อายุดี บุนพรวาณินพุดติ โหติ” ซึ่งเป็นการตรัสถึงการเกิด ของกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยเท่านั้น ไม่ได้ตรัสถึงบัญญัติที่เรียกว่า “สัตว์” เข้ามาอีก^{๒๒๕}

กฎแห่งกรรมเป็นคำสอนสำคัญของพระพุทธศาสนา คำสอนหนึ่งที่แสดงให้เห็นว่าชีวิต มนุษย์อยู่ภายใต้การควบคุมของกฎแห่งกรรม แม้พระพุทธศาสนาจะสอนว่า ว่าโดยความจริงระดับ

^{๒๒๓} ส. ข. (ไทย) ๑๗/๑๖๑/๒๕๔.

^{๒๒๔} ส. ส. (ไทย) ๑๘/๖๖/๕๗. ส.ส. (บาลี) ๑๘/๖๖/๒๔.

^{๒๒๕} ดูรายละเอียดของประเด็นนี้ในบทที่ ๓ หน้า ของงานวิจัยนี้.

ปรมัตถ์ ชีวิตประกอบด้วยชั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ในชั้น ๕ นี้ ไม่มีสิ่งที่ไม่เรียกว่า อัตตา ชีวิตมนุษย์แต่ละคนเป็นหน่วยรวมกันของชั้น ๕ แต่หากกล่าวโดยความจริงระดับสมมติ เราต้องยอมรับว่า เราทุกคนมีอยู่จริง เช่น นายสมพรเป็นปลัดอำเภอ นายแดงเป็นเกษตรกร เมื่อลดทอนนายสมพรกับนายแดงไปจนถึงที่สุด เราจะไม่พบนายสมพร นายแดง สิ่งที่เหลืออยู่ คือ ชั้น ๕ ในระดับปรมัตถ์ นายสมพร นายแดง คือ ชั้น ๕ ไม่มีนายเขียว นายแดงอยู่จริง พระพุทธศาสนาใช้คำสอนสองระดับนี้เพื่อมุ่งเน้นประโยชน์ที่แตกต่างกัน คือ พระพุทธศาสนาบอกว่า ชีวิตของมนุษย์ต้องเผชิญกับความทุกข์หลากหลาย ความทุกข์เหล่านี้เกิดจากความยึดมั่นในชั้น ๕ ว่าเป็นตัวเรา ของเรา การจะแก้ไขปัญหา หรือการดับทุกข์ของมนุษย์นั้นจำเป็นต้องหยั่งเห็นความจริงว่าชีวิตนั้นประกอบด้วยชั้น ๕ ซึ่งเป็นอนัตตา คำสอนความจริงระดับปรมัตถ์จึงถูกนำมาใช้เพื่อให้เกิดความปล่อยวางไม่ยึดมั่นในชั้น ๕ ที่ทำให้เกิดความทุกข์ แม้ว่าพระพุทธศาสนาจะสอนจริงระดับปรมัตถ์ แต่ก็ไม่ได้หมายความว่า ชีวิตที่ประกอบด้วยชั้น ๕ นั้นไม่มีอยู่จริง นายแดงกับเพื่อนลักลอบเสพยาและค้ายาเสพติดจึงไม่จำเป็นต้องรับผิดชอบต่อสิ่งที่ได้กระทำ เพราะจะเห็นว่า การกระทำและความรับผิดชอบต่อการกระทำตั้งอยู่บนฐานของความจริงอีกระดับหนึ่ง เรียกว่า ความจริงระดับสมมติ คำสอนเรื่องศีลธรรมและจริยธรรมของสังคมวางอยู่บนความจริงระดับสมมติ ดังนั้น บุคคลที่ละเมิดศีล ๕ จึงต้องรับผิดชอบต่อการกระทำนั้นใน ๒ ขั้นตอน คือ ๑) ผู้ทำกรรมย่อมได้รับผลของกรรม ซึ่งเป็นไปตามกฎแห่งกรรมที่ว่า “หว่านพืชเช่นใด ย่อมได้รับผลเช่นนั้น ผู้ทำกรรมดีย่อมได้รับผลดี ผู้ทำกรรมชั่วย่อมได้รับผลชั่ว” ความรับผิดชอบต่อการกระทำระดับนี้เป็นเรื่องของกฎแห่งกรรม (กรรมนิยาม) ที่ผู้กระทำจะได้รับผลในทันทีที่การกระทำนั้นเสร็จสิ้นลง ๒) ผู้ทำกรรมต้องรับผลจากการลงโทษตามกฎหมายของสังคม เช่น ถ้าข้อกฎหมายของสังคมถือว่า การฆ่า การลักทรัพย์ การละเมิดคุ้มครองของผู้อื่น เป็นต้น เป็นความผิด ผู้กระทำการละเมิดข้อกฎหมายเหล่านี้ก็ต้องรับโทษตามที่กฎหมายกำหนด นักคิดบางท่านมองว่า ตามคำสอนเรื่องความจริง ๒ ระดับนี้ การรับผิดชอบตามขั้นตอนที่ ๑ วางอยู่บนคำสอนเรื่องความจริงระดับปรมัตถ์ ส่วนการรับผิดชอบตามขั้นตอนที่ ๒ วางอยู่บนคำสอนความจริงระดับสมมติ^{๒๒๖}

อย่างไรก็ตาม ตามหลักคำสอนเรื่องกรรมและการเวียนว่ายตายเกิดก็ชี้ให้เห็นว่า ภพภูมิของมนุษย์ไม่ใช่สถานที่เดียวที่สัตว์อาศัยอยู่ แต่ยังมีภพภูมิอื่นๆ อีกหลายภพภูมิที่เป็นสุคติและทุคติที่สัตว์ไปเวียนว่ายตายเกิดตามคำสอนเรื่องสังสารวัฏ การเกิดในภพภูมิของสัตว์นั้นถูกกำหนดตามกฎหมายแห่งกรรมที่ได้ทำไว้ การกระทำที่นำไปสู่การเกิดในสุคติภพ การกระทำที่ไม่ดีนำไปสู่การเกิดทุคติภพ แนวคิดความเชื่อนี้แสดงให้เห็นว่า กฎแห่งกรรมไม่ได้ควบคุมความเป็นไปของสัตว์ขณะที่ยังมีชีวิตอยู่ในโลกนี้เท่านั้น แต่กฎแห่งกรรมยังครอบคลุมไปถึงภพภูมิทั้งหลายในสังสารวัฏด้วย

หลักฐานในคัมภีร์แสดงความเป็นไปตามกฎแห่งกรรมของสัตว์ทั้งหลายไว้อย่างชัดเจน พระสูตรหลายแห่งชี้ว่า พุทธเจ้าได้เห็นความเป็นไปนี้ในคืนที่พระองค์ตรัสรู้ แต่กระนั้น เราก็มองเห็นว่า คำสอนเรื่องกฎแห่งกรรมเป็นคำสอนที่ได้รับการยอมรับกันอยู่ในลัทธิพราหมณ์-ฮินดูก่อนการเกิดขึ้นของพระพุทธศาสนา จากการศึกษพบว่า ข้อแตกต่างของคำสอนเรื่องกฎแห่งกรรมของพราหมณ์-ฮินดูกับพระพุทธศาสนาอยู่ตรงที่ลัทธิพราหมณ์ฮินดูยืนยันความมีอยู่ของอัตตาในฐานะผู้ทำกรรมและผู้รับผลแห่งกรรม ตามคำสอนของลัทธินี้ ชีวิตของคนเราถูกควบคุมโดยกฎแห่งกรรมขณะยังมีชีวิตอยู่ในโลกนี้ การกระทำทางกาย วาจาและใจทั้งที่ดีและไม่ดีจะกลายเป็นกรรมที่ผูกพันชีวิตของบุคคลผู้ทำกรรมไว้ใน การเวียนว่ายในภพภูมิต่างๆ ในสังสารวัฏ เมื่อชีวิตในโลกนี้สิ้นสุดลง อัตตาหรือวิญญาณที่อาศัยร่างกายนั้นอยู่ก็จะออกจากร่างนั้นไปอาศัยร่างกายในภพใหม่ กรรมจะมีอิทธิพลต่ออัตตาหรือวิญญาณนั้นไปเรื่อยไปและนำบุคคลผู้ทำกรรมไปสู่การเกิดในภพภูมิต่างๆ จนกว่าอัตตา หรือวิญญาณของเขาจะเข้าถึงโมกษะ อัตตาหรือวิญญาณนั้นจึงจะสิ้นกรรมและกลับเข้าไปรวมกับแหล่งเดิม คือ พรหมัน หรือปรมาตมัน ส่วนคำสอนเรื่องกรรมของพระพุทธศาสนาวางอยู่บนฐานของคำสอนเรื่องอนัตตา ในทัศนะของพระพุทธศาสนา ไม่มีอัตตา หรือ วิญญาณที่ท่องเที่ยวรับผลกรรมในสังสารวัฏ แต่พระพุทธศาสนายอมรับว่า ความเป็นไปของสัตว์ทั้งหลายในสังสารวัฏดำเนินไปโดยปราศจากอัตตา ดังที่กล่าวมาแล้วว่า สำหรับพระพุทธศาสนา ชีวิตประกอบด้วยชั้น ๕ ที่เกิดขึ้นและดำเนินไปตามเหตุปัจจัยตามคำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาท ภายในชั้น ๕ จึงไม่มีสิ่งที่เรียกว่า อัตตา หรือ วิญญาณที่จะทำหน้าที่ในการผลของบุญและบาป แม้พระพุทธศาสนาจะยอมรับเรื่องวิญญาณ แต่วิญญาณในพระพุทธศาสนาก็เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจากเหตุปัจจัย และดับได้ เมื่อไม่มีเหตุปัจจัย ความเป็นธรรมชาติที่ควบคุมความเป็นไปของสัตว์ทั้งหลายทั้งที่ยังมีชีวิตอยู่ในโลกนี้และหลังจากที่จากโลกนี้ไปแสดงให้เห็นความเป็นกฎแห่งจักรวาลของกฎแห่งกรรมตามคำสอนในพระพุทธศาสนา

เราจะสังเกตเห็นว่า เมื่อแสดงกฎแห่งกรรม พระพุทธศาสนาจะระบุอย่างชัดเจนว่า บุคคลผู้ทำกรรมดีได้ไปเกิดในสวรรค์ บุคคลผู้ทำกรรมชั่วได้ไปเกิดในอบายภูมิ ซึ่งแสดงให้เห็นว่า เวลาพูดถึงการกระทำและการรับผิดชอบต่อการกระทำ พระพุทธศาสนาจะระบุบุคคลผู้ทำกรรมและผู้รับผลกรรม ซึ่งเป็นคำแสดงความจริงระดับสมมติ พระพุทธศาสนาจะไม่ระบุว่า ชั้น ๕ ของบุคคลนี้ทำกรรมชั่วแล้ว เมื่อตายไป ชั้น ๕ ของบุคคลนั้นก็ไปเกิดในอบายภูมิ เพราะชั้น ๕ เป็นความจริงระดับปรมาตมที่จะไม่ถูกนำมาใช้เวลาต้องการระบุผู้ทำกรรมและผู้รับผิดชอบผลของการกระทำได้

๔.๓.๒ การตีความแนวคิดเรื่อง “ภพ” แบบชาติปัจจุบัน

จากการตีความภพในปฏิจจสมุปบาทแบบขณะปัจจุบันของนักคิดทางพระพุทธศาสนาเถรวาทดังที่ได้เสนอมานั้น ผู้วิจัยมองว่า เมื่อนำแนวคำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาทมาใช้เป็นกรอบในการมองโลกและชีวิตมนุษย์ เราจะพบว่า ภพ หรือ ภาวะชีวิตะชีวิตของมนุษย์เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา เหตุปัจจัย คือ สิ่งที่อยู่เบื้องหลังความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ ความเป็นไปของชีวิตมนุษย์ขึ้นอยู่กับภาวะ

ชีวิตที่มนุษย์เป็นอยู่และเข้าเกี่ยวข้องด้วย เราจึงสามารถวิเคราะห์ภาพ หรือ ภาวะชีวิตของมนุษย์ใน กระแสปฏิจลสมุปบาทที่เกิดขึ้นในช่วงชีวิตได้ ดังเรื่องที่สมมติต่อไปนี้

ในขั้นแรก เราอยู่ในโลกด้วยความรู้สึกว่าเรามีตัวตนอยู่ในโลกนี้ สมมติว่า เราปรากฏ ตัวตนขึ้นในโลกนี้เป็นลูกชายของครอบครัวชาวนาครอบครัวหนึ่งในหมู่บ้านแห่งหนึ่ง ในจังหวัดเขต ภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย เราถูกตั้งชื่อให้ว่า “สมพร” เราก็จะรู้สึกได้ถึงความรู้สึกมีอยู่ ของตัวเองในชื่อ สมพร เป็นลูกชายคนเดียวของพ่อสมกับแม่พร ต่อมา เราได้แต่งงานกับหญิงผู้เป็นที่ รักชื่อสายสมรซึ่งเป็นสาวสวยประจำหมู่บ้าน เราจะมีความรู้สึกเพิ่มขึ้นว่า เราเป็นสามีของสายสมร ส่วนสายสมรเป็นภรรยาของเรา สมพรมีสถานะทางสังคมเป็นผู้ใหญ่บ้านประจำหมู่บ้านโคกสูง สมพร รู้สึกภูมิใจมากกับการได้เป็นผู้ใหญ่มาก สมพรมีลูกกับสายสมร ๒ คน ตอนนี้เรามีความรู้สึกเพิ่มขึ้นอีก ว่า ตัวเองเป็นพ่อของเด็ก ๒ คน เด็ก ๒ คนนี้เป็นลูกของเรา ครั้งหนึ่งสมพรโชคได้ถูกหวยรางวัลที่ ๑ ได้ เงินรางวัลหลายล้าน และยังขายข้าวได้ราคาดีได้เงินมาหลายแสน เราดีใจมากที่ได้ครอบครองเป็น เจ้าของเงินจำนวนมาก เราซื้อข้าวของหลายที่อยากได้ให้ตัวเองและทุกคนในครอบครัวด้วยเงินจำนวน นั้น อยู่วันหนึ่งสายสมร ภรรยาของเราเกิดไม่สบาย เราจึงไปหาหมอเพื่อตรวจเช็คสุขภาพ ผลการ ตรวจของแพทย์เฉพาะทางปรากฏว่า สายสมรเป็นมะเร็งเต้านมระยะที่ ๓ เราเกิดความรู้สึกเป็นทุกข์ ขึ้นมาทันทีที่ได้ยินหมอแจ้งข่าวร้ายให้ทราบ ความทุกข์เพิ่มขึ้นเป็นทวีคูณเมื่อเราได้ทราบว่าบ้านของ เราถูกไฟไหม้ ลูก ๒ คนได้รับบาดเจ็บ ขณะที่พ่อแม่ก็ไม่ค่อยแข็งแรงตามประสานครา เราต้องเหน็ด เหนื่อยจากทำหน้าที่ของตัวเองอย่างหนักทั้งในฐานะลูก ในฐานะสามี ในฐานะพ่อ ในฐานะลูก และในฐานะ ผู้ใหญ่บ้าน รวมไปถึงดูแลพืชไร่ในฐานะชาวนา ปีนั่นเศรษฐกิจแย่จากเหตุการณ์วุ่นวายทางการเมือง ภายในประเทศของเรา ส่งผลให้การขายผลผลิตทางการเกษตรไม่ได้ราคา ส่วนตัวเราเองก็โชคร้าย เคราะห์ซ้ำกรรมซัดโดนกระสุนลูกหลงเข้าที่ท้องจากการเข้าไประงับเหตุการณ์วุ่นทะเลาะกันในงานวัด เราได้รับความทุกข์ทรมานแสนสาหัสจากอาการบาดเจ็บอย่างหนัก และต้องลาออกจาก ตำแหน่งผู้ใหญ่บ้านเพราะไม่ปฏิบัติหน้าที่ต่อไปได้ เราในสมมติชายชื่อสมพรไม่รู้ว่าจะเกิดอะไรขึ้นกับชีวิต เราทุกข์ทรมานมาก เพราะรู้ว่ามีการะที่ต้องรับผิดชอบหลาย แต่สภาพทางร่างกายไม่เอื้อ จากการ ได้รับบาดเจ็บสาหัสคราวนั้นเรารู้สึกว่าร่างกายของเราได้รับผลกระทบอย่างรุนแรงแทบถึงขั้นเสียชีวิต

จากเรื่องสมมตินี้ เราจะเห็นว่า ความรู้สึกแห่งความมี ความเป็นตัวตนของเราในฐานะ ผู้ชายชื่อสมพรถูกกระทบจากเรื่องราวหลากหลายที่เกิดขึ้นทั้งที่ดีและไม่ดี ทั้งสุขและทุกข์ จาก เหตุการณ์ต่างๆที่เกิดขึ้นในชีวิต สมพรรับรู้โลกผ่านทางอายตนะ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ สมพร เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รับรู้สัมผัส และใจรู้สึก และอธิบายสิ่งต่างๆ ที่ตัวเองรับรู้เหล่านี้ได้ แต่สิ่งที่สม พรไม่เข้าใจและอธิบายไม่ได้ก็คือ การถูกหวยรางวัลที่ ๑ เกิดขึ้นได้อย่างไร เรื่องร้ายๆ ในช่วงเวลา แตกต่างกันเกิดขึ้นอย่างไร สมพรรู้บอกได้แต่เพียงว่า ถูกหวย และประสบเคราะห์กรรมต่างๆ มามาก

ชีวิต แต่สิ่งที่อยู่เบื้องหลังการถูกห่วย การเจ็บป่วยของภรรยา ความชราไม่แข็งแรงของพ่อแม่ การโดนยิงจากกระสุนลูกหลง และการขายข้าวไม่ได้ราคานั้นสมพรไม่รู้และไม่สามารถอธิบายได้

หากเราพิจารณาเรื่องราวชีวิตของสมพรในมุมมองของพระพุทธศาสนา เรื่องราวที่เกิดขึ้นกับชีวิตของสมพรเกิดจากการที่สมพรปรากฏตัวตนขึ้นในโลกนี้ในความหมายของคำว่า “ภพ” (ของมนุษย์) พร้อมกับความรู้สึกแห่งความมีตัวตนในฐานะผู้ขายชื่อสมพร ซึ่งพ่วงมากับความเป็นอะไรอีกมากมาย เช่น เป็นลูก เป็นสามี เป็นพ่อ นี่คือ ภพอันเป็นที่เกิดแห่งตัวตนและความรู้สึกถึงความมีตัวตนอยู่ในโลกของผู้ขายที่ชื่อสมพร แต่พระพุทธศาสนาไม่ได้บอกว่า สถานะที่เป็นอะไรต่างๆ นั้นเป็นเหตุแห่งความทุกข์ หมายความว่า การที่สมพรเกิดมาในโลกนี้มาเป็นลูกชายคนเดียวของพ่อแม่ เป็นสามีของสายสมรเป็นพ่อของลูกๆ เป็นเจ้าของทรัพย์สินหลายล้าน และเป็นผู้นำของหมู่บ้านนั้น (ต่อไปสมพร ก็ต้องแก่ ต้องเจ็บ และต้องตาย) ไม่ได้เป็นเหตุให้สมพรต้องเป็นทุกข์ ความทุกข์เกิดขึ้นหรือไม่ขึ้นอยู่กับว่าเรารู้สึกกับสิ่งที่เรามีและเราเป็นอย่างไร ตามกรอบคำสอนเรื่องอริยสัจจ์ในพระพุทธศาสนา ความแก่ ความเจ็บ ความตาย ความผิดหวัง การได้มาซึ่งสิ่งที่ไม่พอใจไม่ถูกใจ หรือกล่าวโดยย่อ ความยึดมั่นในขันธ ๕ ว่าเป็นเรา เป็นของเรา นั้นแหละเป็นตัวความทุกข์ (สังเกตว่าความแก่เป็นต้นหมายถึงความรู้สึกต่อความแก่นั่นเป็นภาวะของนามธรรมซึ่งเกิดขึ้นที่ใจ) หากมองตามกรอบคำสอนนี้ การเป็นเจ้าของข้าวของ เงินทอง ทรัพย์สมบัติ เป็นลูกของพ่อแม่ เป็นสามีภรรยา เป็นพ่อของลูกไม่ใช่อาการของความทุกข์และไม่ใช่อุสเหตของความทุกข์ น่าสังเกตว่า การเป็นอะไรต่างดังกล่าวนั้นเป็นรูปธรรมในความหมายว่าเป็นสิ่งที่จับต้องได้ รูปธรรมเหล่านั้นไม่ใช่สาเหตุแห่งทุกข์ กล่าวให้ชัดก็คือ การเป็นเหล่านั้นไม่ใช่ต้นเหตุ แต่ความรู้สึกที่เรามีต่อสิ่งเหล่านั้นต่างหากคือ สาเหตุแห่งทุกข์ กล่าวให้ชัดขึ้นได้ว่า ความอยากได้ (กามตัณหา) อยากมี อยากเป็น (ภวตัณหา) ความผิดหวัง ความเบื่อหน่ายสิ่งเก่าอยากได้สิ่งใหม่ ความอยากทำลาย ความไม่อยากแก่ ความไม่แก่ ความไม่อยากตายเพราะยึดมั่นว่าเป็นเรา เป็นของเรา (วิภวตัณหา) ซึ่งเป็นภาวะนามธรรมที่เกิดขึ้นในจิต สิ่งเหล่านี้เป็นสาเหตุให้เกิดความทุกข์ โดยนัยนี้ ความแก่ ความเจ็บ ความตาย ความผิดหวัง เป็นความทุกข์ เกิดจากสาเหตุคือ ความรู้สึกแห่งความมีความเป็นว่า เรามี เราเป็น ซึ่งจะเห็นว่า ทั้งความทุกข์และสาเหตุของความทุกข์นั้นเป็นเรื่องของนามธรรมที่เกิดขึ้นภายในจิตใจทั้งสิ้น หมายความว่า เราได้รับความรู้ทุกข์เหล่านั้นผ่านทางอายตนะที่ ๖ คือ ใจ

ส่วนการเป็นลูกชายพ่อแม่ เป็นสามีของสายสมรเป็นพ่อของลูกๆ เป็นเจ้าของทรัพย์สินหลายล้าน และเป็นผู้นำของหมู่บ้านนั้นไม่ใช่ความทุกข์ และไม่ใช่อุสเหตของความทุกข์ ยกตัวอย่างเช่น นายสมพ่อของนายสมพรเสียชีวิตด้วยโรคชรา นายสมพรทุกข์ใจเสียใจมากที่ต้องสูญเสียพ่อไปอย่างไม่มีวันกลับเพราะเขารักและผูกพันกับพ่อมาก เขาร้องไห้อยู่หลายวันเพราะคิดถึงพ่อผู้จากไป แม้เหตุการณ์สูญเสียพ่อจะเกิดขึ้นนานหลายเดือนแล้ว แต่สมพรก็รู้สึกเศร้าใจเป็นทุกข์ทุกครั้งที่นึกถึงภาพวันเก่าๆ ของเขากับพ่อ จากตัวอย่างนี้ สมพรกับนายสมมีสถานภาพเป็นพ่อลูกกัน สมพรกับพ่อ

เป็นรูปธรรมเหมือนกัน สิ่งที่อยู่สมปรกับนายสมเข้าด้วยกันก็คือความรู้สึกว่าเป็นพ่อลูกกัน สมพรยึดมั่นว่า เราเป็นลูก นายสมเป็นพ่อ นายสมก็รู้สึกด้วยความยึดมั่นว่า สมพรเป็นลูกชาย ความรักและความผูกพันเกิดขึ้นบนฐานความยึดมั่นนี้ เมื่อนายสมตายจากไปตามคตินิยมของชีวิตที่เกิดขึ้นมาแล้วก็ต้องตาย แต่ความรู้สึกยึดมั่นของสมพรว่านายสมเป็นพ่อ (ภวัตถา) ไม่อยากให้นายสมตายหรือไม่อยากให้นายสม (วิภวัตถา) จากไปไหน การตายของนายสมทำให้สมพรเศร้าโศกเสียใจ (ทุกข์) และจะเป็นทุกข์ทุกครั้งเมื่อความทรงจำภาพเหตุการณ์ในอดีตของเขากับพ่อ (ความยึดมั่นในสัญญาเป็นตัวแทนเป็นอาการของความทุกข์) เพราะความรู้สึกแห่งภวัตถาในความเป็นพ่อลูกยังคงมีอยู่อย่างเข้มข้น และความเข้มข้นของความทุกข์จะเพิ่มขึ้นตามระดับความเข้มข้นของัตถา แต่ถ้าหากสมพรมองความจริงของชีวิตจากกรอบคำสอนเรื่องไตรลักษณ์ อริยสัจ ๔ หรือ ปฏิจจนุปบาทในพระพุทธศาสนา สมพรก็เป็นลูกของพ่อสมพร รักผูกพันและดูแลพ่ออย่างดี แต่สมพรก็จะรู้ว่า ชีวิตไม่เที่ยงแท้แน่นอน มีความเกิดขึ้นแล้วก็แก่ เจ็บความตายไปเป็นธรรมดา ความเข้าใจชีวิตจะช่วยให้สมพรปล่อยวางจากความยึดมั่นลงได้บ้าง ไม่โศกเศร้าจนเกินไป และสมพรจะเผชิญกับความทุกข์ในระดับที่ลดน้อยลงตามระดับของความปล่อยวางที่เพิ่มมากขึ้น ในกรณีสมพรสูญเสียพ่อนี้ บางคนอาจมองว่า สาเหตุจริงๆ ที่ทำให้สมพรเป็นทุกข์เพราะการจากไปของนายสมคือ การเป็นพ่อลูกกัน ถ้านายสมพรไม่ได้เป็นลูกของนายสม การตายของนายสมจะไม่ส่งผลเป็นความทุกข์แก่นายสมพรได้ขนาดนี้ การมองเช่นนี้เท่ากับบอกว่า พ่อแม่เป็นทุกข์เพราะการมีลูก เศรษฐีเป็นทุกข์เพราะการมีทรัพย์ เราเป็นทุกข์จากอาการปวดฟันเพราะเรามีฟัน ในทัศนะของผู้วิจัย การเป็นพ่อแม่ การเป็นเจ้าของทรัพย์ การมีฟันไม่ใช่ความทุกข์และไม่ใช่อุเหตุแห่งทุกข์ ความรู้สึกต่อการเป็นพ่อแม่ของลูก ความรู้สึกต่อการเป็นเจ้าของทรัพย์ ความรู้สึกต่อความเป็นเจ้าของฟันต่างหากเป็นเงื่อนไขสำคัญที่จะทำให้เราเป็นทุกข์หรือไม่ ถ้าเรารู้สึกต่อความเป็นพ่อแม่ ต่อความเป็นเจ้าของทรัพย์ และต่อความเป็นเจ้าของฟันด้วยัตถา ความเป็นพ่อแม่ ความเป็นเจ้าของทรัพย์ และความเป็นเจ้าของฟันจะนำไปสู่เศร้าโศกเสียใจ (ความทุกข์) ในที่สุด หมายความว่า ความมีความเป็นนั้นไม่ใช่สาเหตุของความทุกข์ แต่ัตถาในความมีความเป็นนั้นต่างหากเป็นสาเหตุที่ทำให้เกิดความทุกข์ หากกล่าวตามตัวอย่างนี้ ความเป็นพ่อแม่ ความเป็นเจ้าของทรัพย์ และความเป็นเจ้าของฟันไม่ใช่สาเหตุของความเศร้าโศกเสียใจ (ทุกข์) แต่ัตถาในความเป็นพ่อแม่ ัตถาในความเป็นเจ้าของทรัพย์ และัตถาในความเป็นเจ้าของฟันนั้นต่างหากเป็นสาเหตุของความผิดหวังเศร้าโศกเสียหรือความทุกข์ เพราะจะเห็นว่า พระอรหันต์ซึ่งเป็นผู้สิ้นัตถาตามทัศนะของพระพุทธศาสนานั้นก็มีฟันและรู้สึกปวดฟันเช่นเดียวกับปุถุชน แต่ออาการปวดฟันของพระอรหันต์กับปุถุชนนั้นไม่เหมือนกัน อาการปวดฟันเกิดขึ้นที่กายของพระอรหันต์ไม่ได้ส่งผลให้พระอรหันต์เจ็บปวดทรมานทรมายในทางจิตใจ ต่างจากปุถุชนที่อาการปวดฟันไม่ใช่แค่ทำให้เกิดความทุกข์ทรมานทางกายแต่จะกระทบไปถึงความเจ็บปวด กระวนกระวาย และความทรมานทรมายทางใจได้ด้วย

จากที่กล่าวมาจะเห็นว่า การเกิดทำให้เรามีตัวตนอยู่ในโลกนี้ ซึ่งตามมาด้วยเหตุการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นทั้งที่ดีและไม่ดี เหตุการณ์บางอย่างเราก็สามารถรับรู้ได้ แต่หลายเหตุการณ์เราอาจรับรู้ไม่ได้โดยตรง แต่เราก็สามารถพิจารณาไตร่ตรองได้ด้วยเหตุผล บางเหตุการณ์เราสามารถรับรู้ได้ทางอายตนะ คือ ใจ ได้โดยตรง โดยไม่ต้องผ่านการใช้เหตุผล ในกรณีเหล่านี้ ผู้วิจัยขอยกตัวอย่างเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในชีวิตเรามาประกอบการทำความเข้าใจ ดังนี้

ก) เหตุการณ์ที่เรารับรู้ได้ด้วยอายตนะหรือ ประสาทสัมผัสทั้ง ๕ การรับรู้เหตุการณ์เหล่านี้อาศัยการมีประสาทสัมผัสสำหรับเป็นเครื่องมือในการรับรู้ที่ครบถ้วน สมบูรณ์ กล่าวคือ เป็นคนที่ตา หู จมูก ลิ้น กาย ที่สมบูรณ์ ไม่ขาดตกบกพร่อง ความบกพร่องเสียหายของประสาทสัมผัสอย่างใดอย่างหนึ่งจะมีผลทำให้การรับเหตุการณ์ผ่านทางประสาทสัมผัสนั้นบกพร่องเสียหายไปด้วย ทำให้การรับรู้เหตุการณ์เกิดขึ้นไม่ได้

ข) เหตุการณ์ที่รับรู้จากการไตร่ตรองพิจารณาด้วยเหตุผล บางเหตุการณ์เราสามารถรับรู้ด้วยประสาทสัมผัส เช่น ตา แต่สิ่งที่เราเห็น หรือได้ยินไม่ได้ให้ข้อเท็จจริงทั้งหมด หรือเราอาจจะไม่สามารถรับรู้เหตุการณ์ได้ทั้งหมดด้วยประสาทสัมผัส ในกรณีเช่นนี้ แม้เราจะมองไม่เห็น ไม่ได้ยินด้วยหู เป็นต้น แต่เราก็สามารถทำความเข้าใจในการเหตุการณ์ได้ผ่านการคิดพิจารณาด้วยเหตุผล

ค) เหตุการณ์ที่เรารับรู้ได้ผ่านความรู้สึก ในการดำเนินชีวิต มีเหตุการณ์อันหลากหลายที่เรารับรู้ด้วยประสาทสัมผัสทั้ง ๕ หรือพิจารณาด้วยเหตุผล ทั้งที่ดีและไม่ดี จะก่อให้เกิดภาวะทางนามธรรมขึ้นภายในใจ เช่น ความชอบหรือความไม่ชอบ ความสุขหรือความทุกข์ ภาวะนี้ไม่สามารถรับรู้ได้ด้วยประสาทสัมผัสทั้ง ๕ และเข้าไม่ถึงด้วยการใช้เหตุผลหรือไม่ตอบสนองต่อการใช้เหตุผล แต่เราสามารถรับรู้ได้ด้วยอายตนะที่ ๖ คือ ใจได้โดยตรง ภาวะทางนามธรรมนี้คือ ความรู้สึก

เราอาจพิจารณาการรับรู้เหตุการณ์ต่างๆ ทั้ง ๓ นี้ได้จากเรื่องสมมติดังต่อไปนี้

นายเขียวไปเที่ยวห้างเห็นหญิงสาวหนึ่ง สวยและมีเสน่ห์เป็นที่ถูกใจอย่างมาก จึงเกิดความรู้สึกชอบ หญิงสาวคนนั้นเดินซื้อของคนเดียวลำพัง นายเขียวเห็นความเป็นไปได้ที่จะไปจีบมาเป็นแฟน แต่แล้วก็ปรากฏว่ามีหนุ่มหน้าตาดีคนหนึ่งเดินไปทักทายหญิงสาวคนนั้นอย่างสนิทสนม พร้อมกับจับมือถือแขนหญิงสาวคนนั้นเดินหายไปจากที่ตรงนั้นไป จากความสนิทสนมของคู่หนุ่มหล่อกับสาวสวย นายเขียวสันนิษฐานว่า ชายหนุ่มรูปงามกับหญิงสาวสวยคนนั้นคงเป็นแฟนกัน นายเขียวรู้สึกเจ็บปวดใจจากความรู้สึกรักแรกพบที่เขาให้แก่สาวสวยคนนั้น

จากตัวอย่างนี้ มีหลายเหตุการณ์เกิดขึ้น คือ การปรากฏตัวของนายเขียวปรากฏกายที่ห้างแห่งนั้น นายเขียวได้เจอหญิงสาวสวยถูกใจ หนุ่มคนหนึ่งเดินเข้ามาควงหญิงสาวคนนั้นเดินจากไป ความรู้สึกเจ็บปวดเป็นทุกข์เกิดขึ้นในจิตใจของนายเขียว ในเหตุการณ์สั้นๆ ในเวลาเพียงไม่กี่นาทีในชีวิตของนายเขื่อนี้ นายเขียวปรากฏตัวขึ้น ณ เวลาและสถานที่นั้นน่านายเขียวไปสู่การพบเห็นรูปคือ หญิงสาวสวยคนหนึ่งผ่านทางประสาทสัมผัสคือ ตา การได้ยินเสียงชายหนุ่มคุยกับหญิงสาวอย่าง

สนิทสนมทางประสาทสัมผัส คือ หู การเห็นชายหนุ่มกับหญิงสาวคนนั้นควงกันเดินจากไปผ่านทางตา และความรู้สึกเจ็บปวดใจ เราสามารถประมวลเหตุการณ์กับการรับรู้ ๓ อย่างของนายเขียวได้ดังนี้

เริ่มแรกมีร่างกายตัวตนของนายเขียวซึ่งสามารถสัมผัสและรับรู้ได้ด้วยอายตนะหรือประสาทสัมผัสทั้ง ๕ นายเขียวมองเห็นสิ่งๆ หนึ่งด้วยตา ความทรงจำต่อภาพที่เห็นทางตารายงานให้นายเขียวรู้ว่า สิ่งที่เห็นนั้นเป็นผู้หญิง ซึ่งประกอบด้วยรูปลักษณ์ของความสาวและสวย ท้นที่รับรู้สิ่งนั้นได้ครบถ้วน นายเขียวเกิดความรู้สึกชื่นชอบหญิงสาวคนนั้นอย่างมาก และเกิดความปรารถนาหมายมั่นอยากได้หญิงคนนั้นมาครอบครอง เหตุการณ์ตั้งแต่การรับรู้ว่าเป็นหญิงสาวสวยจนถึงเกิดความปรารถนาในตัวเธอเป็นความรู้สึกที่เป็นนามธรรมที่เกิดภายในใจ จากนั้นนายเขียวก็เห็นสิ่งหนึ่งเดินเข้าไปหาหญิงสาวคนนั้นพร้อมกับพูดคุยกับเธออย่างสนิทสนม เหตุการณ์ที่หนุ่มสาวคุยกันอย่างสนิทสนมทำให้นายเขียวพิจารณาว่า หญิงสาวคนนั้นมีผู้ชายคนอื่นแล้ว ชายหนุ่มคนนั้นอาจจะจะเป็นแฟนหรือเป็นสามีของเธอ เหตุการณ์ดังกล่าวนี้นายเขียวรับรู้โดยการไตร่ตรองพิจารณาด้วยเหตุผลโดยประเมินจากภาพที่เห็นและเสียงที่ได้ยิน แล้วทั้งสองก็ควงกันเดินไปจากที่ตรงนั้น เหตุการณ์ทั้งหมดนี้นายเขียวสามารถรับรู้ผ่านทางตาและหู ภาพและเสียงจากเหตุการณ์ที่นายเขียวได้เห็นผ่านทางตาและได้ยินผ่านทางหูกระตุ้นให้นายเขียวเกิดความปรารถนาที่จะได้หญิงสาวคนนั้นมาครอบครอง เมื่อความปรารถนานั้นถูกกระทบ ความรู้สึกบางอย่างได้เกิดขึ้นในใจของนายเขียว คือ ความรู้สึกผิดหวัง ความเสียใจ และความเจ็บปวดใจ ซึ่งเป็นอาการของความทุกข์ ความรู้สึกเกี่ยวกับความทุกข์เหล่านี้นายเขียวรับรู้ได้ทางใจ

เหตุการณ์ทั้งหมด คือ ภาพของชั้น ๕ ที่ถูกสมมติว่านายเขียวซึ่งเกิดขึ้นผ่านการปรากฏตัวขึ้นในโลกนี้ ในกาลและเทศะเช่นนี้และตามมาด้วยทุกๆ เหตุการณ์จะเกิดขึ้นในชีวิตของนายเขียว ตั้งแต่เกิดจนกระทั่งตาย สิ่งที่เราได้เรียนรู้จากเหตุการณ์สั้นๆ ในชีวิตของนายเขียวก็คือ การปรากฏตัวของนายเขียว ณ เวลาและสถานที่นั้นเป็นจุดเริ่มต้นของเหตุการณ์ซึ่งนำไปสู่การพบเห็นรูป คือ หญิงสาวสวยคนหนึ่งผ่านทางประสาทสัมผัสคือ ตา การได้ยินเสียงชายหนุ่มคุยกับหญิงสาวอย่างสนิทสนมทางประสาทสัมผัส คือ หู การเห็นชายหนุ่มกับหญิงสาวคนนั้นควงกันเดินจากไปผ่านทางตา และความรู้สึกเจ็บปวดใจ เหตุการณ์ทั้งหมดนี้จะไม่เกิดขึ้นหากการปรากฏตัวของนายเขียวไม่เกิดขึ้น ณ เวลาและสถานที่นั้นในเวลานั้น และเหตุการณ์ต่างๆ ในชีวิตของนายเขียวทั้งหมดจะเกิดขึ้นไม่ได้ ถ้าชั้น ๕ ที่ถูกสมมติว่า “นายเขียว” ไม่ปรากฏขึ้นในโลกนี้

แต่อย่างไรก็ตาม ภาพของนายเขียวก็ไม่ได้ถูกกำหนดไว้ว่าต้องได้รับความทุกข์ (หรือความสุข) จากการรับรู้เหตุการณ์ต่างๆ ในแบบเดิมเช่นนี้ไปตลอด เพราะความเป็นไปในชีวิตของนายเขียวขึ้นอยู่กับเหตุปัจจัย หมายความว่า ชีวิตของนายเขียวจะเป็นทุกข์ เมื่อได้ปัจจัยสนับสนุนให้เกิดความทุกข์ ในทางกลับกัน ชีวิตของนายเขียวจะมีความสุข ถ้าได้รับปัจจัยสนับสนุนให้เกิดความสุข ปัจจัยที่สนับสนุนชีวิตของนายเขียวจึงมี ๒ ลักษณะ คือ ปัจจัยให้เกิดทุกข์ กับปัจจัยให้เกิดความสุข

ชีวิตของนายเขียวจะมีความสุขหรือไม่ก็มีความสุขแทบเท่าที่ยังเกี่ยวข้องกับปัจจัย ๒ นั้น แต่ตามคำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาท ชีวิตของนายเขียวสามารถหลุดจากภาวะความรู้สึกที่เกิดจากการเผชิญกับเหตุการณ์ต่างๆ ทั้งทุกข์และสุขเหล่านี้ แต่ไม่ใช่ด้วยการทำให้นายเขียวหายไปจากโลกนี้ หรือด้วยการที่นายเขียวฆ่าตัวตาย เพราะในทัศนะของพระพุทธศาสนา ความต้องการปลิดชีพตัวเองด้วยความคิดว่าจะทำให้ปลอดพ้นไปจากความทุกข์ที่ตนเองประสบอยู่นั้นก็จัดเป็นต้นหาอีกอย่างประเภทหนึ่งเรียกว่า “วิภวตัณหา” ซึ่งเป็นสาเหตุของความทุกข์ ไม่ใช่ทางหลุดพ้นจากความทุกข์ ตามคำสอนของพระพุทธศาสนา ภาพหรือภาวะแห่งความรู้สึกเป็นตัวตนอันเป็นฐานรองรับความทุกข์นั้นมีลักษณะเชิงอย่างกระบวนการ (a process) คือ มีการเกิดขึ้นตามเหตุปัจจัย และมีการดับไปเมื่อไม่มีเหตุปัจจัยทางหลุดพ้นก็คือ การจัดการกับปัจจัยหรือสาเหตุที่ทำให้เกิดความรู้สึกทุกข์ (หรือสุข) นั้น เมื่อความรู้สึกแห่งความมีตัวตนหมดไป ความทุกข์ก็หมดไปด้วย เมื่อนั้นชีวิตของนายเขียวก็จะเปลี่ยนอิสระจากความทุกข์และความสุขซึ่งเป็นชีวิตในอุคตคติตามคำสอนในพระพุทธศาสนา

๔.๖ บทสรุป

จากที่ได้เสนอแนวการตีความคำสอนเรื่องภพผ่านแนวคำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาททั้งแบบข้ามภพข้ามชาติและแบบชาติปัจจุบันมาตามลำดับจะเห็นว่า การตีความคำสอนดังกล่าวแบบข้ามภพข้ามชาติแม้จะมีฐานมาจากคำสอนเรื่องสังสารวัฏ กรรม และการเวียนว่ายตายเกิดในภพภูมิต่างๆ ตามโครงสร้างเชิงจักรวาลวิทยาซึ่งปรากฏอยู่จำนวนมากในพระไตรปิฎก แต่การตีความคำสอนดังกล่าวถูกมองว่าเป็นคำอธิบายเรื่องภพภูมิที่ได้รับอิทธิพลมาจากลัทธิพราหมณ์-ฮินดู และมีนัยของการใช้ภาษาคนที่ใช้อธิบายให้เกิดความเข้าใจคำสอนในเชิงสมมติเท่านั้น ไม่ใช่ภาษาธรรมที่ใช้อธิบายคำสอนในเชิงปรมาตม เมื่อมีการตีความคำสอนปฏิจจสมุปบาทซึ่งเป็นคำสอนที่ใช้ในเชิงภาษาธรรมและไม่มีอัตตาอยู่ในกระบวนการให้เป็นเรื่องของสังสารวัฏหรือภพภูมิแบบข้ามภพข้ามชาติ แนวการตีความดังกล่าวจึงเป็นการทำให้มีอัตตาในฐานะเป็นผู้มีบทบาทในการไปเกิดใหม่แบบข้ามภพข้ามชาติ ซึ่งเป็นคำสอนของลัทธิอื่นไม่ใช่คำสอนของพระพุทธศาสนา ไม่มีประโยชน์ต่อการทำความเข้าใจความทุกข์และความดับทุกข์ในชาติปัจจุบัน ไม่สอดคล้องกับคุณสมบัติการเป็นสิ่งที่เห็นได้ด้วยตนเองของธรรมในพระพุทธศาสนา ในขณะที่การตีความแบบชาติปัจจุบันเป็นการอธิบายสังสารวัฏให้เป็นเรื่องของชีวิตปัจจุบันซึ่งได้ชี้ให้เห็นภพภูมิและการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏที่เกิดขึ้นในแต่ละเหตุการณ์ภายในชาติปัจจุบันซึ่งเป็นกระบวนการสืบเนื่องมาจากอริชา ความเข้าใจสังสารวัฏตามการตีความปฏิจจสมุปบาทแบบชาติปัจจุบันนี้แสดงให้เห็นว่าเราสามารถกำหนดรู้ความทุกข์และจัดการกับความทุกข์ให้หมดสิ้นได้ในชีวิตปัจจุบัน เมื่อพิจารณาผลกระทบด้านลบและด้านบวกของการตีความปฏิจจสมุปบาททั้งสองแบบจะเห็นว่า การตีความแบบข้ามภพข้ามชาติแม้จะมีประโยชน์ต่อการทำ

ความเข้าใจกรรมและการเวียนว่ายตายเกิดตามคำสอนเรื่องสังสารวัฏแต่ก็มีปัญหาค่อนข้างมาก โดยเฉพาะประเด็นการตีความที่ไม่มุ่งเน้นความสำคัญของการกำหนดรู้ทุกข์และจัดการกับความทุกข์ในชีวิตปัจจุบัน ซึ่งไม่เอื้อต่อการพิจารณาเห็นความทุกข์และแสวงหาความหลุดพ้นทั้งในระดับปัจเจก และระดับสังคมตามคำสอนในพระพุทธศาสนาซึ่งเราจะไม่พบปัญหานี้ในการตีความแบบชาติปัจจุบัน

การตีความคำสอนเรื่องปฏิจจนสมุปบาทแบบชาติปัจจุบันแสดงให้เห็นว่า ภพหรือภาวะชีวิตที่กระจายอยู่ในโครงสร้างทางจักรวาลวิทยาทั้ง ๓๑ ภพนั้นเป็นสิ่งที่สามารถทำความเข้าใจได้เชิงประจักษ์ในเชิงภาวะที่แฝงอยู่ตามสภาพทางจิตหรือสภาพชีวิตปัจจุบันของมนุษย์ การตีความดังกล่าวเป็นการลดระดับของแง่มุมต่างๆ ของภพภูมิในเชิงอภิปรัชญา กล่าวคือ การลดระดับแนวคิดเกี่ยวกับการเกิดใหม่ในสวรรค์หรือนรกแบบข้ามภพข้ามชาติในความหมายดั้งเดิมลงเป็นเพียงภาวะทางจิตและชีวิตทั้งหมดในปัจจุบัน การพิจารณากระบวนการเชิงเหตุปัจจัยที่เกิดขึ้นในเหตุการณ์ในชีวิตประจำวันนอกจากจะทำให้เกิดการเห็นสภาพความจริงของชีวิตมนุษย์ที่เวียนว่ายในสังสารวัฏแห่งความสุขและความทุกข์ในปัจจุบันแล้ว ยังเผยความและความทุกข์ที่เกิดขึ้นกับมนุษย์นั้นในลักษณะของความเปลี่ยนแปลง ซึ่งมีนัยว่า ภพ หรือ ภาวะชีวิตของมนุษย์นั้นสามารถปรับปรุงเปลี่ยนแปลงไปตามกระบวนการเชิงเหตุปัจจัย สภาพความจริงที่เปลี่ยนแปลงได้ของชีวิตนี้ทำให้มองเห็นว่า ปัญหาทั้งหลายของชีวิตระดับปัจเจกและระดับสังคมที่มนุษย์เราเผชิญอยู่ในปัจจุบันสามารถทำความเข้าใจและแก้ไขได้ ดังนั้น แนวคิดเรื่องภพที่เน้นภาวะชีวิตของมนุษย์ในชาติปัจจุบันจึงสามารถนำมาเป็นปรับใช้ในการแก้ปัญหาในระดับปัจเจกและระดับสังคมได้